

**МАҚСУД
ШАЙХЗОДА**

**ЗАМОНДОШЛАРИ
ХОТИРАСИДА**

МАҚСУД ШАЙХЗОДА

ЗАМОНДОШЛАРИ
ХОТИРАСИДА

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

Тўпловчилар:
М. Зокиров ва Отаёр

Тақризчи:
филология фанлари доктори,
проф. С. Мамажонов

Ш 18 Мақсуд Шайхзода замондошлари хотирасида
/[Тўпловчилар: М. Зокиров ва Отаёр]— Т.: Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1983.—200 б.

Ушбу тўплам ўзбек ва озарбайжон халқининг ардоқли фарзанди, ҳассос шоири, олими ва драматурги М. Шайхзода ҳақида ёзилган дил сўзларидан дасталанди. Ундаги хотираларда ўзига ўта талабчан, ўзгаларга меҳрибон, ҳамкасб дўстлари, шогирдлари ютуғидан бир дунё қувонч туювчи санъаткорнинг қувончли ва ташвишли онлари, ижодкор қиёфаси гавдаланади.

Мақсуд Шайхзаде в воспоминаниях современников.

С $\frac{70202-150}{М352(04)-83}$ 146—82 4603010202

83.ЗУз7

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 й.

МАКТУБЛАР

Жамол Муҳаррамлига

Мендан маълумот сўрабсан. Асл насабим тўғрисида нима ҳам дейишим мумкин?.. Таваллудим: 1908. Оғдош, ҳаким оиласи. Илк муаллимим Мухтор Афандизода, Оғдошдалигимда, 1920 йилда комсомол ташкилотининг котиби бўлдим. 1923 йилда ёзган «28 апрель инқилоби» пьесам саҳнага қўйилди. Бу пьесанинг саҳнага қўйилишида Халил Амин, Исмоил Алиев (ҳозирги «Известия» мухбири Эльза Алиеванинг отаси), Нетьмон Маммадли ва Саид Рустамов (ҳозирда машҳур бастакор) каби ёрбировдарлар иштирок этишган. Булар комсомол ўртоқларим эди. Оғдошдалигимда ва кейинроқ Бокудаги до-рулмуаллиминда (1923 — 1925) ўқиб юрган вақтларимда газеталарга юборган шеърларимдан баъзилари сенга маълум. (Бу хусусда сен ўзинг менга материал ҳам топиб йўллаган эдинг). Сўнгра икки йил (1925 — 1927) Доғистонда (Дарбандда ва Буйнакскда) муаллимлик қилдим. У вақтда Доғистонда нашр этилган «Маориф йўли» журналида бир қатор шеърларим ва мақолаларим босилган эди. Улардан ёдимда қолганлари «Хур тоғлар қизига», «Бу оқшом», «Соҳилда», «Шайх Шомил» каби шеърлар, «Красин» номли поэмадан парчалар ва Доғистон шоирларининг шеърлари ҳақидаги «Адабий суҳбатлар» сарлавҳали бир неча адабий-танқидий мақолалардан иборатдир. Мен Доғистонда Бокуда чиқадиган «Коммунист» газетасига бир қанча мактублар юбордим. Улар «Доғистон мактублари» сарлавҳаси остида босилиб чиққан. Раҳматли Нетьмон Маммадли у даврда «Коммунист»да котиб эди. Тахминан 1928 йилнинг ёз ойларида Бокуда чиқадиган «Маориф ва маданият» журна-лида менинг «Наримон ҳақида халқ масали» номли

асарим нашр этилган¹. Бу масалим кейинроқ шу қадар машҳур бўлиб кетдики, ҳатто Озарбайжон фольклорчилари (Хулуфли ва бошқалар) менинг бу асаримни ҳақиқий халқ ижоди (яъни муаллифсиз бир нақл) сифатида шарҳ этиб, фольклор асарлари сирасига киритибдилар. Ҳолбуки, у менинг қалам маҳсулимдир.

1928 йилдан эътиборан менинг фаолиятим Ўзбекистон билан боғланди. Тошкентда педагогика институтини сиртдан битирдим. 1936 йилда эса аспирантурани тугатдим. 1928 йилда Тошкентда озарбайжонликлар учун очилган Наримонов номли мактабда муаллимлик қилдим. Айни вақтда ўзбек матбуотида иштирок этдим. Бир йилдан кейин ўзбек мактабларида ижтимоий фандан ҳам дарс бера бошладим. Таржима ишига киришдим. Ўзбек тилини яхши ўргангач, ўзбекча шеърлар ёзишга жазм этдим. Мен, айни замонда, Тошкентда нашр этилган «Шарҳ ҳақиқати» газетасида ҳам адабий ходим, ҳам таржимон сифатида фаолият кўрсатдим. Шу тариқа қирқ йилга яқиндирки, ўзбек шеъри водийсида от сурмоқдаман. Шу вақт мобайнида қуйидаги шеърний мажмуаларим чиқди: «Ўн шеър», «Посибон» (достон), «Учинчи китоб», «Жумҳурият», «Янги девон», «Чақириқларим», «Кураш нечун?» (урушнинг илк палласида ёзилган шеърлар мажмуаси), «Жанг ва қўшиқ», «Кўнгил дейдики...», «Замон торлари», «Олқишларим», «Созим», «Қисмат» (достон), «Чорак аср девони» (25 йиллик китоб маъносиди), «Йиллар ва йўллар», «Тошкентнома» (достон). Шунингдек, Москвада ва Тошкентда бир неча шеърний мажмуаларим русча нашр этилгандир...

...Кейинги даврлардаги қалам маҳсулимининг энг машҳурларидан — «Мирзо Улуғбек» драмасидир. Бу драма ҳозирда ҳам бизнинг академик драма театримиз саҳнасида муваффақият-ла намойиш қилинмоқда. Асар алоҳида китоб тарзида ҳам нашр этилди. Бу пьесада машҳур олим Мирзо Улуғбекнинг (XV аср) ҳаёти, фаолияти, илмий қарашлари ва ниҳоят фожиали ўлими тасвир этилгандир. Мазкур пьеса асосида киносценарий

¹ Орадак кўп йиллар ўтгани туфайли мазкур асарнинг журналда нашр этилган вақти шоирнинг хотирасидан кўтарилган. Асар аслида, «Маориф ва маданият» журнаlining 1927 йил 4—5-сонларида босилган. — *Ред.*

ҳам ёздим. «Улуғбек юлдузи» номи билан мамлакат экранларига чиққан фильм шу киносценарий асосида тайёрланган. Бу йил Киев шаҳрида бўлиб ўтган Бутуниттифоқ кинофестивалида бу фильм иккинчи мукофот олди.

Яна нима дей? 1960 йилдан партия аъзосиман. Бир кўп йиллардирки, Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг ҳайъат аъзоси сифатида, хилма-хил ижтимоий ишларда иштирок этиб келмоқдаман. 1948 йилда филология фанлари кандидати илмий даражасига эришдим. Уша йилдан эътиборан Тошкентдаги Низомий номли Давлат педагогика институтининг доценти бўлиб ишламоқдаман. Шу кунларда докторлик ишим нашр этилмоқда. 200 дан зиёд илмий, танқидий мақолаларим, ўндан ортиқ монографик тадқиқий ишларим ўзбекча, русча нашр этилгандир. Бу ерда уларни санаб кўрсатишим қийин...

Яқинда менга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби фахрий унвонини бердилар. Бу кунларда Х асрнинг машҳур олими ва фозили хоразмлик Абу Райҳон Беруний тўғрисида ёзилажак пьеса борасида ишламоқдаман. Аммо саломатлигимнинг бир оз мазаси йўқ. Муолажага ва дам олишга эҳтиёж сезмоқдаман. Айтгандай, ёдимдан кўтарилибди. Мен бир қанча бадий асарлар таржимасига ҳам қўл урганман. Низомийдан, Шота Руставелидан, Жомийдан, Пушкиндан, Байрондан, Лермонтовдан, Некрасовдан, Шевченкодан, Жамбулдан, М. Ф. Охундовдан, Самад Вурғундан, Илья Чавчавадзедан, Аветик Исаакяндан, Сулаймон Стальскийдан, Расул Ризодан, Усмон Соривалидан, Лоҳутийдан, Махтумқулидан, Тихоновдан, А. Сурковдан, Петрусь Бровкадан бир кўп таржималарим бор.

Яна нима ёзай? Мени Москвага даволаниш учун юборишлари эҳтимолдан йироқ эмас.

Хайр. Упаман. Қадрдонинг Мақсуд.

Тошкент.

18/VII—66

* * *

Азиз дўстим Мирза Жамол!

Соғ ва саломатман.

Сенинг Тошкентга ёзган мактубингни Сокина ҳоним Москвага, менга йўлламиш. Мен августнинг 1-сидан

эйтиборан Кремль хастахонасида муолажага киришман. Юрак ва жигар касалликларидан бир йўла даволанмоқ учун Тошкентда менинг бу ерга келишимни лозим кўрдилар.

Бу хастахона шаҳар ташқарисида, ям-яшил ўрмонлар билан ўралган муҳташам бир бинода экан.

Хали бу ерда яна беш-ўн кун даволанаман. Хастахона табиблари муолажадан кейин Москва атрофидаги санаторийлардан бирига боришимни маслаҳат бермақдалар...

Сендан бир илтимосим бор. Менга йўллаган ёшликдаги шеърларим учун буюк ташаккур. Аммо уларнинг... фотосуратини олиш мумкин бўлсайди, қойил иш бўларди. Чунки, бу ерда менинг қуллийетимни нашрга тайёрламоқчилар. У шеърларнинг фотонусхасини китобга кiritиш мароқли бўларди. Фикримча, бу иш сенинг учун у қадар мушкул масала бўлмаса керак...

Упаман, Мақсуд.

29/VIII—66

* * *

Азизим Жамол Муҳаррамли!

Ҳозиргина меҳрибон мактубингни олдим. Қошқийди, жамъи ошналар сен каби вафоли бўлсалар. Бу кун — яқшанба. Мени кўриш учун хастахонага дўстлардан уч киши келди. Булардан бириси Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раиси, СССР Олий Советининг депутаты, Давлат мукофоти лауреати, академик, менинг қадимий қадрдоним ва кўп олижаноб инсон Комил Яшин эди. У Бокудаги Осиё ва Африка ёзувчиларининг конференциясидан қайтаркан, Москвада икки кун тўхтади ва атайлаб меъни кўриш учун бу ерга — хастахонага ташриф буюрди. Мен сенинг мактубингни ўқимоқда эдим, унга кўрсатдим, сенинг ҳақингда гаплашдик. Шеърларимни ўқиб бердим. Унга маъқул бўлди (бу одам озарбайжончани, туркчани, форсчани, арабчани, уйғурчани, қўмуқчани, нўғойчани мукамал билади), бу шеърларни нашрга топширмоғимни тавсия этди.

(Кечир, мактубда бирмунча батафсил изоҳ ёздим. Бу шунинг учунки, мен бу мактубни ёзишга киришганимда, кеч соат саккиз эди. Бир оз айланиб сенга ва уйга — Сокина хонимга мактуб ёзмоқ учун столга эндигина

ўтирган ҳам эдимки, навбатчи доктор хоним ёнида тиб ҳамшираси билан бирга ичкари кирди ва менинг аҳволимни сўради. Мен унга шундай дедим: «Состояние моё лучше, чем вчера, но хуже чем завтра!»

Ҳаким аввалига тушунмади, анча безовталанди ва нима бўлди, дея ҳаяжонга тушди. Мен унга: «Садағангиз кетай, хоним, гапга бир оз эътибор беринг-а», дедим унга қараб. Бир муддатдан кейин менинг бу мутойибамга тушуниб кулди ва: «Мени «хуже» сўзи қўрқитиб юборди», деди. Бундай ҳазил-мутойиба гапларни ёзишдан мақсадим, сен билан ҳам ғойибона чақчақлашиб, бир оз яйрамоқчиман-да!»

...Комил Яшин менга бокулик дўстларим Мирзо Иброҳимовдан, Маммад Раҳимдан, Сулаймон Рустамдан ва бошқалардан салом келтирди. Бундай халқаро анжуманда Озарбайжон пойтахти шундайин мусбат роль ўйнаганидан мен ўзимда йўқ севиндим.

Энди эски мавзуга қайтайлик. Шеърларни қўлда кўчириб, нотариуснинг муҳрини тасдиқлатиб юборганинг учун олам-олам ташаккур! Шеърларнинг фотонусхаларини олдириб юборишга ваъда берибсан, дунё тургунча тур, оғайни! Аммо уни бу ер адресига йўллама. Чунки сентябрнинг 10—15 ларида мен бу ердан чиқаман. Москва мусофирхоналаридан (отелларидан) бирида бирон ҳафта истиқомат қилгач, эҳтимолки Москва атрофидаги санаторийлардан биттасига жойлашарман. Чунки дарҳол Тошкентга жўнашимни қатъиян ман этдилар...

* * *

Азизим Жамолбек!

Салом ва дуо! Мен ҳали Москвадаман. Кремль хастахонасидан чиққач, 20 кунга қадар Москва шаҳрида «Метрополь» отелида истиқомат қилдим. Кўҳна аҳбоблардан баъзиларини кўрдим, кўришдик, суҳбатлашдик, тез-тез «Боку» ресторанига бориб, унда тор ва қовол¹ эшитиб бир оз ватанни хотирладик.

Энди бўлса, беш кундирки, Москвадан 45 километр наридаги Горький санаторийсига жойлашдим. Бу ер ажойиб ва гўзал маскан. Нима истасанг муҳайё. Мен

¹ Озарбайжонча сурнай.— Ред.

бунда 27 октябрга қадар бўламан. Ҳар ҳолда у вақтга қадар бир неча бор мактуб ёзишамиз.

Ўз ишларинг қалай?

Доимо шод, навқирон, меҳрибон бўлгин, дўстим.

Упаман, Мақсуд.

* * *

Мактублар «Озарбайжон» журналининг 1971 йил 7-сонидан олинди. Мактубларни редакцияга шоирнинг қадрдони Жамол Муҳаррамли тақдим этган.

СЎЗ ҲИҚМАТИ

Асарларида шахсияти, ўзлиги, дунёқараши ва инсонга муносабати манаман деб яққол кўзга ташланмайдиган ижодкорни сўз санъаткори, ҳақиқий ва самимий ёзувчи сифатида тасаввур этиш мушкул. Ҳаётнинг мураккаб курашларидан, таҳликали тўлқин ва гирдобларидан ўзини ҳимоя қилишга уриниб, санъатнинг улуғвор қудратини сохтакорлик воситасига айлантирган, худбин манфаатлар йўлида ундан қалқон каби фойдаланган аянчли қаламкашлар ҳам учрайдики, улар аслида сўзнинг муқаддаслигини ҳеч қачон ҳис қилмаган, бадий сўзнинг сеҳрли хусусиятидан маҳрум, маҳдуд тушунчали шахслардир. Сўзнинг ҳикматини чуқур англаган ва унинг халқ маънавиятига, ижтимоий тараққиётга нақадар улкан таъсир этажagini туйган санъаткорларгина қалб қаъридан кўшиқдек отилиб чиққан ҳис-туйғуларини, теран ҳаётий ҳақиқатни юксак маҳорат билан бадий ҳақиқатга айлантира олади.

Ўзбек совет адабиётининг буюк намояндалари — Ғафур Ғулом ва Ойбек каби оташнафас санъаткорлар сафида ижод қилган Мақсуд Шайхзода зуваласи шеърят шуъласи билан йўғрилган ана шундай куйчи эди. Унинг асарларида буюк инқилобий идеаллар, жўшқин ватанпарварлик туйғулари, чинакам инсоний ҳиссиётлар билан яшаган ёниқ қалбнинг гулдурас акс садоси тажасум топган.

Мақсуд бизнинг Самад Вургун, Мушфиқ каби ёшлигиданоқ гўзаллик жозибаси билан сеҳрланган, ана шу эҳтирос унинг бутун борлигини қамраб олган эди. У ўз ҳаётини бадий ижодсиз, яратиш завқисиз тасаввур қила олмасди. Мақсуд Шайхзода табиатидаги хуш фазилат — илмга, ўқиб-ўрганишга чексиз иштиёқ табиий ҳол эди. Асримизнинг 20-йилларида, яъни Озарбайжон ва Ўзбекистонда социалистик қурилишнинг дастлабки йил-

ларида, майдонга кириб келган ижодкорларнинг аксариятидан фарқли ўлароқ, Мақсуд Шайхзода илк тарбияни зиёли муҳитида, у пайтда, айниқса, қишлоқларда камдан-кам учрайдиган (шоир Оғдошда туғилган) врач оиласида олган эди. Ота-онаси зийрак, зеҳли фарзандларининг қобилиятини ўстиришга алоҳида эътибор бердилар, ўғилчада илм-фанга, гўзалликка муҳаббат уйғота билдилар. Оиладаги тарбия ва жўшқин ижтимоий муҳит таъсирида Мақсуд шеърлар машқ қила бошлади. Ҳатто айрим машқлари ўша вақтдаёқ «Коммунист» каби эътиборли газета саҳифаларида босилди. Газетанинг 1921 йил 12 декабрь сонидан унинг «Қизил аскар марши», бир йилдан кейин эса мустамлакачиликка қарши ғазаб наърасидек янграган, мазлум Шарқ халқларининг озодлик курашини олқишловчи «Ғарб жаллодларига!» шеърлари эълон қилинди. Социалистик тузум босқичидаги ижтимоий кураш ва қурилишнинг муҳим қисми маориф масаласи эди. Феодал ва буржуа жамиятининг чиркин доғлари сифатида асрлар бўйи меҳнаткаш халқ оммаси орасида ҳукм сурган саводсизлик, дин, жаҳолат, нодонлик каби иллатларни тағ-томири билан юлиб ташлаш, барча аҳолини илм-фан ва маданият неъматларидан баҳраманд қилиш каби улғувор ишлар катта аҳамият касб этиб, кун тартибига қўйилди. Бундай илғор ғоялар ёшларнинг ҳаётини эътиқодига айланган, улар буюк бир эҳтирос, битмас-туганмас шижоат ва иштиёқ билан бу курашнинг қизгин жабҳаларига отилган эдилар. Мақсуд ҳам ўша курашчан ёшларнинг оташин намояндаси сифатида майдонга чиқди. Тўрт йил Боку дорулмуаллиминида ўқиб, 1925 йили, ўн етти ёшида, уни тугатгач, она шаҳри Оғдошга эмас, балки хизматга тайинланган жойи — Доғистонга муаллим бўлиб борди.

Ўша оловли даврда ёш шоирнинг халқ билан нақадар яқинлигини, халқнинг ўлмас ижодига муҳаббатини кўрсатувчи «Наримон ҳақида халқ эртаги» деган асари 1927 йили «Маориф ва маданият» журналида чоп этилган эди. «Доғистон хотиралари» туркумида босилган мазкур асар ўн тўққиз яшар Мақсуднинг қалами дадиллашганини, бадий сўз яратишга қодир эканлигини рўй-рост намойиш қилиш билан бирга адабиёт оламига янги бир истеъдод соҳиби қадам қўйганидан дарак берар эди. Ёш шоирнинг фазилати унинг бутун шуури ва ҳис-туйғулари билан, янги ҳаёт ва социалистик

қурилиш борасидаги кураш билан чамбарчас боғланиб, уйғунлашиб кетганлигида эди.

Тақдир Мақсудни минглаб тенгқурлари сингари ҳаёт денгизининг асов тўлқинлари қаърига ташлади. У баъзан денгизнинг қутурган довулларига қарши тик борар, баъзан эса Саъдий айтганидек, юрагини сокин мавжлар ихтиёрига топширар эди. Йигирма ёшида бу тўлқинлар уни қардош Ўзбекистон тупроғига келтирди. Буюк Улуғбекнинг, Навоийнинг муқаддас Ватани Мақсудни ўз фарзандидек меҳрибон қучоғига олди ва унинг улкан шоирлик истеъдодига қўш қанот бахш этди.

Мақсуд ўзбек тили ва санъатини, ўзбек адабиётини астойдил муҳаббат билан ўрганди. Бу қадим, бой маданият чашмасидан баҳраманд бўлиб, қаҳрамон совет халқининг янги турмуш ва янги маданият барпо этиш йўлидаги шарафли курашини қизғин куйлади, кўнгилларга қувонч, шуурга фикр элтувчи баркамол асарлар яратди. Мақсуд ўзбек адабиётининг кўзга кўринган намояндаси, нуфузли ўзбек олими сифатида ном қозонган бир пайтда мен у билан яқиндан танишдим.

Илк мулоқот таассуроти ҳеч вақт хотирдан ўчмайди. Мақсуд менга салобатли, сокин дарёдек вазмин қиёфада намоён бўлган эди. Ҳамиша чақнаб турувчи тийрак кўзлари ойнак ортидан жиддий ва ўйчан боқарди. Бу каби нигоҳни мен машҳур бастакоримиз Узоир Ҳожибеков тимсолида туйгандим. Бу туйғун кўзларнинг хаёлчан нигоҳи кишини ғайриихтиёрий тарзда жиддий ва сергак бўлишга ундар эди. Бундай пайтда одам ғайритабиий хатти-ҳаракати, ўринсиз сўзи билан ноқулай аҳволга тушиши ҳеч гап эмас. Лекин орадан хиёл вақт ўтар-ўтмас, бир-икки оғиз сўзлашилгач, бояги ётсираш ҳислари тумандек тарқалиб кетади. Ҳамсуҳбатингни ғоят содда, меҳрибон, самимий ва дилкаш инсонлигига амин бўласан. Унинг жиддий, ўйчан кўзлари сўз ва хатти-ҳаракатларингдан қусур ахтармайди, аксинча, сендаги ҳурматга, муҳаббатга лойиқ фазилатларни илғаб олишга, кўришга, уларни қадрлашга интилади. Шу тариқа орадаги эҳтиёткорлик ва ётсираш йўқолиб, ўрнини руҳий яқинлик, самимият эгаллайди. Юрагингда борини тортинмай сўзлайсан, бемалол очилиб-сочилиб ўтирасан...

Улуғ Ватан урушидан анча кейин, эллигинчи йилларнинг иккинчи ярмида Мақсуд умр йўлдоши Сокина хоним билан бирга Бокуга келган эди. Хоқоний кўча-

сидаги бизнинг уйимизга ташриф буюрдилар. Дастурхон атрофида Мақсуд одатдагидек вазмин ва салобатли суҳбат қурди. Лекин кўзларидан ҳаяжонланаётгани, аллақандай ҳаёл оғушида эканлиги аён эди. Бунинг сабабини дарҳол тушундим: қайнатам, машҳур созанда, республика халқ артисти Қурбон Пиримов садаф нақшлар билан безатилган торида ўлмас «Чоргоҳ» ва «Рост» мақомларини маромига етказиб чалмоқда эди.

— Ўзбек ва озарбайжон халқларининг маънавий олами, адабиёти, маданияти бир-бирига нақадар яқин!— деди Мақсуд гўё ўз-ўзи билан мусоҳаба қилаётгандек оҳиста.— Навоий ва Фузулий бир онанинг азиз эгизак фарзандларидир!

Уша куни биз адабиёт ҳақида, классик мерос тўғрисида, бугунги кунда ёзувчи зиммасидаги вазифалар хусусида, музика ҳақида узоқ суҳбатлашдик. Суҳбат асосида Мақсуд энгил-елпи фикр билдирган бирор масалани эслай олмайман. Гапнинг сираси, мен унинг қувваи ҳофизасига, билимининг кенглигига, фикрий ҳассослигига қойил қолган эдим.

Ҳаётим давомида дунёнинг турли жойларида расмий анжуманларда, оддий, дўстона давраларда хилма-хил одамлар билан мулоқотда бўлдим. Бу учрашув ва суҳбатлар мобайнида даврадаги бирор киши андак хатога йўл қўйгудек бўлса, унинг сўзини дарҳол бетакаллуфона чўрт кесиб, шу билан изҳори фазилат қилишга уринувчи кимсаларни кўп учратдим. Мақсуд билан ўтказган суҳбату мушоҳадаларим натижасида шунга ишонч ҳосил қилдимки, бундай ҳолларда у ўзини тамомила бошқача тутар, классик адиб ва олимларимизга хос шарқона одоб ва такаллуфга изчил риоя этарди. Кимдандир ноаниқ ва янглиш фикр эшитса, сўзловчининг иззат-нафсига тегмай, камситмай, хатони жуда усталик ва назокат билан тузата олар эди.

Албатта, бундай гўзал фазилатлар: инсонга муносабат, унинг шахсиятини юксак даражада қадрлаш Шайхзода асарларида чуқур из қолдирмаслиги мумкин эмасди. Мақсуд Низомий ва Навоийдан, Данте ва Шекспирдан, Гёте ва Пушкиндан мерос бўлиб келаётган буюк, ўлмас гуманистик фикрларни замонамизнинг реал ижтимоий кураши билан боғлай олган, уларга янгича ижтимоий маъно юклай билган мутафаккир шоир эди. У бизнинг давримизда инсонпарварликни,

инсон шахсиятининг озодлигини социализм муносабатлари билан узвий боғлиқ ҳолда тасаввур этарди. Уйимиздаги ўша суҳбат асносида унинг ҳикматга тўлиқ фикрларини мароқ билан эшитарканман, кечмиш асрлар тафаккури ва замонанинг илғор ғоялари бир инсон қалбида шу қадар уйғунлашиб, шу қадар гўзал ва ажиб маънавий ҳосила касб этганлигига қойил қолдим.

Ижодкор шахсияти унинг барча асарларида ўчмас из ва ҳарорат қолдиради. Лекин баъзи асарларида санъаткор шахсияти гоҳ чуқур ва ёрқин, гоҳ қисман акс этган бўлиши мумкин. Назаримда, Мақсуд Шайхзоданинг фалсафий ва эстетик қарашларини, теран фикр ва туйғуларини, завқ-шавқ ва эҳтирослари қудратини мукамал акс эттирган асарларидан бири «Мирзо Улуғбек» фожиасидир. Мен бу гўзал асарни мутолаа қиларканман, кўз ўнгимда тез-тез муаллиф сиймоси жонланар, у билан қилган суҳбат ва мусоҳабаларим қайта-қайта хаёлимга келар эди.

Агар юртнинг фуқароси тунда ухламай

Фарёд тортса, демак, шоҳнинг виждони ухлар.

Бу мисралар Мақсуднинг мустабид давлат тузуми ва мустамлака зулмидан жафо чекаётган Шарқ меҳнат аҳли ҳақидаги оташин сўзларини хотирга солади. Қайси мавзуда яратилганидан қатъий назар, ҳозирги ҳаёт билан, реал инсон эҳтирослари билан ҳамоҳанг чинакам поэзиянинг бундан ортиқ ҳикматли намунаси бўлмас!

Ўша суҳбатда, биз мустабид тузумларнинг тилкапораси чиқиб, озодлик ва социализм учун кураш асри бошланган бир даврда шахсий ҳокимият иштиёқига ғарқ бўлган, ўзларини бутун халқнинг раҳнамоси, ҳукмдори деб ҳисоблаётган тождор ва тожсиз мустабидлар, аслини олганда, беақл ноқис шахслардир, деган хулосага келган эдик. Худди шу фикрни кейинроқ мен «Мирзо Улуғбек»даги Пири Зиндоний деган ажойиб ва жафокаш бир инсон тилидан эшитдим:

Умнатларнинг ихтиёрин фақат бир одам

Ухдасига олмоқлиги хатарли даъво.

...Езилганки, донишмандлар кенгашиб туриб,

Мамлакатни бошқарсалар эл бўлур обод!

Мақсуд суҳбат пайтида ташбеҳлар билан сўзлаш, ўрни келганда тарихий ҳодисаларга мурожаат этишни, гап орасида халқ ҳикматларини қўллашни ёқтирар эди. Унинг образли тафаккури асарларида янада ёрқинроқ намоён бўлган. «Мирзо Улуғбек»да реакцион дунёқараш, диний фанатизм тимсоли бўлмиш Хўжа Аҳрор Улуғбекнинг барча тараққийпарварлик ва маърифатпарварлик ҳаракатларига душманлик билан қарайди. Шайхзода мутаассиблик тимсоли Хўжа Аҳрор образини ажойиб маҳорат билан тасвирларкан, Улуғбек тилидан шундай дейди:

Биласизми, авомларнинг каллаларида

Шу қадар кўп қоронғу ҳужралар

борки,

Ҳар бирида яширинган биттадан

хўжа.

Бас, одамлар мясндаги «қоронғу ҳужралар»ни, Хўжа Аҳрор каби қора кучларнинг зулматли гўшаларини қандай маҳв этиш мумкин? Биз Осиё, Африка, Жанубий Американинг бир қанча ўлкаларидаги тескаричи, жаҳолатпараст ва муртад кучларнинг фитнафасодларини эсларканмиз, Мақсуд астойдил куюнар, кўзлари ўт сочиб ёнарди. Аммо мазлум эллар барибир озодликка эришадилар, мустамлака ва миллий зулм бўйинтуруғини парчалаб, иқтисодий ва маънавий қолоқликдан қутиладилар, ниҳоят, ўшанда, худди бизда бўлганидек, Осиё, Африка, Лотин Америкаси мамлакатларида ҳам, дунёнинг бошқа жойларида ҳам инсон шуури, илғор фикр ва маданият ғалаба қилиши муқаррар, дея такрорлар эди. Шайхзода шундай бўлишига имони комил санъаткор ва қалби пок ватанпарвар эди. Ўзининг муқаддас фикр ва орзу-ўйларини ифодадалаб:

Дақиқ фанлар таништирар бизга

дунёни,

Кoinотга очиб берар эс дарвозасин.

Олиб ташлар ниқобларни сирлар

юзидан;

Замон ўтар, ваҳшат битар, ёмонлик

кетар,

ришга ноқобил салтанатпараст отасининг хатти-ҳаракатлари Жалолиддинни қаттиқ ранжитади, руҳан азоблайди, лекин иродасини буколмайди. Аксинча, у энг юксак идрок ва ахлоқий қонунга амал қилиб, «Юртни ким қўриқласа, удир ҳукмрон!» дейди. Шу муқаддас даъват билан элни, барча виждонли одамларни ўз атрофига жипслаштиради. Ватанпарварлик туйғуси софдиллик, маънавий поклик, дўстга садоқат каби олижаноб хислатлар билан бирга унинг қалбида мангу қарор топади. «Қанчадан-қанча ўлкаларни топтаган, неча-неча улуслардан бож олган» Чингизхоннинг назарида эса инсон зоти фақат нафратга лойиқдир, дунёни чангалзор, ўзини арслон, деб ҳисоблайди. «Юз одам менинг ёлғиз итимга ҳам арзимаёди», деган Чингизхон ёввойи кучқудрату қиличнигина тан олади. Шу сабабдан у Жалолиддин каби мард, жасур саркардага ҳасад қилиб ич-ичидан ўртанади, атрофини қуршаган одамларга мудом шубҳа билан қарайди, уларни қўрқоқ ва сотқин деб билади. Халқларга асорат ва ўлим келтирган қонхўр мустабиднинг маънавий олами мана шундай!

Мақсуд Шайхзода тарихий материални, мозийда кечган воқеаларни маҳорат билан ишлаб, гўзал бадий драматик обида яратган эди.

Унинг замонамизни, фаровон ҳаётимизни куйловчи шеърларида мўъжизалар ижод этаётган меҳнат қаҳрамонлари, халқлар дўстлиги, Ленин партиясига сўнмас муҳаббат инқилобий ҳис-туйғулар билан уйғун ифодаланган. «Унинг қалби» шеърининг қаҳрамони — совет аёли тимсолида кишиларимизга хос гўзал фазилатлар бадий мужассамланган:

...У элнинг иқболи,
Ватанни ўйлар.
Унинг ўзиники корхона,
дала,
Хонаси келганда хўб айтур алла...
У давлат арбоби,
У доктор...
У ранс...

Шу тариқа Ватан ва партия унинг илк сўзи, илк онтидир... Мухтасар қилиб айтганда, у—асл совет кишиси, совет ватанпарвари.

Мақсуд Шайхзоданинг ўзи ҳам ана шундай улуг ватанпарвар шоир эди!

...Шайхзода шеърларининг формаси ранг-барангдир. У рубоий (фалсафий мазмундаги тўртлик), баллада, поэма ва лирик шеърлар формасидан фойдаланади. Ўз фикрларини ифода этиш тарзи Маяковскийнинг тасвирий воситаларига ўхшаб кетади. У ҳам Маяковский сингари порлоқ ва кутилмаган образлар яратган¹.

¹ Адибнинг 1948 йил ёзилган «Ўзбек поэзиясининг тарихий тараққиёти тўғрисида» номли мақоласидан олинди.—*Ред.*

ҲАҚҒҲИ ВА НЕҚБИН

Мақсуд Шайхзода ҳақида ўйласам ўсмирлик йилларим хотиримга келади.

Ҳа, Шайхзоданинг шеърлари илк марта қўлимга тушганда мен ерга урса кўкка сакрайдиган, бировнинг қўлида яхши китоб кўрсам олиб ўқимасдан қўймайдиган, елиб-югуриб, тиниб-тинчимайдиган шўх ўсмир эдим. «Ўн шеър» деб аталган бу китобча нимаси биландир мени ўзига мафтун қилиб қўйди, қайта-қайта ўқиб юрдим. Шу пайтда «Кўк қўйлак» тўгарагига қатнашиб, шеърлар декломация қилиб, баъзан маълум бандлар айтиб юрганим учун бўлса керак, шу китобдан шеър ёдлагим келиб қолди. Шеърлар равон бўлгани учун бу иш анча осон кўчди. Мактаб майдонининг этагида бўлган толзорда ариққа қараб ўтириб, бир неча марта товушимни чиқариб ўқидим, кейин китобчани бекитиб қўйиб такрорладим. Бундоқ қарасам, ёд бўлиб қолибди. (Бу толзорни ҳали ҳам қандайдир илиқлик билан эслайман. Чунки бунда Ғайратийнинг «Онамга хат» поэмасини, Ғафур Ғулломнинг «Кўкан» достони ва «Турксиб йўлларида», «Яловбардорликка» каби талай шеърларни ёдлаганман. Бундан деярлик одам ўтмас, ўзи эса соя-салқин эди.)

Шундан кейин, Шайхзоданинг бу шеърини синфда бир-икки марта болаларга ўқиб бердим. Бундан хабар топган «Кўк қўйлак» тўгарагимиз раҳбари Носир Латипов чақириб қолди. «Қани, ёд олган шеърингни ўқи-чи!» деди. Уялинқираб ўқидим. У: «Тортинмай баралла ўқий-вер!» деди. Лекин, барибир, у кутганидек чиқмади шеклли, бўшгина қилиб «майли, яхши» деб қўйди. Эртасига эса, мени синфдан чақириб, «Кечқурун чиқ, сенга Шайхзодани кўрсатаман! Шеър ўқишини ўрганиб келсан», деб қолди. Менда жон борми! «Қани энди!!» деганимча айтган вақтидан олдин тайёр бўлиб турдим. У мени Ўзбекистон ёзувчилари союзидаги қандайдир йи-

ғилишга олиб борди. Бир маҳал шеър ўқиш бошланиб кетди. Менинг бугун вужудим қулоққа айланиб тингладим. Ахир китобини ўқиб юрган шоирларимнинг кўпчилигини биринчи бор кўрмоқда эдим.

Бир маҳал Шайхзода минбарга чиқди. Худди китобидаги суратининг ўзи. Суратга жуда ўзига ўхшаб тушар экан! Унинг ўқиши бошқаларникига ўхшамас эди. У баъзи сўзларни менга ҳали таниш бўлмаган бир йўсинда талаффуз этарди. Шуниси ҳам менга ёқди. Кейин билсам, тўғарак раҳбаримиз Латипов менга шеър ўқитганда, шоирнинг ўқишини кўз олдига келтириб турган экан.

Йиғилиш охирида Носир Латипов мени бошлаб Шайхзода олдига олиб борди. «Шеърларингизнинг мухлиси» деб таништирди ва шеърини ёд билишимни таъкидлади. Шунда Шайхзода:

— Биров тавсняя этдими, ё ўзингиз ёдладингизми?— деб сўради.

— Ҳзим... — дедим ҳаяжонда.

— Ундай бўлса, офарин!

Мен унинг илтимоси билан саловати босиб турса ҳам, ёд олган шеъримни ўқиб бердим.

— Яхши, лекин бундан аъло ўқиш мумкин-да,— деди Шайхзода елкамга қўлини қўйиб.

Шу кундан бошлаб биз таниш бўлиб қолдик. Уни кўрганимда дарров ўзимни тузатиб, олдинроқ салом берадиган бўлдим. Чунки у менинг сеvimли шоирларимдан бири эди. Бунинг устига, ўзи жуда дилкаш одам, ҳар кимнинг ўзига яраша гап топиб суҳбатлашар эди. Мен адабиётга қизиқиб юриб, кейинчалик ижодга киришганимда ҳам бу олижаноб одам менинг ҳурматли ва ибратли кишим бўлиб қолди. Мен шоирнинг ҳар бир китобини севибгина ўқиб қолмай, унинг ҳар бир сўзини жон қулогим билан тингладим. Чунки, унинг суҳбати доим ҳаётбахш, қутилмаган янгиликлар билан тўла, кишини янги янги ижод ва ишга, яхши одам бўлишга ундарди. Суҳбати бунақа оҳанраболи киши ҳаётда кам бўлади!

Бу устоз шоир 59 йил яшаб, узлуксиз ижод этиб оламдан ўтди, оламда ибратомуз талай асар қолдирди. Бу асарлар ёшларни ҳалол яшаш, меҳнатни севиш, яхши ўқиш, ўрганиш, ноҳақлик ва ҳаромдан ҳазар қилишга чақиради. Унинг ўзи эса асарларида мадҳ этган идеалларидай мусаффо одам эди.

Бу ажойиб инсон доим жозибадор, умидбахш ижоди билан сафимизда, суҳбатимизда, ўқиб-ўрганишимизда. Унинг асарларини севиб ўқимоқ — унинг умрини давом эттирмоқдир. Унинг умри эса, давом этишга ҳақли, ибратомуз. Унинг ёрқин истеъдоди қошида бош эгиб, мана бугун яна бир бор ўз ташаккуримизни билдирсак, Мақсуд Шайхзода олдидаги ўз бурчларимиздан бир озини ўтаган бўламиз.

* * *

Мақсуд Шайхзода совет адабиётида тез танилган, ижодий жиҳатдан ўзига хос, шахс сифатида ҳам такрорланмас нозик табиатли шоир эди. У поэзиямизда кўп ўтмай Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон каби атоқли шоирлар сафидан ўрин олди. Шоирнинг шеърларида фалсафий мулоҳазакорлик яққол кўриниб турар, унинг турли халқлар адабиётлари вакиллари, биринчи навбатда, рус адабиёти улуғ намояндалари ҳақида илмий-публицистик мақолалари кўпчиликнинг эътиборини тортган эди. Айниқса, Маяковский ижодини оммалаштиришда унинг хизмати катта. Шайхзода улуғ шоир хотирасига бағишлаб кўпгина мақолалар ёзиб, унинг ижодий сирларини очишга интилар эди. У Маяковский ижодининг ҳозиржавоблик хусусияти, изчил позицияда туриб, энг муҳим мавзуларга ёндашиши, ўзига хос оригинал, муболағали тасвирлари, кутилмаган ва тутилмаган қофиялари, янги зарбдор вазифаларини тушунтирар эди.

Шайхзода ижодининг юксак савияси, илмий мулоҳазаларининг баркамоллиги, шу билан бирга, суҳбатининг ширинлиги ва кўнглининг очиқлиги китобхонларда катта муҳаббат туғдиради. Унинг устод Ғафур Ғулом билан қадрдонлиги ҳам бежиз эмасди. Маълумки, Ғафур ака халқ ҳаётини, тарихни, катта Шарқнинг мураккаб адабий анъаналарини яхши билган хуштабиат, суҳбати равон, фикри теран, табиати равшан киши эди. У шундай кўп нарса билардики, суҳбатида ўтириб унинг фикр юритишига, мулоҳазаларига, шунча шеър ёд билишига, саналарни эслаб қолишига ҳайратланардик. Бир зумда чуқур ижодий мулоҳазалардан ҳазил-мутойибага кўча билар, энг мураккаб масалаларни далиллар билан ечиб берар, керак бўлганда кўплаб ривоят, латифа, воқеалар-

ни тизиб ташлар эди. Ҳикоя қилиш санъати эса тенгсиз эди. Шайхзодага эса айни шу фазилатлар ёқарди. Озарбайжонда туғилган, мактаб таълимини рус ва озарбайжон тилларида олган Шайхзода учун Ғафур Ғуломдек дўст битмас-туганмас хазина эди. Ғафур Ғулом учун ҳам Шайхзодадек ўта зийрак, билимдон, ҳозиржавоб, ёрқин истеъдодли, суҳбати серзавқ шоир билан дўст бўлиш айни муддао эди. Бу маънавий яқинлик уларни бир умрлик ижодий ҳамкорликка бошлади.

1937 йили СССР Олий советига сайловлар муносабати билан улар биринчи бор астойдил ижодий ҳамкорлик қилдилар. Уларнинг бу даврдаги жўшқин публицистик шеърлари кейинчалик алоҳида китобча бўлиб чиқди. Китобчани варақлаган киши икки ажойиб табиатли шоирнинг қанчалик ижодий мос келганига қойил қолади: фикрлар уйғун, сатрлар равон, мулоҳазалар чуқур ҳаётий, шу билан бирга юксак бадиий. Бу ютуқнинг замирида икки шоирнинг бир-бирига бўлган чексиз муҳаббати ётарди. Шайхзода Ғафур Ғуломнинг халқчиллиги, тилга ва ибораларга бойлигини қанча юксак баҳоласа, Ғафур Ғулом ҳам Шайхзоданинг фалсафий мушоҳадаларини, шаклдаги новаторлигини, билимдон ва топағонлигини шунча эътироф ётарди. Икки хил табиатли шоирнинг бир-бирига сингишиб, бир-бирини тўлдириб туришини мана шундан деб биламан.

Шайхзода табиатан мулоҳазакор, файласуф шоир эди. Бу мавзунинг туб моҳиятини чуқур очиб ташлаш, йирик масалаларни, кўламли мавзуларни қаламга олишни тақозо ётарди. Ана шундай масъулиятли, сиёсий-фалсафий мавзулардан бири поэзиямизда буюк Ленин образини яратиш эди. Шайхзода шу улуг ва муқаддас мавзуга дастлабкилардан бири бўлиб астойдил киришди. Йиллар ўтган сари қайта-қайта шу образга мурожат этди. Ҳар гал бу мавзуга мурожат қилганда, унинг ҳали очилмаган қирраларини топишга, янада чуқур ва атрофлича тасвирлашга интилди, ёниб, завқланиб, буюк муҳаббат билан ишлади. В. Маяковскийнинг «Владимир Ильич Ленин» поэмасини таржима қилди. «Ленин мавзуйдаги бутун машқларим ана шу дostonни таржима қилиш учун тайёргарлик эди», дерди у.

У табиатан жуда камтар одам эди. Мен унинг бирон ишини кўз-кўз қилганини ёки бирор баҳона билан мисолга келтирганини эслай олмайман. Ўта ҳозиржавоб, оқ-

кўнгил, зийрак, фикрлари равон, ҳазил-мутойибага доим майли бор шоир эди. Суҳбатда енгил юмор ишлатишга, кутилмаган иборалар топишга, қисқа ва лўнда фикр билдиришга ҳаракат қиларди. Унинг баъзи иборалари ҳали ҳам дўстлар орасида юради. Уни билган ва эшитган кишилар вақт-вақти билан «бу Шайх акадан хотира», деб қўйишади.

Мақсуд Шайхзода узоқ йиллар мобайнида Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида дарс берганлигидан, шоир сифатида китобхонларигина эмас, муаллим сифатида шогирдлари ҳам кўп эди. Албатта, ҳаммасининг исми, шарифини эслаб қололмасди. Бирон шаҳар ё қишлоқда унинг шогирдлари салом бериб, олди-дан чиқса, баъзисини эслай олмай қолар эди. Шогирд қачонлардир таълим берган севимли муаллим билан узоқроқ суҳбатлашмоқни, унинг ижодий ишларидан, ҳаётидан хабардор бўлмоқни орзу қилади, суҳбатни давом эттиргиси келади. Суҳбат давом этиши учун икки томон бир-бирини яхши билиши керак. Шайхзода эса, шогирдининг юз-кўзини элас-элас эсласа ҳам, на исми, на ҳозир ишлайдиган ерини билади. Тўғридан-тўғри ўзидан сўраш ноқулай, шундай меҳрибонлик ва самимият билан гаплашиб турган одамдан қандай қилиб: «Исмингиз нима, қаерда ишлайсиз, қачон менда ўқигансиз?», деб сўрай олади. Уни ҳам ўқитмаслик керак, ўзингни ҳам суҳбатга мослашинг керак. Шундай пайтда Шайхзода суҳбатдошини тинглаб туриб, унга малол келмайдиган бир тарзда, гап орасида, гўё унинг исми шарифини билади-ю, шу пайтда унутиб қўйган кишидек: «Янглишмасам исми шарифингиз...», деб салмоқлаб, давомини энди айтмоқчи бўлган одамдек гапдан тўхтаб турар, шогирд эса бу вақт орасида исм-фамилиясини айтиб юборар эди. Энди ишлайдиган ерини билиш керак бўлиб қолса, худди ўшандай бир оҳангда салмоқлаб туриб: «Ҳали ҳам ўша ерда ишлайдиларми?», дейиши билан, суҳбатдоши иш жойини ўзи айтарди. Энди шогирдини яхши таниб олди, нима ҳақда гаплашмоқ ҳам тахминан маълум. Суҳбат қизиб кетади.

Шоирнинг тили юксак услубдаги адабий тил. Унда маълум даражада улугворлик, тантанаворлик бор. Бу тил унинг фалсафий шеърларига жуда монанд, катта, кенг, чуқур масалаларни кўтаришга қўл келади. Назаримда, шоир ижодий табиатидаги бу ўзига хослик та-

рихнинг катта қатламларини кўтаришда унга ёрдам берганлиги шубҳасиз. «Жалолиддин Мангуберди» ва «Мирзо Улуғбек» трагедияларининг кўпчилик қаҳрамонлари билимли кишилар, улар чуқур мулоҳаза юритадилар, замон ва тарихга, ҳаётнинг катта масалаларига муносабат билдирадилар.

Менингча, шоир бу ўринда ўз мавзуини аниқ топган эди. Лекин ижодкорнинг муваффақияти фақат ўзига муносиб мавзу топганидагина эмас, у Жалолиддин ёки Улуғбек ҳаётини ёзмоқ учун жуда катта тайёргарлик кўрди. Киши ҳайратда қоладиган даражада қунт билан синчиклаб ўрганди, улар ўтган ерларни қайта-қайта бориб кўрди, турли кишилар билан суҳбатлашди. Айниқса, Улуғбек образини яратиш мураккаб ва масъулиятли иш эди. Адабиётда кўп тилга олинган, талай китоблар ёзилган бу машҳур зотнинг яна бир турда, ҳали ҳеч ким қаламга олмаган фазилат ва ҳислари билан тасвирлаш, баркамол бадий образини яратиш оғир ва завқли иш эди. Бу мавзуга қўл уришдан аввал Шайхзода Шекспирнинг машҳур «Ҳамлет» трагедиясини шеърий таржима қилди. Маълумки, шу асарнинг насрий таржимаси бор. Афтидан Шайхзода учун шеърият, трагедия, умуман, драматургия сирларини мукаммал ўрганишда бу бир мактаб бўлган. Чунки «Мирзо Улуғбек»да шекспирона монологлар, саҳналар талайгина учрайди.

Шайхзоданинг Озарбайжонда чиқадиган асарлари икки томлигини тузар эканман, бу трагедияни ким таржима қилади, ким таржима қилса яхши чиқади, деган фикр ўйлатиб қўйди. Озарбайжон шоирларининг деярли ҳаммасини биламан, узоқ мулоҳаза қилдим. Охири Наби Хазрийни маъқул топдим. Наби Хазрий аввал майл билдирмади. Вақти зиқ эди чоғи. У Озарбайжон Маданият министрининг ўринбосари, сермаҳсул шоир ва драматург. Мен ундан: «Аввал бир ўқиб чиқинг-чи!» деб илтимос қилдим. У ўқий бошлади. Охирига етмасданоқ, рози эканини айтди. Яна бир кўрганда ҳаяжонланиб: «Ажойиб асар! Шекспирона асар. Завқ билан таржима қилдим», деди.

Шайхзода суҳбатда ҳам, ижодда ҳам самимий, ҳақгўй ва бир сўзли эди. Нима ҳақида гап очманг, нимани илтимос қилманг, ўша заҳотиёқ бир шоир ёки олим сифатида ўз муносабатини изҳор этиб берар эди.

Улуғ грузин шоири Шота Руставелининг 800 йиллик юбилеи арафаси эди. Мен у вақтда «Шарқ юлдузи» журналида ишлардим. Журналда шоир юбилейини нишонламоқчимиз. Бу ҳақда мақола ёзишни Мақсуд акадан илтимос қилмоқчи бўлдик: шоир, олим, таржимон. Лекин жуда банд экан. Шундай бўлса ҳам, журъат этиб унинг ҳузурига бордик. Ҳол-аҳволини сўраб, бир оз суҳбатлашиб ўтиргач, мақсадга кўчдик.

— Модомики зарур экан, бажарамиз!— деди Мақсуд ака.

Биз хурсанд бўлиб қайтдик. Эртасига эшитсак, домланинг кайфияти ўзгариб, юраги безовта қилибди. «Энди бу ёғи нима бўлади», деб ташвишда эдик, мўлжал қилинган кундан икки-уч кун аввал қўнғироқ бўлиб қолди. Домланинг товушини дарров таниб, ҳол-аҳволини сўраб, юрагим пўкиллаб турибди: ҳозир «Мақола бўлмади», деса-я, деган фикр хаёлимда чарх урарди. Йўқ, акси бўлиб чиқди. «Мақола ёзилди! Келиб олиб кетсангиз яхши бўларди», деди. Жуда қувониб кетдим.

— Сизни қўйнаб қўйдик-да, домла!— деб узр айтгандек бўлган эдим, дарров жавобини олдик:

— Биз ҳам журналистмиз, аҳволни тушунамиз. Лекин сизларга ҳам жиндак иш қолди. Мақолада дostonдан келтириладиган мисоллар бор. Қўл остимда китоб бўлмади. Қайси бобдан олинини мақолада айтилган. Малол келмаса, ўзинглар қўшиб қўярсизлар.

Биз бажонидил рози бўлдик, албатта. Айни муддао: мақола мукамал, серзавқ, теран, ўқишли. Кейин билсак, Шайхзода бизга ваъда бергандан сўнг соғлиғи анча заифлашган бўлса ҳам, ваъдасини бузишга журъат этмабди.

Шайхзода умрининг охирида тез-тез хасталикка чалинадиган бўлиб қолди. Лекин касалидан шикоят қилишни, шу муносабат билан бошқаларнинг шафқатини уйғотишни ёқтирмас эди. «Касални ёлғиз докторга арз қилмоқ керак» деган ақида билан яшарди. Қўнғил сўраб борганларга доим тетик бўлиб кўринишга уринар, албатта кечагидан бугун яхши эканини алоҳида таъкидлар эди.

Мен Мақсуд Шайхзода билан шунча йиллар таниш бўлиб, бирон марта шикоят қилганини эслай олмайман. Ҳақиқий некбин инсон эди. Бировнинг нуқсонини юзи-

га солиб, изза қилиб, қадрини ерга уриб ёки орқасидан ёмонлаб гапирганини билмайман. У одамнинг фазилатларини ошириш билан, яхши хислатлари орқали камчиликларини даф қилиш тарафдори эди. Унинг ўз тили билан айтганда: «Қишилардан аввало фазилат изламоқ керак».

У билан охири учрашувим шифохонада бўлди. Палатада Сокина хоним билан икковлари экан. Хона ёруғ, файзли, бир четида иш столи. Столда қўл соати ва икита катта қалин дафтар. Ҳол-аҳволни сўрагач:

— Шу ерда ҳам ишлаяпсиз, шекилли?— деб, дафтарга ишора қилдим. Мен яхши билардимки, шоир ана шунга ўхшаган катта дафтарга ёзишни яхши кўрар, «Йиғинчоқ туради», дер эди.

— Шоирнинг отпускази бўлмас экан...— деди маъюс жилмайиб.

Сўнгги йилларда унинг Абу Райҳон Беруний ҳақида тарихий драма ёзаётганидан хабарим бор эди. Чиндан ҳам дафтарлар ўша драманинг қораламаси бўлиб чиқди. Менинг сўзимдан кейин Шайхзода битта дафтарнинг устига панжасини қўйиб, деди:

— «Беруний». Озроқ иши бор.

Меъ ич-ичимдан қувониб, домлани қучгим келди. Билмадим, бу асар устида ишлашни давом эттиролдими, йўқми, лекин пьеса топилмади. Мен Шайхзода адабий мероси комиссиясининг аъзоси сифатида архивни кўздан кечираётган пайтда ўша дафтарнинг биттасига кўзим тушган эди. Унда Беруний ҳақидаги драманинг ўзи йўқ. Лекин ана шу асарга кўрилган тайёргарлик, турли олимларнинг Беруний ҳақидаги фикрлари, баъзи чала диалоглар бор эди, анчагина шеърларнинг қораламаларини учратдим. Баъзиларини «Шайхзода архивдан» деб «Шарқ юлдузи» журналида чиқартирдим. Лекин драма ҳамон топилгани йўқ. Баъзи театр ходимлари асарнинг битгани ҳақида гапирадилар. Асар йўқолган бўлса — минг афсус. Агар топилса, катта бир адабий ҳодиса бўлар эди.

МАВЛОНО МАҚСУДГА МАКТУБ

Дўстлари виқор билан дўстим деса арзийдиган, ҳамкасблари ифтихор билан ҳамкасбим деса ярашадиган бир ажойиб инсон, инсон бўлганда ҳам ҳаққи билан шоир, ҳаққи билан фозил, ҳаққи билан олими замон бўлган, букун унинг номини дўстлари, ҳамкасблари, минг-минг шоғирдлари ва мухлислари афсус билан тилга олаётган мавлоно Мақсуд Шайхзода ҳақида оғзимни тўлдириб, юрагимни тўлқинлантириб ҳар доим сўзлагим келади.

Даъвои дўстлик ҳар кимнинг қўлидан келади. Лекин ёшликдан қалбий унс пайдо қилиб, тил билан эмас, дил билан сўзлашмоқ, дўстликнинг энг юксак рутбаларида туриб, ундан ҳам юксакликларни кўзламоқ ҳақиқий дўстлик ишидирким, бу даражага эришмоқ учун фикран ўзаро синовлар масофасини бирга босиб ўтмоқ, сохталикдан йироқ бўлмоқ шартдир.

Ўзбек совет адабиётининг катта ёшдаги вакиллари орасида бундай дўстлик аввалдан мустаҳкам негиз отган бўлиб, ўзаро бўлиб турадиган расмий ва хонаки анжуманлар ҳар доим чуқур самимиятда тартиб топар, бир-бирига ҳурмат, бир-бирига муҳаббат рамзи суҳбатимизнинг тобора қизишига баҳона бўлар эди.

Шайхзода Мақсуд ўз илми ва истеъдоди салобатидан ташқари одамийлиги, нозик таъби, ширинсўзликлиги, оқ кўнгиллиги билан ўзига кишилар қалбини жалб этиш қобилиятига эга бўлиб, мана шу инсоний мўъжизакорлиги билан жуда кўп дўстлар, муҳиблар орттирган бир инсон эди.

Айниқса Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода ва камина учаламизнинг гоҳ-гоҳ, соғиниб-соғиниб бўладиган, бўлганда ҳам бир кеча ва бир кундузни обод этувчи шоирона суҳбатларимиз бўлиб турар ва суҳбатларимиз арзон ғийбат, бозори касод ҳасратлардан бутунлай ҳолиликда,

кўпроқ классик устозларнинг ноёб сатрлари устида, умуман шеърят ҳақида ва умуман уни яратганлар, ҳам яратаётганлар ҳақида давом этар эди.

Марҳум дўстимиз Ғафур Ғулом дўстлар кўнглини овлашда ажойиб фазилатлар соҳиби бўлиб, дўстларини соғинганда ёки улуғ айёмларда бориб кўриш, уларни хонадонига тўплаб, узоқ-узоқ суҳбат қуриш каби яхши анъаналарга йўлбошчилик қилар эди.

Шу муносабат билан гоҳ Ғафур Ғулом хонадони, гоҳ менинг Янгиариқ мавзuidaги узумзор, гулзор боғчам, гоҳ Шайхзоданинг болохонасида, гоҳ сафарда ширин суҳбатни давом эттириб, қизиқ-қизиқ мушоиралар эрмак қилар эдик.

Маълумки, мен кўпроқ арузда ғазал ва мухаммаслар ёзаман. Менинг бу ижодий йўлимга нотўғри муносабатда бўлиб, мени камситувчилар бир вақтлар топилагандек, менинг арузда ёзган ғазал, мухаммасларимга шоирлик, олимлик ва фозиллик нуқтаи назари билан холис қараб, юксак баҳо берган ва менинг ҳақимда ўз фикрини матбуотда эълон қилганлардан бири ҳам шу Шайхзода Мақсуддир:

«Собиримиз...

Бугун ўзбек адабиётида Собирона шеър, Собирона ғазал ва Собирона ҳажв пайдо бўлиб қолдики, бу тахлит ўз яққол услубига эга бўлмоқлик ҳар қандай шоирга муяссар бўлавермайди.

Мен, Собир Абдулланинг анъанавий тарзда ёзган ғазалларида гўё Алишернинг дардини, Бобирнинг қувноқлигини, Машрабнинг лоқайдлигини, Нодирабегимнинг андишасини, Фурқатнинг назокатини ва Ҳамзанинг урфонини ўқигандек бўламан. Мен Собирнинг ҳажвларини ва мутойибаларини кўздан кечирганимда Муқимийнинг кулгисини эшитгандек бўламан. Бугина эмас! Мен буларни ўқиганимда буюк озарий шоир Собир Тоҳирзоданинг қаҳқаҳасини эшитгандек бўламан.

Чамаси, бу икки адаш — Собир Ширвоний билан Собир Фарғоний ўртасида қандайдир бир қариндошлик белгиси бор. Ҳа, дарҳақиқат, бизнинг Собиримиз, кўп қимматбаҳо гавҳарларни авайлаб сақлаб келиб, уларни совет кишининг руҳий хазинасига бағишловчи сахий бир заршуносдир.

Бизнинг адабиётшуносларимиз классик анъаналар ҳақида, арузнинг тақдири ҳақида баъзан абстракт

мунозаралар билан бош қотириб юрадилар. Ҳолбуки, анъаналарнинг барҳаётлиги учун далил керак бўлса, бунинг жонли тимсоли Собир Абдулла эканини унутадилар.

Собиримизнинг шеърхон мухлислари минг-минглаб киши бўлса, унинг ғазалларига басталанган қўшиқларни тингловчи мухлислари миллионлар — юрт аҳллари дир десам янглишмайман.

Ҳа, Собиримизнинг ёши Навоийимизнинг ёшига тенглашиб қолди. Олтмиш ёш XV асрда қарилик манзили саналар эди. Олтмиш ёш XX асрнинг иккинчи ярмида социализм дёрида айни ижодий балоғатнинг шаҳодатномаси ҳисобланади.

Ўзбек совет шоирларининг ёшулли авлоди олтмишлар маррасига келиб қолди. Бу муҳтарам ва мукаррам олтмишвойлар оиласига Мавлоно Собиржон, хуш келиб-сиз».

1965 й. Август.

Менинг ҳақимда бу юқоридаги самимий илиқ сўзлар, менинг олим, шоир, фозил ва носир дўстим, сафдошим, ҳамкасбим мавлоно Мақсуд Шайхзода томонидан менинг 60 ёшга киришим арафасида «Шарқ юлдузи» журнали учун ёзилган бўлиб, журналда босилиб чиққандан кейин республикада чиқадиган кўпгина газеталар ҳам кўчириб босган эдилар.

Шайхзоданинг менга нисбатан юксак баҳосини журнал ва газеталарда ўқиган ғазал мухлислари хат ёзиб, мен орқали ёки тўғридан-тўғри Шайхнинг ўзига юборган мактубларида унга миннатдорчилик изҳор этдилар.

Шайхзода оғир касаллик билан «Луначарский»даги касалхонада ётганида мен ҳам ўша ерда даволанаётган эдим, иккимиз доим бирга эдик, орадан кунлар ўтгач мен соғайиб, чиқиб кетмоқчи бўлдим ва врачлар менга рухсат бермоқчи бўлдилар. Бунинг сезиб қолган Шайхзода гарчи бу ҳақда бир сўз демаса ҳам, ўша кунининг авзоида қандайдир ўксиниш, қандайдир дилғирлик кўринар эди. Дўстимни бу ҳолда кўргач, кетишим учун унинг розилигини сўрадим ва уни ёлғиз қолдирмаслик ниятида, агар врачлар рухсат берсалар, яна бир-икки ҳафта қолишга тайёрлигимни изҳор қилдим.

Менинг бу дўстона сўзимни эшитган Шайх аввал сукут сақлаб, қўлтигимдан олди, ташқари чиқиб папиростутатди ва бундай деди:

— Мулла Собир, муҳаббатингиз учун раҳмат! Согайбсизми, бу ерни елкангизнинг чуқури кўрсин!.. Аммо мен ҳали турадиганга ўхшайман, қон босимим ниҳоятда юқорилигидан бўлак касалларим ҳам борга ўхшайди!..

Бугун-эрта Фафур келар эмиш, главврач айтди, жой ҳозирлашяптилар, зерикмайман, тузалмагунча кетмайман, сизга, дўстим, жавоб! Аммо шу шарт биланки, дам олиш кунлари янги ҳажвий машқлардан чўнтакка солиб, қадамранжида бўлиб турсин...

Мендан кейин Фафур ака борган эди, тез-тез бориб, иккиси билан соатлаб ҳазил-мутойибалашиб қайтиб келар эдим, кейинги борганимда менга врач йўлиқиб, Шайхзоданинг қон босими яна юқорилашганлиги сабабли уни чарчатиб қўймаслик учун узоқ сўзлашмаслигимни таъкидлади. Дарҳақиқат шундай эди. Бу дафъа ҳол сўраб, тез қайтдим-у, йўлда менда бир фикр туғилди: энди унинг руҳини кўтариш учун арузда унга атаб, дўстона бир қасида ёзиш ва уни «Ўзбекистон маданияти» газетасида бостириб, газетани олиб келиш:

МАВЛОНО МАҚСУДГА МАКТУБ

Меҳрибон дўстсанки Мақсуд, барчага парвона Шайх,
Кўрмадик дўстлар сени бир лаҳза истиғнода, Шайх.
Бўлса эрди барча шайхлар сен каби пок, кошки,
Ўтдилар бир нафс учун халқни талаб дунёда, Шайх.
Шайхдан жирканди халқ ўтган замонда шунчалар,
Хонақои зулмат ичра муфлисун афтода Шайх.
Қўл берай десам сенга, дўстим, сўзимдин кулмагин,
Қўл берур ҳар кимса топса сен каби озода Шайх.
Шул қувончликим, қадрдон, ҳамқалам дўстим менинг,
Оқкўнгил, фикри равон, ширин забону содда Шайх.
Шайх деганда, сиз бунинг ҳайрони бўлманг, ёшлар,
Ҳаммага манзуру машҳур дўстимиз Шайхзода — Шайх.
Бу замоннинг шайхига кимдир у, қойил бўлмаган?
Бемурид, беҳирқа, бедастору бесажжола Шайх.
Катта шоир, катта фозил, катта олимлик билан,
Давр амри неки бўлса, жон билан ижрода Шайх.
Бўлди банд йиллар ёзиш бирлан Улуғбек васфида,
Дарс ўқур ҳозирги кун Берунийдек, доно-да Шайх.
Шеърят кайфи билан кўргач сени бебаҳралар —
Дер эмиш, завқинг тушунмасдан; «ичибдир бода Шайх».
Навқирон ёшлик, Фафур бошлиқ кезиш ёдингдидир,

Гоҳ боғ сайрида соғар гашти, гаҳ саҳбода, Шайх.
Ўтди у ёшлик, оқарди сочу, бўлди мўсафид,
Умр ўтар, ёшлик кетар ҳар лаҳза, ҳар аснода, Шайх,
Шеъримизнинг Шайхи, Мақсуди дедим Собир, сени,
Бу ёмон маънода бўлмай, яхши бир маънода, Шайх.

Бу ғазални кўтариб «Ўзбекистон маданияти» редакциясига бордим, у ердаги укалар ўқишиб маъқул топдилар. Аммо шу шарт биланки, «аввал бу ғазални редакция ходимларидан биримиз Мақсуд ака ёнларига бориб, ўқиб эшиттириб, у кишидан бу ғазалга жавобан шеър ёзиб беришларини илтимос қилайлик. Буни ўқигандан кейин Мақсуд ака жавоб ёзишлари шубҳасиз. Шундан кейин иккисини газетада эълон қилсак...»

Бу таклиф менга ҳам маъқул бўлиб, ғазал-қасидамни топшириб қайтдим, кутдим. Минг афсуски, яхши ниятни чоғлаган газета ходимларининг оқилона ташаббуслари амалга ошишга улгурмади, Шайхзода Мақсуд шеърят олами билан абадий видолашиб, оламдан кўз юмган эди! Менинг бу ғазалим ўз соҳибига етинолмай, жавобсизлигича юз надомат билан газетада нашр этилди!..

Шум ажал уни орамиздан юлиб олиб кетди, аммо унинг номини, мадҳини, ўлмас асарларини олиб кетолмади, улар биз билан қолди, ҳаётлар қўлида, ҳаётлар дилу тилида абадий қолди, биз дўстлари унинг асарлари, ширин мақолалари, оташин нутқлари билан ҳар доим бирга, гўё ўзи билан суҳбатлашгандек, соғинган чоғларимизда ҳамсуҳбатмиз...

Унинг хазойинул маоний қалбини уришдан тўхтатган ўлим, ундан кейин яна бир неча қалби хазойинул маоний дўстлардан бизни жудо қилди, улар ўзбек совет адабиётининг нортуялари эдилар!..

Бу карвон жуда олисларга сафар қилди! Лекин бу карвон жараси қанча йироқлашмасин, ҳаётлар машомида ҳамон-ҳамон жаранглаб турар.

ҲУРМАТЛИ УСТОЗНИ ЭСЛАБ

Олий мактабда ўқир эканман, жуда кўп ўқитувчилардан таълим олдим. Буларнинг ҳаммаларига ҳам юрагимда ҳурмат ва муҳаббатим зўр. Шу ҳурматли устозларимдан, хусусан уч кишининг номини тилга олмасдан ўтолмайман.

Улардан биринчиси Мақсуд Шайхзода.

Мақсуд аканинг номини қачон тилга олмай, унинг қаршисида ўзимни катта бурчли сезаман. У менга фақат қофия жуфтлашни ўргатган устозгина эмас, илмда адабиёт алифбесини ўргатган муҳтарам ўқитувчим ҳамдир.

Тўғриси айтганда, ўттизинчи, қирқинчи ва қисман эллагинчи йилларда республикамизда етишиб чиққан адабиёт ва санъат соҳасидаги зиёлиларнинг кўпчилиги унинг сермазмун ва серзавқ лекцияларини тинглаб, чуқур билимидан баҳра олганлар.

Мақсуд Шайхзода том маънодаги олижаноб инсон эди. Унинг буюк ва камтар, ақлли ва содда, доно ва камсухан, билимдон ва толиб, одил ва қўрқмас, ҳақиқатгўй ҳамда меҳрибон қиёфаси шоғирдлари, дўстлари дилдан абадий жой олгандир.

Мақсуд Шайхзодани ноёб истеъдод эгаси, баркамол олим ва файласуф, оташин шоир деб биларди ҳамма. Унинг қаламидан сиёҳ беҳуда томмасди. Мазмундор назарий мақолалари, танқид ва тақриزلари, классик низом билан ёзилган дostonлари, фалсафий ва гўзал шеърлари, ҳар бир мисраси нуқул ҳикматдан иборат рубоийлари, драма ва сценарийлари ҳозир адабиёт ва санъатимиз хазинасидаги салмоқли дурдоналардан ҳисоблашни бежиз эмас, албатта.

Мақсуд ака улфат одам эди. Ҳар қандай давранинг савиясига ўзини мослай оларди. Улфатлар ҳам у ҳозир бўлган даврдан чиқиб кетолмасдилар. Оқилона гаплар,

беғараз муболаға ва киноялар, нозик қочиримлар ўтирган кишилар кўнглига завқ-шавқ тўлдирадди.

Мен, кўп марталаб кузатишимга ишониб, шуни айта оламанки, Шайх ака бирор кишининг кўнглига қаттиқ тегмади: дилозорлик унинг одобига ёт эди. У одам бола-сини ҳурмат қилар ва унга оқкўнгиллик билан ишонарди. У ҳаммага қўлидан келган ёрдамни аямайдиган, ўта одил, ўта сахий, ўта жўмард ва мурувватли қалб эгаси эди. Унинг қалбида гина-кудурат, ҳасад, ғайирлик, ғараз, ўткинчи алам ва озор учун қасос олиш, кўролмаслик, бахиллик каби ярамас туйғулардан асар ҳам йўқ эди. У ўзи ғоят оқкўнгил бўлганидан менга нисбатан ҳам бирор кимсанинг ёмонлик қилиши мумкин эмас, деб ишонар, шунинг учун ҳам чиройли лабларидан табассум аримасди. Ўзи ҳам завқ билан кулар ва бошқаларни ҳам кулдира биларди, кўпчилик ўртасида муомалага кирган, кўришиш вақтида одатий сўзлар бўлиб қолган: «Ўзларидан сўрасак?» иборасининг автори ҳам Мақсуд Шайхзодадир. Муҳими шундаки, бу иборада озгина ҳазил, кулги омухта бўлса ҳам, у шоирнинг самимийлигини яққол ифодалаш билан бирга камтаринлигини ҳам кўрсатиб турар эди.

Шоир Мақсуд Шайхзоданинг, айниқса умрининг кейинги йилларида яратган «Осиё девони», «Бинафша дастаси» каби ажойиб шеърӣ туркумлари ҳар томондан ҳам етук манзумалар бўлиб, ақли ва маҳорати камол топган бир ижодкор қалбнинг маҳсули, шеърӣ хазина-мизнинг бебаҳо жавоҳирларидан бўлиб қолди.

Мен Мақсуд ака билан 1966 йил ёзида уч-тўрт ой бирга турдим.

Ўша йили кўкламда юз берган Тошкент zilzilаси бизни шаҳардан Дўрмонга, Ўзбекистон ёзувчилар союзининг ижод боғига улоқтирган эди. Иккимиз ҳам бир-бирга ўхшаган касал билан оғрир эдик. Том маъноси билан «ҳамдард» эдик. Худди ўша боғда Шайх акани бир дастурхонда овқат еб, бир телевизорда томоша кўриб, яна яқинроқ билдим, яна кўпроқ севиб қолдим, ҳурматим яна ўн барабар ошди. У жисмонан оғир касал эди. Бу бедаво дард уни кундан-кунга енгиб борар, буни ўзи ҳам сезарди. Лекин у ҳеч қачон ҳаётдан умидини узмади, тақдирини шифокорларга ишониб топшириб қўйди-ю, ўзи тинмай ижод қилаверди. Газета ва журналларда кейинги пайтдаги ҳозиржавоб шеърларини,

кенг мулоҳазали мақолаларини ўқиб, тафаккури ва завқидан баҳраманд бўлган кишилар мазкур асарлар ёзилган пайтда автор оғир дарддан қай даражада қийналаганидан ва булар қандай вазиятда қоғозга тушаётганидан беҳабар эдилар, албатта. У жисман бетоб бўлса ҳам, руҳан тетик ва соғлом эди.

У Алишер Навоий ҳақидаги кейинги илмий монографиясининг сўнгги бобларини Дўрмондаги ижод боғида яратди, журнал корректурасини ҳам шу ерда ўқиди. Мен ҳам бу машҳур ва ажойиб монографиянинг янги бобларини корректурада шу ерда ўқишга муяссар бўлган эдим. Назаримда, буюк Алишер Навоийнинг лирикаси, орадан 500 йилдан кўпроқ вақт ўтиб, ўз баҳосини тўлиқ таҳлилани энди кўргандай эди. Агар «ғазал мулкининг султони» ҳозир тирик бўлганда эди, у ўз ғазалларида яширинган теран маъноларни, нафис ҳислар ва туйғуларни топиб, юзага чиқара олган бу монография авторини миннатдорчилик билан қучиб, унинг кенг мангалайдан ўпарди.

Мақсуд аканинг суҳбатларида назокат ва фасоҳат билан айтган ҳар сўзи, ёдакай ўқиган ҳар тўртлиги кишилар ақлига ақл, одобига одоб, завқига завқ қўшарди, у тасанно дейишга арзийдиган доно эди. Мен унинг мана шу фазилатларини кичик бир шеърда тасвирлаб, устозни бир лаҳза хурсанд қилганимдан ўзим ҳам ҳали-ҳали ифтихор қиламан. Мана у шеър:

ҲАВАС

Зарғалдоқлар баҳслашар боғда,

Бирн сўрар:

— Қим у Шайхзода?

Бирн деди:

— Менман Шайхзода!

— Са-а-а-н?

— Ўзларидан сўрасак?

— Йўқ, мен Шайхзода!..

Бу тортишув тонгдан қулоқда.

Қўшганим йўқ мен бир сўз, дўстлар,

Ё бир оҳанг қуш таъбирига.

Не таажжуб,

Сайроқи қушлар

Ҳавас қилса доно шоврга!

Бу шеър менинг «Шаббода ва япроқлар» номли шеърний туркумимга кирган. Туркумни ўша ёзда (1966 йил) ижод боғида ёзганман. Туркумим тўла битгач, Союзнинг поэзия секцияси боғдаги азим чинорлар тағида муҳокама қилган эди.

Ўзига бағишланган юқоридаги «Ҳавас» шеърдан ҳали беҳабар бўлган Шайхзода муҳокама мажлисининг раиси бўлиб қолди. Туркумни ташкил қилган шеърларни бир бошдан мен ўқий бошладим. Раис шеърларни диққат ва эътибор билан тинглаб, олдида турган қоғозга алланарсаларни ёзиб ўтирди. Мен, шеърлар тинглаб турган кишиларга тўла етиб борсин, деб секин-секин ўқирдим ва айни вақтда «Ҳавас» шеърига Мақсуд ака нима деркин ва қандай баҳо бераркин, деган фикрни хаёлимдан ўтказардим.

Навбати келиб туркумдаги у шеърни ҳам секин-секин ўқий бошладим. Ҳамма бирдан Мақсуд акага қаради. У ҳам ўтирган жойида қаддини ростлаб, мен томонга эътиборини яна ҳам кўпроқ ўгирди. Шеърни ўқиб тамомлашим билан унинг юзларида мамнуният балқди. Тинглаб ўтирган ўртоқларга ҳам шеър маъқул бўлди, бунда шоирга нисбатан юракларда бўлган кўпчилик ҳурмати кичкина бўлса ҳам ифода қилганимни сезиб, ўзим ҳам хурсанд бўлдим. Менимча, шоирни ҳамма ерда ҳамма яхши кўрарди, ҳурмат қиларди ва унинг шаънига ҳамманинг бирор илиқ сўз айтгиси келарди.

Кимдир, бир ўртоқ шунда, шеър яна ҳам силлиқроқ, яна ҳам гўзалроқ чиқсин деб, унинг олтинчи мисрасидаги «Са-а-а-н?» деган сўзга эътироз билдирди. Шунда Мақсуд ака менинг ўрнимга дарров жавоб берди:

— Йўқ, бу сўзнинг шеърдаги талаффузида озарбайжонча оттенкаси бор, буни автор атайлаб шундай берган,— деди.

Шоирнинг кичкинагина бир манзумадан нақадар шодланганини кўриб турардим. Унга одатан, ҳаққоний айтилган гаплар, самимий тақдирлашларгина ҳазм бўларди. Ортиқча ва ўринсиз мақтовларнинг носамимийлигини дарров сезар ва шу сабабдан, кечикиброқ қилинган мадҳияларни ҳам писанд қилмасди. Улардан унчалик таъсирланмасди ҳам.

Чин инсон бўлган Мақсуд Шайхзода дўстларидан бирининг бошига тушган ногаҳоний ташвиш ё мусибатдан оғир қайғурарди, ич-ичидан ачинарди. Унинг бу ха-

рактерини яхши билган атрофидаги кишилар, айниқса касали оғирлашган пайтларда, уни тасодифий зарбалардан, нохуш хабарлардан қўриқлаб турардилар.

Устоз шоир Ғафур Ғуломнинг ўлими ана шундай зарбали нохуш хабар бўлиб бизга, Союз боғига етиб борди. Буни эшитиб қолган хотинлар ўзаро маслаҳатлашадилар, оғир мусибатни бизга бирдан эмас, секин-аста «беозор» эшиттириш тадбирини кўрадилар.

...Мен ? ни билан юрак сиқишидан қийналиб ухлалаганимга қарамай, ижодий уйда, қўшни хоналардан бирида радионинг мунгли овози қулоғимга чалинди. Қўл радиосини излаб, хонадан топа олмадим. Ҳайрон бўлдим. «Ким олиб чиқди?»

Миллий оркестрнинг чалаётган оғир куйидан ташвишланаётганимни сезиб ётган Мавжудахон кўзларини очиб:

— Ҳа, вақтли уйғонибсиз?— деб сўради ҳеч нарса билмаган кишидай бўлиб.

— Радиода мотам куйи чалиняпти, бирор ҳодиса юз бермадимикин? Радио қани?

— Кеча кечқурун Сокина хоним сўраб олган эди.

Тездан олиб келишни йлтимос қилдим. Хоним эса, вазмин қўзғалиб, ўрнидан турди, ювинди ва яна анча вақт ойнага қараб, ўзига оро берди. Шундан кейингина индамай радиони олиб келгани чиқиб кетди.

Қўлимга олиб бурашим билан радио йиғлаб юборди... «Чўли ироқ» оғир мусибатдан дарак берарди. Бураб бошқа тўлқинларни тинглаб кўрдим. Ҳаммаёқда қувноқ ялла ва қўшиқ: «Демак, бу ҳодиса фақат Тошкентда, бу оғир мотам ҳам замини тўхтовсиз титраб турган Тошкент бошига тушган».

Бу мусибатли хабарни мен куннинг иккинчи ярмидагина кимдандир эшитдим. «Наҳот?» — тилимга келган сўз шу бўлди. Аввал ишонмадим, чунки Ғафур акани ўлмайдиغان одам деб ўйлардим, унинг ўлимини хаёлимга ҳам келтириб кўрмаган эдим. Эртага эрталаб унинг мотам маросими.

Боғдаги кишиларнинг деярли ҳаммаси шаҳарга тушиб кетган. Кеч кира бошлади. Ҳаммавақт ҳам, нимагадир, шом пайти менга қаттиқ таъсир қилади. Бунинг устига букунги оғир мотам ҳам қўшилди. «Наҳот?», «Наҳот бу ҳақиқат?» Бошим устида илҳом париси айлана бошлади. Ички қайнашни тўхтатишга, кейинроқ

суришга тиришаман. Бу гамни ҳам бўлишишга, енгиллатишга Мақсуд аканинг хонаси томон юрдим.

Эшикни очсам, Мақсуд ака ёзув столида, буғ бурқираб турган стакандан лимонли чой ҳўплаб, диванда Сокинахон билан гаплашиб ўтирибди. Мен кириб салом беришим билан:

— Аҳволи бугун оғирлашиб қолибди-да, Фафур аканинг...— деди Сокина хошим Мақсуд акага бепарво қараб.

Мен бу огоҳлантиришни дарров тушундим. Демак, у яқин оғайниси Фафур аканинг вафот этганини ҳали эшитмаган. Қалта-қалта нафас олиб, хотинининг сўзларига қулоқ соларди. У дўмбоқ лабларидан чой юқини ялаб, энди менга тушунтира бошлади:

— Фафурнинг аҳволи жуда оғирлашган эмиш. Юз бермасин, агар бирор нарса бўлса, яхши бўлмайди...

Мақсуд ака худди оламдан беҳабар ёш болага ўхшаб кўринди кўзимга.

Мен унга мотам хабарини айтмай, Фафур аканинг қизиқ-қизиқ ишларидан гапиришиб ўтириб, бирпасдан кейин кетишга рухсат сўрадим.

Мени кузатадиган бўлиб йўлакка чиққан Сокина хоним:

— У ҳали эшитгани йўқ. Ўзининг аҳволини кўриб турибсиз, жуда оғир. Аста-аста, ётиги билан эшиттираман...— деди. Хайрлашдик.

Бу орада менинг бошимни банд қилиб олган «Марсия» ҳам қарийб битиб қолган эди. Стулга ўтиришим билан қўйилиб қоғозга тушди.

Эртасига эрталаб Шайхзода машина чақиртириб, дўстининг мотам маросимига, шаҳарга ҳаммадан олдин тушиб кетганини айтишди.

Шундан кейин, сал ўтмай, кузак бошланиши билан Мақсуд ака ижодий уйни ҳувиллатиб, санаторийда даволаниш учун Дўрмондан узоқ бир шаҳарга жўнаб кетди. Бу гал у жуда узоқ даволанди.

Бир кун уйда телефон жиринглади. Трубкани олсам, Мақсуд ака. Жуда заиф эшитилаётган овозидан унинг анча мазаси қочганини пайқадим. Гапиришга мадори келмасди, унга ёрдамга Сокинахон келди. У ҳалиги шеърни унутмаган экан, гап орасида шеърларнинг бирор жойда босилган-босилмаганини сўради.

Туркумнинг «Шарқ юлдузи»да босилиб чиққанини

ва унда ўзига бағишланган шеър ҳам бор эканини дар-
ров хабар қилдим. У раҳмат айтди ва яна сўради:

— Шу журналнинг янги сониди бизнинг Навоий ҳа-
қидаги асаримизнинг кейинги боблари ҳам босилди,
ўқиб чиқолдингизми?

Журналнинг янги сони ҳали етиб келмаганини айтиб
афсус билдирдим. Лекин, албатта, тездан ўқиб чиқи-
шимни ва ундан олажак таассуротимни айтишга сўз
бердим.

Бу — ҳурматли шоир билан охирги бор гаплашаёт-
ганим эканлиги хаёлимга ҳам келмаган эди!

Унинг менга берган кейинги саволини ҳамон ўйла-
ганда, мен ёзувчи энг сўнги дамида ҳам, ўзининг сўнги
асари ўқувчилар томонидан қандай кутиб олинди, у
ҳақда фикрлар қанақа, жуда-жуда билгиси келади, де-
ган мулоҳазанинг ҳақиқат эканини яна бир марта ту-
шундим.

Мана, энди у орамизда йўқ. Лекин бу забардаст
олим ва атоқли шоирнинг ёрқин сиймоси уни таниган
ва билган кишилар қалбида абадий яшайди.

О, ЎЗЛАРИДАН СЎРАСАК!

Қалбининг қаеридандир ўрин олиш бахтига муяс-сар бўлган дўстларини ана шу хитоб билан, вужуди тўла шодлик билан кутиб олган кишининг кимлигини отини эшитмасданоқ билиб олиш мумкин. Бу Шайхзода, Мақсуд Шайхзода, қадрдон дўстимиз, севиқли шоиримиз, катта олимимиз Мақсуд Шайхзода!

Биз Мақсуд Шайхзода билан 1928 йил кузида Ўрта Осиё университетининг Шарқ факультетида бирга ўқирдик. Субутой Долимов, Виктор Решетов, Нодир Назар, Шербек Алиевлар ҳам курсдошларимиз эди. Мақсуд Шайхзода ўзбекчани тоза ўрганмаган, озарбайжон тили шундоғла сезилиб турган бир талаффузда сўзлар, лекин сўзларидан ақл-идрок, чуқур фаросат ва фасоҳат барқ уриб турар эди. Дастлабки бир неча кун ичидаёқ у ўзининг чуқур билими, ўқишга жиддий берилганлиги билан бизни ром қилиб олди. Қарангки, биз бугунги дарсни ҳазм қилишга улгурмаймиз-у, у бўлса эртаги кун дарсларига тайёргарликни бошлаб юборади. Қитоб қарайди, ёзади, кўчиради, сўрайди. Назаримда, бир зум тек турмайди. Шайхзоданинг ғалати бир одати бор эди. Профессорлар лекцияларини тугатиб, саволлар борми-йўқлигини сўрашганда, у дафтар варағига тўла қилиб ёзилган тайёр саволни ўз қўли билан элтиб берар эди. Профессор ўқир, ўйланар, иложи бўлса жавоб берар, бўлмаса кейинги дарсга қолдирар эди. Студентлик вақтидаёқ профессорни шошириб қўядиган бир фикратга эга эканлигидан далолат эмасмикан бу?

Ўша маҳаллар қозоқ халқининг буюк фарзанди Мухтор оға Ауэзов ҳам бизнинг факультетимизда аспирант эди. Одатда, аспирантлар студентлар билан борди-келди қилишмайди. Лекин Мухтор оға Шайхзодани худди ўз тенгидек ҳурмат қилар, кўп суҳбатлашар, тез-тез йўқлаб, ҳол сўраб турар эди. Мухтор оганинг меҳру му-

ҳаббати, ихлоси нақадар кучли эканига шу ерда бир мисол келтирмасам бўлмайди.

Бир маҳал Мақсуд бетоб бўлиб қолди. Мен бундан хабардор эдим. Мухтор оға Мақсуд факультетда кўринмай қолганидан хавотир бўпти шекилли, мендан сўради. Мен иситмалаб ётганини айтдим.

— Мирзакалон, мени оборши, кўриб келайин,— деди.

Олой бозоридан ҳўл мева, седаналик оби нон олиб бордик. Мухтор оға йўл бўйи Шайхзоданинг яхши сифатларини таърифлаб борди. «Келажагимиз юлдузларидан бири бўладиган жуда етук, ақлли йигит», деди.

Шайхзода Мухтор оғани кўриб, худди дардига шифо топгандек, ўрнидан туриб кетди. Истиқболнинг бу икки буюғи, ўз тилларига фақат ўзларигина тушунадиган икки қушдек, роса чуғурлашишди. Гап, албатта, санъат, адабиёт, илму фан, бугунги ва эртанги бурч устида борди.

Орадан узоқ йиллар ўтди. Бу йиллар Мухтор оғани совет Шарқининг улуғ соҳиби қаламига, сўз заргарига айлантирган бўлса, Мақсудимизни ҳам қатор фалсафий, шеърӣ асарлар, драмалар, таржималар соҳиби, катта адабиёт олими даражасига кўтариб, иккаласини ҳам дунёга танитди. Мухтор оға ҳаётининг сўнгги йилларида бир иш билан Олмаотага бордим. Мухтор оға билан кўришдим. У киши дарҳол Шайхзодани сўради. Салом юборганини айтдим. У жуда қувонди. Кейин «Абай» номли романининг энг яхши босмасидан бир нусха олиб, «Бовурим Мақсудға» деб ёзиб берди. Мен келтириб бердим.

Мен бу икки улуғнинг бир-бирига бўлган садоқати, меҳру оқибати устида ҳавас билан ўйлайман. Буларни бир-бирига тортган оҳанрабои билгим келади. Мен буни халқига, ватанига, замонасига, бош қўшаётган ишига садоқатида, пок виждонлигида, сўз билан амал бирлигида — ҳақиқий инсонликларида деб биламан.

Ҳа, Шайхзодамиз худди шундай одам эди, худди шунинг учун ҳам у халқи, замони қалбида ҳаммавақт пок сиймоси, тоза виждони билан парпираб туради.

ИККИНЧИ ДЕРАЗА

«ДЎРМОН ДАФТАРИ»ДАН

«Қари қиз»нинг муҳокамасидан кейин айтилган қим-матли мулоҳазаларни ҳазм қилишга, асарга фойдаси тегадиган фикрларни қайд қилишга, тўғриси, тагин бир марта таҳрирдан ўтказишга тинчроқ жой ахтардим, яна Дўрмонга йўл олдим. Ҳамкасабаларнинг анча-мунчаси шу ерда эканлар. Ҳаммалари албатта бирон муҳим ишлари билан чиққанлар, ким иш бошлагани, ким бўлғуси асар фикрларини пишитгани, ким бўлғуси асарининг материалларини ўқигани, яна кимдир менга ўхшаб битган асарини тагин бир кўздан кечиргани чиққан. Шунинг учун ҳардамхаёлликка, ўйин-кулгига ўрин кам, бунга мойиллар ҳам деярлик йўқ ҳисоби. Бу айни муддао бўлди-да, ишга шўнғиб кетдим. Сурункасига бир неча кун хонамдан чиқмадим.

Бир кун бойўғли овозидан уйғониб кетдим. Этим жунжиб кетди овозидан, ирим-сиримларга унча ишонмасам ҳам овози хунуклигиданми, бу қуш ҳақида болалигимда жуда кўп нохуш ҳикоялар эшитганимданми, бир хил бўлиб ўтириб қолдим. У бадбахт сайрашини қўймас, аллақайси дарахтда ўтириб олиб асабимга тегарди. Дўрмон ижодхоналарининг ҳаммаси ҳам деярли қоронғи, шунинг учун уйқудан уйғонишга уйғондим-у, аммо қай вақтлигини асти билолмасдим, эртами-кечми? Аста туриб чироқни ёқдим, деразадан ташқарига қарадим. Деразам қай томонга қараганлигини ҳам унутиб қўйган эканманми, қатор чинорларни, уларнинг остидан шилдираб оқиб ётган тиниқ сувни ҳам билолмасдим. Бир оз ўзимга келдим-у, чинорлар томондаман, дедим ўз-ўзимга, кейин эрталабмас, кечқурунлигини англадим, ошхона соҳибаси эшигимни тақиллатиб ўтди кечки овқатга чақириб. Бойўғли ҳамон тинмасди, аммо энди узоқроқдан кела бошлади овози. Ё биров кесак отди унга, ё ўзи нарироқ кетди. Лекин барибир, қай-

таётган қуёшни хунуклаштирар, оқшомнинг юзини қаро қилар, шундай чиройли боғимизнинг хуснига раҳна солмоқдайди.

Иштаҳам ҳам қайтиб кетди, овқатга бормадим, ҳовлига чиқдим, ҳамма овқатда бўлгани учунми, ҳовлида ҳеч ким йўқ эди. Кимнингдир «ҳайт» деган овозини эшитиб қолдим, девор томондаги чинорлар остидан келди овоз, ўша томонга ўтдим, Абдулла ака қўлида бир қанча кесак билан бойўғлини қувмоқда эди. Мени кўрди-ю, жаҳл билан «кел, ёрдамлаш», деди. Мен дарров бир неча тош-кесак топиб ишга киришдим, «сиз бораверинг, ҳозир ўзим йўқотаман», дедим. Қолган кесакларини ҳам менга берди-да, «албатта ҳайда», деди, иккинчи деразага ишора қилиб, «безовта қиляпти», деди.

Кесак отиб чарчадим, аммо бойўғлини ҳеч йўқотолмадим, шохдан-шохга ўтар, дарахтдан-дарахтга ўтар, бир оз овози ўчар, аммо тагин бошлайверарди. Мен ҳам бўш келмадим, кўшни боққа ўтказиб юбордим, ҳар ҳолда овози йироқлашди. Лекин Абдулла ака нега деразага ишора қилди, ўзи биз турган хоналарда турмайдик-ку, ўзининг боғи бор-ку, ким бор экан бу иккинчи деразада? Қелганимдан бери ҳовлига биринчи чиқишим эди, ким борлигидан бу хонада хабарим йўқ экан. Ё мендан кейин биров келдимми, бирон бемор бор эканми?.. Шуларни ўйлаб, тош-кесаклардан кир бўлган қўлимни ариқда чайр эканман, устимда хотин кишининг шарпасини сездиму ирғиб турдим. Тепамда Сокина опа турардилар.

— Раҳмат, Туробжон, домлангизнинг раҳматларини олиб чиқдим,— деди озгина илжайиб,— сиз ҳам шу ердამидингиз?

— Анча кун бўлди келганимга, билмабман домланинг шу ердаликларини,— дедим узр сўрагандай.

— Йўқ, ҳечқиси йўқ, Кремль муолажасидан кейин озгина ватаним ҳавосидан баҳраманд бўлсам, соғиниб қолдим, озгина ишласам, дўб чиққан эдилар, шамоллаб қолдилар, озгина иситмалари бор,— деди опа менинг киришга интилаётганимни сезиб, ҳозирча сабр қилинг, дегандай. Мен буни англадим, майли, дегандай бўлиб тагин бойўғлининг узоқдан бўлса ҳам хунук эшитилаётган овозига қулоқ солдим.

— Энди кўчага чиқди,— дедим,— борай, тагин нарироқ қувай,— Сокина опа миннатдорлик билдириб, хо-

насиға бурилди. Мен бойўғли кетидан кетдим. Боғининг тўқима четан эшиги олдида турган Абдулла ака «майли, бор, йўқот бу бадбахтни, ўсаллар тепасида пайдо бўлади деб бежиз айтмаганлар шекилли», деди-да, қўлидаги милтиғини узатди. Милтиқни олдим, югуриб кетдим...

Боғдан анча наридаги тўғри йўлга, катта кўчага чиқадиган ўқдай йўлнинг икки томонига тут экилган, пиллага қирқилиб олингандан кейин тагин чиройли бўлиб ўсган, арава ўтса кўринмасди. Бойўғли энди шу ерда «кукку-кукку» деб сайрарди. Анча қидирдим, тагин қанча кесак олдим, лекин отмадим, отким келмади, барибир отолмасдим ҳам, уни кўриш амримаҳол эди. Бунинг устига қоронғи ҳам тушиб қолди...

Боққа қайтиб келганимда Абдулла ака чиройли шийпониди чой ичиб ўтирарди. Ҳали ҳам қулоғи бойўғлида экан, мен келишим билан «ҳа, раҳмат, йўқотдинг, овози ўчди», деди хурсанд бўлиб, милтиғини деворга осиб қўйди. «Ке, чой ич», деди. Хаёлим Шайх акада эди. Буни сезган Абдулла ака: «Мен олдидайдим, мендан ҳам олдин у эшитиб қолди», деди, кирма, дегандай.

Шундай қилиб бугун кечаси иш қилолмадим, хаёлим тўзиб кетди.

Эрталаб нонуштадан кейин хиёбонда хаёлланиб юрсам Сокина опа чиқиб келдилар, чиройлари очиқ эди. «Домлангиз сўраяптилар», деди. Кўнглим ўрнига тушгандай бўлди, орқама-орқа кириб бордим. Домла каравотдамас, юмшоқ креслода ўтирардилар. Чиройлари очиқ, ранглари рангпарроқ бўлса ҳам тоза эди. Соқолларини ҳозиргина қирган эканлар шекилли, атир ҳиди гупиллаб кетди.

— Ҳа, голиби мутлақ сарбоз, музаффарият муборак,— деб кулди ҳамиша хамирдек бўлғучи қизларники сингари дўмбоқ қўлларини узатиб.— Емон жанг қилдиларинг-да, Абдулл иккалаларинг! Катта йўлгачалик қувиб чиқдиларинг шекилли?!

— Топдингиз,— дедим,— нақ тош йўлгача олиб чиқиб қўйдим.

— Автобусгача-я? — деб кулдилар домла.

— Билетиниям олиб бермоқчийдим-у, тутқич бермади.

Сокина опа ёзиғлиқ дастурхонга таклиф этдилар. Шайх ака (биз доим севиб номларини шундай қисқар-

тиб атардик, устозлар, тенгдошлари ҳам шундай ата-шарди, Ғафур ака бўлсалар «Е Шайх» деб кулардилар) олдиларидаги Боку ширинликларини суриб қўйдилар:

— Мана сизнинг яхши кўрадиган ширинликларингиз, марҳамат, мулла Туробиддин!

— Раҳмат, домла, ўйламанг тагин, қайтади деб, кам бўлса ҳам оламан,— дедим ҳазиломуз ва биттадан тоғдим. Бу ширинликлар домланинг уйларида асти аримас, меҳмонга борадиган бўлсак, ҳаммадан бурун ана шу ширинликлар кўз олдимизга келар, қадамимиз яна ҳам тезлашганини сезиб кулишардик. Айниқса «Ҳадя», «Чинор», «Гуллаш» деган конфетлари мазали бўлгучийди. Домла бирон шеърларини мақтаб қолсак дарров ўша ширинликлар теккан, деб кулардилар. Сокина опа айниқса асраб юрадиган тагин бир ширинлик бўлгучийди, оти «Роҳатлуқум». У бирам лаззатли, бирам лаззатли бўлардики, асти қўяверинг. Бу сафар ҳамма мен билган ширинликлар бор эди-ю, «Роҳатлуқум» йўқ эди. Кўз югуругимни сезган Сокина опа: «Бу сафар «Роҳатлуқум» йўқ, Туробжон, ҳализамон Росим келиб қолади (Росим — ўғиллари), олиб келади»,— деди.

— Йўқ, бу ҳам опангизнинг ҳийлаларидан. «Роҳатлуқум» бўлса қалам ишга тушиб кетади, бу киши бунга қаршилар. Бўлмасам қаердадир бор,— деб кулдилар.— Ол, олақол, меҳмон билан бирдамлашайлик, жон хоним, кел, олақол, деб ялиндилар. Бир нафасда «Роҳатлуқум» дастурхонга чиқди, аммо шарт билан, қаламга қўл узатмайсиз, деди.

«Роҳатлуқум» билан узоқ ўтирдик, домла чарчамадилар ҳам.

Менинг ҳам ишим юришиб кетди.

Бир ҳафтала ўтар-ўтмас домла ҳовлига чиқдилар, озгина-озгина хиёбонда сайр қила бошладик, дарбоза олдидеги скамейкада ўтириб хаёл суришни севиб қолдилар. У скамейка, шариллаб бизнинг боғимизга кириб кетаётган ариқ бўйида, «Ўзбекистон» колхозининг кафтдек текис полизларига қаратиб қўйилган эди. Бу ердан колхоз мевазорлари, экинлари, меҳрибон колхозчилар кўриниб турар, ўтган-кетганларида саломлашишар, ҳазил-мутойиба гаплар ҳам ташлашар, домланинг ҳозиржавоб, қизиқ гаплари уларнинг кулгиларини узоқларга олиб кетар, балки уйларигача ҳам олиб борарди. Шу-

нинг учун бу скамейка домлагагинамас, бизга ҳам жуда қадрли эди. Бир куни чиқсалар Бобоев ўтирган эканлар хаёлга ботиб. Домла «ҳа, хаёлот скамейкаси муборак» дептилар. Шундай қилиб бу скамейканинг номи «хаёлот скамейкаси» бўлиб кетди. Ким ўтирса домлани эслар, «хаёлот скамейкаси» деб кулиб қўяр, ҳақиқатан ҳам унда ўтирган киши истаса-истамаса хаёлга ботар, қилаётган иши марказлашгандай бўларди. У ерда ўтирган кишиларга бошқалар халақит бермайдиган ҳам бўлиб қолди, ким ўтирган бўлса, халақит бермасликка ҳаракат қилишарди. Бир кун қарасам домла дарбозадан чиқдилар-у, қайтдилар. Келиб, «хаёлот скамейкаси банд экан», деб илжайдилар-да, «юринг, шоирлар хиёбонига борамиз бўлмасам» дедилар. Мен аввалига қаёққа дегандек тикилиб қолдим домлага, кейин кулиб қайтардилар:

— «Шоирлар хиёбонига»...

Дарҳақиқат, боғнинг хиёбони ниҳоятда гўзал, узоқ, икки томони гилос, олма ва олчалар билан сафланган, сиз билан бирга муздек сув шилдираб илгариларди. У ҳақиқатан ҳам чарчоқни босарди, хаёлингни ўрнига келтирар, бир олам роҳат бағишларди.

— Яхши ном берибсиз, домла,— дедим.

— Бўлмасам шу ном билан атаймиз,— дедилар. Мен келиб ошхонада ҳаммага эълон қилдим. Шундай қилиб хиёбонга ҳам ном берилди.

Домла тузалиб кетдилар, «Роҳатлуқум» дастурхонга чиқди. Бир куни қарасам эшиклари очиқ, олдиларида Тошхўжа Хўжаев ўтирипти, Ҳамза театрининг ўша вақтдаги бош режиссёри, жуда билимдон, таланти санъаткор. Халақит бермай деб қайтмоқчи эдим, чақириб қолишди, кирмай бўлмади. У киши домлани кўргани, қолаверса «Беруний»ни тезроқ ёзиб беринг» деб шоширгани келган экан. Мен гапнинг ўрталарида кирган эканман шекилли, Тошхўжа сўради:

— Ўзи қай аҳволда, тайёргарлик ишларини бошлайверсам бўладими? Рассом келсинми? — деди аниқроқ билишга уриниб. Домла ҳеч қандай иккиланмасдан:

— Асар тайёр,— дедилар, кейин бир оз ўйлаб туриб,— озгина қолди, бир ойгина вақт,— дедилар. Тошхўжа боши осмонга етиб чиқиб кетди. Уни кузатиб кўчагача чиқдик. Қайтишда сўрадим:

— Домла, тайёр бўлган бўлса ўқиб берайин,— дедим. Домла бир оз ўйлаб, боққа кирганимизда жиддий дедилар:

— Асар битган, энди фақат ёзилиши қолган, қоғозга туширилиши. Бир ойда туширилса бўлади.

— Тошхўжага битти дедингиз-ку,— ҳайрон боқдим.

— Тўғри. Ҳаммаси бошимда, саҳналаригача, диалогларигача. Фақат қоғозлиги қолди,— деди. Тўғри «Шоирлар хиёбони»га ўтиб кетдик. Хиёбоннинг охиригача жим бордик. Домла бир нарса демоқчилар шекилли деб мен ҳам индамай бордим. Қайтишимизда ҳикоя бошладилар, Беруний драмасини саҳнама-саҳна ҳикоя қилиб кетдилар. Шундай ҳикоя қилдиларки, Ҳамза саҳнасида, артистлари ижросида тасаввур қила бошладим. Ҳар бир образ, ҳар бир эпизод ёки саҳнанинг тарихларигача, биографиясигача, қаердан топганлари, қайси тарихдан олганлари, қайси асарлардан фойдаланганларигача ҳикоя қилардилар. Билмадим, «Шоирлар хиёбони»ни қанча айландик, эсимдамас, аммо домла ҳикоя қилиб берган Беруний фожиаси ҳамон эсимда. Афсуски, домланинг умри етмади бу охириги асарларини поёнига етказишга. Домланинг вафотидан кейин уйлари борганимизда, кабинетларида ўтириб «Беруний дафтарларини» кўрдик, Асқад билан бирга, битган саҳналарни, диалогларни ўқидик, яна домланинг гапириб берган ўша саҳналари ёдимга келаверди. Асар шундай бошланарди:

Шарқ мамлакатларидан бирининг подшоси қабул маросими ўтказарди. Унда ҳинд, араб, фаранг, рум, юнон каби мамлакатларнинг элчилари, алломалари, уламою фузалолари ўлтирар, подшо замон мунозараларини ўртага ташлаб маслаҳат қурган эди. Шундай қизғин пайт остонада эшик оғаси пайдо бўлади. Зийрак подшо суҳбатдан узилиб унга ўгирилади, нима демоқчидинг, деб. Эшик оғаси «эшикда бир дарвеш суҳбатингизни тилаб киритди мени, шаҳаншоҳ» дейди. Шоҳ ўйлаб-нетиб ўтирмай «майли, кирсин, суҳбатимизга халақит бермас» дейди ва суҳбатда давом этади. Оз ўтмай «дарвеш» остонада пайдо бўлади ва ўтиришга рухсат сўрайди. Шоҳ бир ўгирилиб қарайди-ю, гадосифат бу меҳмонни кўриб, ижозатига бир ачиниби, ноилож «ўтиринг» дейди ва тағин суҳбатида давом қилади. «Дарвеш» жой излаб бир дақиқа туради-да, меҳмонлар

ўтирган муҳташам саройни кесиб ўтиб, тўғри подшонинг ўнг томонида бўш турган вазир курсисига бориб ўтиради. Меҳмонлар ҳайрат билан бир-бирларига қарашади, кимдир аччигланиб, койинади. Подшо атрофига, меҳмонлар назари тикилган томонга ўгирилади ва ўзининг севимли вазири курсисининг бандлигига кўзи тушади. Ҳинд элчиси «бетавфиқ» дейди ўз тилида, араб элчиси «айтмаган жойга йўнмаган таёқ» дейди дўнғиллаб, юнон уламиси «сийлаганни сигир билмас» деб кулади ўз тилида. «Дарвеш» ҳаммаларига ўз тилларида жавоб қилади. Буларнинг мусоҳабаларини кузатиб турган подшо: «У ўз ўрнига келиб ўтирди, койинмангиз, у боятдан бери китобини муҳокама қилаётганингиз Абурайҳон Беруний», дейди. Ҳамма ўтирганлар бирин-кетин ўринларидан туриб қуллуқ қиладилар. Беруний ўлмагани, Маҳмуд Ғазнавий таъқибидан қочиб бу ерга келгани, Хоразм тупроғи ер билан яксон бўлгани тўғрисида ҳикоя қилиб барчанинг қалбини ларзага солади... Кейин Хоразм ва Ғазнавий қорчалонларининг қилмишлари саҳнаси кетади, деди Шайх ака ҳикоясини давом қилар экан, ундан кейин Берунийни топмай гаранг, жаҳолат отида куфур Маҳмуд Ғазнавий, Ғазна саҳнаси ва ҳоказолар... Домла Беруний билан ҳақиқатан ҳам банд, ҳақиқатан ҳам у, муаллиф бошида тайёр кўринди менга. Шунча ёшга келиб, шунча шеър ёзиб, саҳна сеҳридек қудратли куч борлигини билмаган эканман, деди «Шоирлар хиёбонида» кетар эканмиз нечанчи марта тагин, орқага қараб,— шеър ёзиб, шеър ўқиб, мақолалар ёзиб, минбарларда сўзлаб, ўлкамни, халқимни, замонимни бунчалар маза қилиб куйлолмаган эканман... Мен «Мирзо Улуғбек»нинг премьераси куни буни ҳис қилдим, шу вақтга қадар бу роҳатдан баҳраманд бўлиб келган ўртоқларимга ҳасадим келди, азбаройи шифо!

Бу албатта халқни тан олган, асари бахтидан қаттиқ таъсирланган шоирнинг муҳокамалари эди. Шайхзода ватанини, халқини, замонини куйлаб маза қилган, давр сурган, халқига, партиясига хизмат қилиб барака топган шоир! Мен,— деди тагин бир оз жимликдан кейин елиб турган шабодаларга кўксини росмана очиб,— ана шу мазанинг тотини соғиниб қолдим, «Беруний»ни ёзиб бериб, бу мувозанатни давом эттирмоқчиман. Шукурлар, Набилар, Шарифлар, Зайнаблар санъатига тагин бир қойил қолиб керилиб ўтирмоқчиман Ҳамза

сахнасида, унинг ўсиб келаётган, бу саркардалар билан бўй-бўйлашиб келаётган ёшларига атаган ролларим бор,— деди.— Унинг орзулари катта, жуда катта эди. Пири Зиндонийни биласан-а,— деди Шариф Қаюмни эслаб,— ҳа, бунақа артист кам, Гавҳаршодбегимни-чи, зўр, мени босиб кетган бу хотин санъатда, Зайнаб, Зайнаб,— деди завқдан ҳаяжонга келиб,— Наби — Бобо Қайфийни айтмайсанми, ана шулар санъатини тағин кўрсам, дейман, Шукурни, санъатимизнинг бобокалони Шукурни ўлмай тағин бирон мен ёзган образда кўрсам дейман. Билмадим, Берунийни ким ўйнаса бўлади, ҳар ҳолда шу айтган санъаткорларимдан биронтаси ўйнаса яхшийди... Жалолиддин эсингда-я,— деди бирдан,— Жалолиддин образига ҳам қайтмоқчиман кейин, уни тикламоқ керак.

— У тўғрида айтилган муҳокамаларгами,— дедим, «тузатмоқчимисиз» дегандай маънода. Домла тушундим, йўқми, менинг бу фикримни, ҳар нечук деди:

— Жалолиддин халқимизнинг ажойиб фарзанди. У босқинчи бўлмаган, босқинчини боплаб урган. Кучи етмай қолганда қардош халқлардан нажот сўраган, топган ҳам. Энди муҳокамаларга келсак (мулоҳаза дегиси келмади назаримда), баҳслашиб кўрамиз, нега бекордан-бекор ўз ватанпарварларимиздан воз кечаверишимиз керак, мен биламанки, аниқ биламанки, Жалолиддин ҳимоя қилса арзигулик, ҳатто кўтарса арзигулик шахс. У шаҳзода, аммо қаҳрамон шаҳзода, халқпарвар, ватанпарвар шаҳзода! Шундай парадокс ҳам бўлиши мумкинми, менимча мумкин! Бу масалага қайтамыз ҳали, тарихни титиб кўрамиз. Агар мабодо ўртоқлар ҳақ бўлсалар, мен рўй-рост тан бераман. Уйлайманки, мен ҳақман!— деди охириги сўзларини такрорлаб.

УЧИНЧИ УФИЛ

Домла Ҳиндистон сафарини қоғозга тушираётганга ўхшади. Икки гапнинг бирида суҳбат Ҳиндистонга келиб тақаларди, унинг аллақайси бир ажойиботини ҳикоя қилиб кетардилар, назаримда у лавҳа хаёлларида битарди-ю, озгина юриб «чарчаганимиз»дан кейин «хобхона»да қоғозга тушгучийди. Бу сафар тез «чарчамадик», домла тағин Ҳиндистон сафари ҳақида гапириб

келиб, Калькуттада тўхтадилар, кимнидир кутаётганликларини айтиб, ранжиган бўлдилар, ким эканлигини у «баттол»нинг ўзлари айтмаганликлари учун мен ҳам сўраб ўтирмадим. Ҳар нечук энг яқин дўстларидан эди шекилли, авайлаб, эъозлаб, севиб «баттол» деб қўярдилар. Назаримда, шу Ҳиндистонга, хусусан Калькуттага боғлиқ бирон материал ваъда қилгану, ўз вақтида олиб келмаган. Охири домла «Калькутта лавҳасига бир муҳим манба лозим бўлиб қолган эди, шуни келтиргин деб сўраганидим, иш билан ўралашиб қолдиёв, мана уч кундан берки йўқ» деди «бери» сўзини Фарғона лаҳжасида айтиб. Гоҳо суҳбатларида шундай ўзлари севган лаҳжани ишлатиб, ўзлари кулиб қўярдилар, яхши кўраман, деб. Шоирлар хиёбонида узоғи билан ўн марта айланар эдик. Бу сафар кўпроқ айландик, шу охиргиси бўлар деб ошхона қаршисида тўхтаган эдим, домла тўхтамадилар, тағин давом этдик. Орқадан «Шайх» деган таниш овоз эшитилди. Домла ўзларига одат бўлмаган кескинлик билан ўгирилдилар-у, чиройлари очилиб кетиб, «баттол» дедилар. Дарров фаҳмладимки, ҳалиги «ёлғончи» ваъдабоз шу киши экан. Бағир олишиб кўришишди ва бошқа суҳбатга ўтмаёқ «олиб келдингми» деди. «Баттол» бир оз қизаринди ва шу замониёқ сабаб топа қолди: «Сен бу ерда ишни қўй, дўстим, сиҳатингга қара, у ишингни кейин қилаверасан» деди. Домла ҳеч қачон бировдан ранжиганини билдирмас эди, хафа қилса ҳам хафа қилмасиди уни. Шунинг учун шунча зарур бўлишига қарамасдан «ҳа, майли» деди, «лекин келгуси келишингда ола келасан» деб таъкидлади. Бу гап устига келиб қолган Сокина опа кулиб юбордилар, ўзларига хос ўтқир лутф билан чимдиб олдилар уни: «Худди Ғафур аканинг ўзи бу одам ҳам» деб. Шайх ака ҳам кулиб юбордилар Сокина опанинг бу калимасидан. «Баттол» тушунмай аланглади, бир домлага, бир менга қараб. Домла «нега бизга қарайсан, Сокина айтди-ку бу гапни, ундан сўра, ниманг Ғафурга ўхшар экан». «Баттол» Сокина опага қараб илтижо қилган бўлди. Опа илжайибгина дедилар: Ғафур ака бизнинг оиламизда учинчи ўғил ҳисобланадилар, шунинг учун. Домлангизнинг дадалари домлангизнинг ўртоқларини яхши кўрардилар, улар билан суҳбатлашишни, торттишувни севардилар. У киши жуда илмли одам эдилар. Айниқса Ғафур ака билан кўп торттишардилар. Ғафур аканинг

кўп билишини яхши кўрардилар. Бир куни суҳбат орасида Фафур ака домлангизнинг дадалари билан нард ўйнаб ўтириб, яҳудийлар ва христиан динининг муқаддас китоби «Таврот» ақидаларидан гапириб кетдилар, домлангизнинг дадаларини бу билими билан ҳам ҳайратда қолдирдилар. Домлангизнинг дадалари нардни тўхта-тиб узоқ суҳбатлашди бу китоб ҳақида. Суҳбат сўнггида Фафур ака тилларидан тутилиб «бу китоб менинг жавонимнинг энг муқаддас токчасида туради» деса бўлади-ми, домлангизнинг дадалари «тез шу китобингни олиб келасан» деб ёпишиб олдилар. Фафур ака китобга ўч, аммо бировга китоб берадиган одати йўқ эди, бировникини амаллаб бўлса ҳам олиб кетар эди-ю, ўзиникини асти бера кўрмасиди. Шайх дадасига «мен топиб бераман» деса ҳам «йўқ» деб туриб олдилар. Ширин мақтанишни яхши кўрадиган Фафур ака «йўқ» демадилар, албатта олиб келишларини айтдилар. Шундан кейин бир келдилар, домлангиз дадаларининг у китобни деб тўрт бўлиб турган кўзига «ёдимдан кўтарилипти» деб баҳона қилдилар; икки келдилар, «жавоннинг муқаддас токчасидан» тополмай кўп азият чекканликларини айтдилар; уч келдилар, «шу «Таврот» ҳам китоб бўлди-ми, бошқа дурустроқ китоб сўранг, дада» деб ҳазиллашдилар! Домлангиз шарақлаб кулиб юбордилар. Аммо домлангизнинг дадалари бу ҳазилни фаҳмлагилари келмади, бир оз ранжиган бўлиб, Фафур ака ушлаб турган нард тахтасини унинг қўлидан олиб, «шошма, сенга бир латифа айтиб бераман» дедилар-да, қувлик билан кекса кўзларини қисиб ҳикоя бошладилар:

— Биз дадамдан уч ўғил эдик.—Домлангиз ҳам секин ўртоғининг ёнига тиз чўкди аста илжайиб, ҳозир сени боплайди чол, дегандай.— Табиатнинг ўйинига қарангки, учовимиз ҳам уч хил бола чиқдик. Дадам раҳматли, жойлари жаннатда бўлсин, ўсал бўлиб қолдилару, учовимизни ётган ерларига чақирдилар. Биз учовимиз ҳам бирин-кетин кириб келдик. Назаримда дадам рози-ризалик тиламоқчи эдилар. Мен фарзандларининг каттаси эдим. Менга дедилар: болам, сендан мингданнинг розиман, умрингда бир марта ҳам ёлғон сўзламадинг, омон бўл, дедилар. Сўнг ўртанчамизга қарадилар: Сендан ҳам розиман, омон бўл. Чунки сен умрингда бир марта ҳам рост гапирмадинг, дедилар. Кенжатоёғга қараб: аммо сендан розимасман, ўғлим, дедилар. Кенжа

шўхроқ, ҳазилкаш, дадамлар билан ҳам ҳазилкашлик қилавергучи эди. «Нега, дада»,— деди. «Негаки,— деди дадам,— сен мени доим янглиштириб юрдинг, алағда қилиб. Гоҳ рост гапирардинг, гоҳ ёлғон!» Сен Фафур, шунақа чиқдинг, учинчи ўғилга ўхшадинг!

Ҳаммамиз шарақлаб кулишдик.

Шу-шу бўлди-ю, Фафур ака бизнинг уйда «Учинчи ўғил» бўлиб қолдилар, телефон қилганларида ҳам «Учинчи ўғил гапиряпти» деб кулардилар. Сиз «ваъда-бозлигингиз» билан домлангизга Фафур акангизни эс-латдингиз,— деди Сокина опа кулиб.

— Ҳа, Фафур ҳақиқатан ҳам бизни онламинда ўғай-масиди, биз у билан ҳақиқий ога-ини эдик,— деди дом-ла хўрсиниб.

«Баттол» меҳмон билан бирга «Хаёлот скамейкаси»-да узоқ ўтирдик. Мени уларнинг суҳбатларига аралаш-гим келмади, шу билан бирга узоқлашгим ҳам. Чунки, гап менга жуда-жуда керакли мавзудайди, Фурқат ҳа-қида эди. Гапнинг сирасига разм солсам «Баттол» дом-лага Фурқатнинг Ҳиндистон саёҳати ҳақида бир қизиқ, ҳали ҳеч ким билмаган материални ваъда қилган, буни домланинг ўзлари ҳам аллақандай мактубларидан би-рида илгаган эканлар. У Фурқатнинг Ҳиндистондаги тўрт-беш йиллик истиқомати даврида Тагор билан уч-рашганига боғлиқ гап экан. Мен Фурқатнинг биогра-фиясини анча чуқур ўргана бошлаганим, у ҳақдаги сценариямнинг иккинчи қисми ниҳоясига ета бошлаган вақти эди. Бу гап мен тузган ва тугаллай бошлаган во-қеа коллизиясини ағдар-тўнтар қилиб юборди. Шунинг учун индамай, кетмай ўтириб олдим улар суҳбати те-варагида.

— 1894 йили ҳали Ҳиндистонда эди у,— деди домла Фурқатнинг биографияси устида муҳокама юритар экан,— демак, Тагорнинг ниҳоятда машҳур бўлган пай-ти, инглиз мустамлакачиларининг ҳаддидан ошиб кет-ган вақти, мамлакатни остин-устун қилиб ташлаган давр, Тагорнинг «Нур ва соялар» деган машҳур ҳикоя-лари мустамлакачиларнинг астар-аврасигача ағдариб ташлаган пайт эди. Фурқат ўша ерда туриб бундан бе-хабар бўлиши ҳеч мумкин эмас эди, уни кўрмасдан ҳам! Шунинг учун сизнинг ҳалиги мулоҳазангиз жуда тўғри ва у ҳужжатни топишингиз ҳам фарз, ҳам қарз,— деди.— У агар Остроумов газетасида босилмаган бўлса,

бу албатта эҳтимолдан холи эмас, чунки, гап мустамлакачилик ҳақида ҳам борган бўлиши мумкин уларнинг суҳбатларида, унда бу материал албатта ўша сиз фарз қилган Тошболтуга ёзилган мактубларнинг бирида, ёки Тошкентдаги Муҳиддинхон қози ўртоғига ёзган мактубда бўлади,— деди домла.— Буни албатта топмоқ зарур! Ҳар ҳолда «Туркистон вилояти» газетасини ҳам тағин бир қайта кўздан кечириш лозим. 28 ноябрдаги 45-сонда босилган мақоласида бунга ишора бўлмаса, 1891 йилдан бошлаб унинг 14-сонидан босиб борилган Фурқат ҳақидаги мақолаларида бир гап топилиб қолар. Газета у билан фақат 1905 йилдангина алоқасини узди.

— Бомбейдаги маҳалласини топдим,— деди «Баттол».— Бистарий деган маҳаллада Ҳожи Аҳмаджон Соҳибнинг ҳовлисида турган экан. Аҳмаджон Соҳиб эса, кўп билимдон одам бўлган. Унинг уйида бот-бот адабий йиғинлар бўлар экан. У Тагорни билмаган бўлиши ё унинг мухлиси бўлмаган бўлиши ҳам гумон албатта.

— Баракалла,— деди домла «Баттол»нинг таъбига тасанно ўқиб.— У Деҳлида паноҳ тортиб йиғилган шоирлар изини излайди, машҳур табризлик шоир Шамсутдинга тенглаштиради ўзини, ватанжудолигини; Деҳлавий, Тажаллий қисматига нисбат беради ўз қисматини. У Қалькуттада ҳам шундай кишилар изига тушган. У вақтда Киплинг ҳиндларнинг «Песаи ахбор» газетасида кўп чиқарди, дўсти, мактабдоши Тагор билан кўп баҳслашарди. Буни ҳам билмаган бўлиши мумкин эмас. Мана кўрдингизми, бизнинг Фурқат қандай муҳитга бориб қолган эди! У Баҳри муҳит денгизи тўққиз баллик пўртанасининг қоқ ўртасида эди мисоли.

«Баттол» тағин ваъда қилиб хайрлашди. «Бу сафаргиси аниқроққа ўхшади» деди домла «Баттол»ни катта кўчагачали кузатиб қайтганимизда. Сценариямнинг иккинчи қисмига ниҳоятда зарур бўлган бу суҳбатнинг тугалланишини асти истамасдим. Домладан бу қутилмаган хабарнинг қайдан келганини ва мен ҳам буни излашга шошилишимни айтдим. Домла «тўғри, сизга ҳам жуда зарур бу манбаъ» деди-да, тушунтира кетди:

— Фурқатнинг Тагор билан учрашуви манбаъларидан бири унинг Бомбейда турган ҳовлиси муҳити. Ҳали айтганимиз Ҳожи Аҳмаджон Тагор билан жуда яқин бўлган, ҳар сафар Бомбейга келишида унинг меҳмони

бўлмай қайтмаган. Ҳожи Аҳмаджон ҳам Калькуттага боришида Тагор меҳмони бўлажagini ҳар сафар ҳисобга олиб йўлга чиқар эди, дейдилар. Хўш, наҳотки Бомбейда салкам икки йил, Деҳлида, Калькуттада истиқомат қилган Фурқат бу буюк сиймога лоқайд қараган бўлса! Ундан ташқари Фурқат «уч қатла китоб ёздим, тағин икки қатласини ёзурмен, у албатта Ҳиндистон билан Олтишаҳар учрашувларидан иборат бўлур», деган эди. Ахир шунча йил яшаб, наҳотки шу икки қатла китобни ёзмаган бўлса. Бу китоблар қўлимизга кирмади-ку шу вақтгачали. Мана қанча манбаълар сизни кутмоқда, мулла Туроб,— деди менга тикилиб. Дарҳақиқат, Фурқат ҳали етарли ўрганилмаган эди. Шундан кейин мен ҳам ваъда қилдим домлага, лоқал домлага «учинчи ўгил» бўлишга ваъда қилдим. Кулдилар...

«ЯКВУЖУД» БАҲСИ

Домланинг толиб, толибалари, шогирдлари кўп эди. Шоирлар, адиблар, олимлар, олималар, мухлислар... Бири келиб, бири кетарди, домла қаерда бўлмасин. Дорилфунунда ҳам, уйда, союзда ҳам, Дўрмонда ҳам. Ё бирон янги асарларининг нашри билан муборак қилиб келишарди, ёки бирон мақоласининг! Ё биров илмий ишини кўтариб келарди, ёки биров нарса ёзиб беринг, деб редакциядан. Шу баҳона у киши атрофида суҳбат қайнаб кетгучийди. Бир куни липа тагидаги чорпояларда ҳангома қизиб кетди. Атлас кўрпачалар устида ёнбошлаб олган шоирлар, олимлар домлани ўртага олишган, худди қўлларидagi кўк чой қуйилган пиёлалардай саволлар қўлдан-қўлга ўтарди. Гап марказида домланинг шу куни чиққан бир шеърини бадиалари эди.

— Шеър — ҳаёт оҳанги,— деди домла шогирдларига, даврага қараб,— шунинг учун унинг оҳангига қараб юрасиз, унга бўйсунасиз, унинг деганини қиласиз, қилмасангиз у шеърни ҳеч ким ўқимайди. Оҳанг ўзига яраша сўз, образ талаб қилади. Мен шунда агар у истаган сўзни тополмасам, ясайман, ҳа, ўзимизнинг тилимиз оҳангидан келиб чиқиб, албатта, сўз ясайман. Эҳтимол, у сизнингча бўлмас, эҳтимол янгилigidан шундай туюлар сизга, китобхонга, кейин барибир, киришиб кетади, янги кўйлакдай, Шоир соати, жуда бўлмаганда,

бир соат олдинда юриши керак. Менинг услубимни баъзилар китобхон ҳазм қилолмайди дейишади. Бу ҳам ана шу янгиликдан, бир соат олдинроқ юришдан,— деб кулди ахири домла, бу ибора ўзига ҳам таъсир қилиб,— ҳақ гап, дўстлар, янги бадий тафаккурга янги бадий ифода керак, янги ифодалар маҳражигга эса, янги шакл, янги, эҳтиросли мисралар керак. Уларни изласанг баъзан келавермайди, излайсан, келавермайди, жаҳлинг чиқиб кетади-да, ундан кейин тўқиб ташлайсан. Қараб-санки, бир-икки кундан кейин ўзингга эриш кўринмай қолади, ўн-ўн беш кундан кейин эса, китобхонга. Кейин ўзи ҳам ишлата бошлайди бу сўз ё иборани.

— Бу лекин ўзича кела қолмас, домла, катта мутолаадан, ҳаётни яхши билганидан шунақа бўлса керак,— деди кимдир даврадан.

— Қанақа масалан,— деб кулди домла.

— Масалан сиздақа,— деди. Кулги кўтарилди гуриллаб.— Масалан, ҳар ким ҳар хил таъсирланади ҳаётдан, унинг мўъжизаларидан, ҳар хил тасаввур қилади, инкишоф этади. Баъзилар табиат мўъжизалари ёнидан шундай ўтиб ҳам кетади, баъзилар йўқ, тўхтаб ўтадилар.

— Баракалла, ана ўша иккинчинг, тўхтаб ўтганинг шоир. Жойи келганда шуни ҳам эътироф этмоқ керакки, бу даражага еткунимизча «ўтин ҳам ёрганмиз»... Мен шахсан услуб излаганмасман. Ўзи етилган. Шайхзодани мен ясаган эмасман, ўзи ясаган Шайхзодани...

Меҳмонлар тарқалишгандан кейин дам олгани тагин «Шоирлар хиёбони»га чиқдик. Гапдан гап чиқиб, тагин ҳалиги суҳбат мавзуга тақалди гапимиз. Домланинг «Хато» деган шеъридаги Шероз мисрасини эсга солдим: «Агар он турки Шерозий бадаст орад дили моро, ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро» байтини ўзбек тилида шундай дегансиз: «Дилимни сийласа шояд бу Шероз шаҳри жонони, қаро холига бергайман Самарқанду Бухорони». Ҳали болаларнинг гапи ҳам мана шу мисралардаги сингари иборалар устида эди. «Дилимни сийласа шояд» дейсиз, бизда бунақа ибора йўқку, домла,— дедим. Домла «тўғри, бунақа ибора бизда йўқ», деди, кейин давом этди, «Лекин шундай сўз бор, шундайми? Модомики шундай сўз бор экан, нима учун шундай иборага келтиролмаймиз? Мана, сиз кинокомедиянгни «Мафтунингман» деб атадингиз. Буни сиз

ҳеч қандай қаршиликларга қараб ўтирмай атадингиз-қўйдингиз. Оз ўтмай у одатга кириб кетди, расм бўлиб кетди. Бу ҳам шунга ўхшаш! Мана ҳали «Хушбичим хиёбон» иборасига ишора қилишди болалар. Лекин бу сўз расм бўлиб кетди. Чунки, унинг мағзида картина бор. «Ёношар» сўзини айтишди. У «Ёношар»мас, «Ёнашар» эди. Битта ҳарф ўзгариши билан олам гулистон бўлди. Чунки, у «яқинлашар» маънисини аниқ беради, «яқинлашар»дан «Ёнашар» эпкинлироқмасми?.. Бундай сўз ва иборалар менда ҳақиқатан ҳам кўп. Аммо улар ҳеч қачон ҳаводан олинмайди, ўз сўзимизнинг ўзагидан ўзгартиб олинади. Мана сиз Фарғонага, Бухорога, айниқса Хоразмга чиқиб кўринг. Қанақа ажойиб, чиройли нотаниш сўзларни, ибораларни эшитасиз. Нечун уларни адабий тилимизга олиб кирмаслик керак? Менимча бу адабий тилимизнигинамас, умуман тилимизни бойитади. Бу ҳам катта ижод!

Шоирнинг мантиқи кучли эди. Унинг мана шундай танқидий мулоҳазалари ҳам бир дарсга айланиб кетарди. У шеърни ва шеърини қаттиқ иззат қилар эди, унинг муаллифларини ҳам! Ортиқ бу мавзуга қайтмадим. Бўлмасам у кишининг «Яквужуд» деган менга ғалати туюлган сўзлари ҳам бор эдики, охирида шу сўз билан шах бермоқчи ва мот қилмоқчи эдим. Қарасам, бунга ҳам сабаб ва важ топадиган домла. Айтмай қўя қолдим.

ҚОМУСИЙ БИЛИМ, ИЛҲОМ

Шайхзода домла билан яқиндан танишувимизга ижодий сафар сабаб бўлган. Минг тўққиз юз олтмиш биринчи йил охирларида Шайхзода, Одил Ёқубов, мен ва яна бир неча қаламкашлар Хоразмга борадиган бўлдик. Шунда йўл-йўлакай ўзим учун икки нарсани кашф этдим. Аввало домла Шайхзода шу қадар дилкаш, тингловчини шу қадар ром этарлик даражада сўзлар эдики, у билан биринчи бор танишган, биринчи бор суҳбатдош бўлган киши ҳам ўзини Шайхзода билан гўё аввалдан танишдек, аввалдан яхши биладигандек ҳис этиб қоларкан.

Мен ҳам шу ҳолатга тушиб қолдим. Унинг суҳбатини тинглар эканман, ўша дилга яқин, ўша суҳбати ширин, ўша таъсирбахш шеърларини ўқиб тасаввур қилганим— Шайхзода домла билан сафардош бўлиб кетаётганимдан қувончда эдим. Ҳайратланганим яна шундан эдики, домла шу қадар камтар ва содда, тушунарли сўзлар ва шерикларига шу қадар самимий, шу қадар табиий мурожаат этардики, бу оддийлик, самимийлик, соддалик домладаги улуғворликни, алломалик, инсоний фазилатларини яна ҳам табиий ва улуғ даражада намоен этарди.

Ўша сафар бошланишидаёқ кашф этган иккинчи тушунчам— Шайхзоданинг нақадар билгичлиги, тарихни, халқ ва юрт ўтмишини миридан сиригача— йилма-йил, асрма-аср, воқеа ва номларни чалкаштирмай ҳикоя қила олиш фазилатидан огоҳ бўлдим. Бораётган манзилимиз Хоразм бўлганидан суҳбатимиз бу қадим ва навқирон воҳа ҳақида давом этарди. Суҳбатимиз десам хатодир балки. Чунки фақат домла сўзлар эди. Онда-сонда савол бериб қўярдики бизлар. Домланинг сўзини бўлгимиз келмасди. Негаки, домла бизга

Хоразмни Хоразмлигича; минг йиллар қадимги воқеалари, Берунийдек, Хоразмийдек буюк алломалар тақдири, жангу жадаллари, нурли ва нурсиз кечган онларини гўё кўз ўнгимизга соатма-соат тасвирини чизар, ўзининг ҳам тўлқинланганини гоҳ-гоҳ ошкор этиб сўзлар, биз эса ҳайрат ва ҳаяжон билан тингламоқда эдик.

Айниқса, мен учун янги бир олам очилгандек эди. Дарсликларда, китобларда, қомусларда ўқиб, бағрида неча бор меҳмон бўлиб, обидаларига боқиб ўзим билган Хоразм билан Шайх домла тасвирлаган Хоразм ўртасида ер билан осмонча фарқ бор эди... Хоразмга бўлган меҳру муҳаббатимга муҳаббат, ҳайратимга ҳайрат қўшилди. Ўзимча ўйлар эдим: «Домла шунча ҳайратомуз донишликка, қомусона кенг кўламли билимларга қандай эришди экан!..»

Мен ўз саволимга кейинчалик катта ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтган, ўзбек совет шеъриятида ўзига хос мактаб яратган, шеъриятимизни янгича ранглар, дилбар оҳанглар, мазмун теранлиги, гўзал шакллар билан бойитган, унинг имкониятларини, уфқини кенгайтирган, тўла нафас билан ёзилган, хаёл ва фалсафа барқ урган шеърӣй, драматик ва публицистик асарлар хазинасига хазина қўшган, иқтидорли шогирдлар чаманини яшнатолган устоз Шайхзодани яна ҳам яқиндан билганимдан сўнг ўзим жавоб топдим.

Фақат мен ва унинг талай шогирдларигина эмас, шоир яратган улкан кўп қирралли, бой ижодиётни, чинакам шеърӣят хазинасини диққат билан кўздан кечирган, ўрганган ҳар бир киши бу ноёб таланти тимсолида бутун бир оламни, гўзаллик дунёсини кўради, ҳис этади, умрини поёни йўқ тарихий манбалар, архив материаллари, олам-олам қомус ва луғатлар билан ишлашга, тинимсиз ижод қилишга бағишлаган Шайхзоданинг қомусий олим ва устоз ижодкор бўлиб етганлиги сирларини кўз олдида гавдалантира олади. Бу хазина беҳад ва бепоён. У олмос қирралари билан жилоланади, ақллари пешлайди, фикрга қанот бағишлайди, қалбларни тўлқинлантиради, кўзларни ўткир қилади. Бу хазина — чинакам буюк шоир, ажойиб инсон ва коммунистнинг маънавий фазилатларини, букилмас эътиқодини, ватанпарварлигини, чуқур интернационализмини, қайноқ қалбини намоён этади.

...Хуллас, ўшанда суҳбат билан бўлиб Хоразмга етиб борганимизни ҳам билмай қолдик. Учрашувлар, Хоразм ва унинг дилкаш кишилари билан танишувлар ва бу мулоқотларда Шайхзода домлага кўрсатилган ҳурмат ва эъзоз домланинг халқ учун, юрт учун, адабиётимиз учун қанчалар қадрли экани, қанчалар хизмати борлигининг сўзсиз исботидек дилларга ўрнашиб қолди.

Бизни Урганч меҳмонхонасига жойлаштиришди. Домла билан бир хонага тушдик. Учрашувлардан, Хоразмнинг шаҳар ва қишлоқларидан қайтиб меҳмонхонада бўлганимизда ҳам тарих ҳақида, шеърят ва ижод сирлари ҳақида суҳбатлар давом этар, мен эса сабоғи оламга татирлик бундай лаҳзаларнинг охири бўлмаса, деб хаёл қилардим.

Сафаримиз қариб, қайтиш учун ҳозирлана бошладик. Яқшанба куни эди шекилли, тушликни меҳмонхонада, хонамизнинг ўзида тайёрладик. Дастурхон атрофида ҳам шеърят ҳақида суҳбат бошланди. Асосан, классик шеърят ҳақида, айниқса, ғазал ҳақида суҳбатлашдик. Хаёлимга негадир бир савол келди-ю, ўйлаб ҳам ўтирмай домлага мурожаат қилдим:

— Домла, мабодо, ҳозир суҳбатимизда ҳазрат Навоий бобо пайдо бўлиб қолса, у киши билан қийналмай, бир-биримизни тушуниб гаплаша олармидик?

— Шубҳасиз, тушунарлик,— деди домла қўлини сочиққа арта туриб,—ҳа, энди албатта фақат иккимизга бироз арханк сўзларни ишлатишимизга тўғри келарди, холос. Бўлгани шу...

Шундай деди-да, домла дераза ёнига бориб ташқарини кузата бошлади.

— Ҳа...— дея оғир сўлиш олди бир пайт Шайхзода домла ва менга юзланди.— Ё Жуманиёз, манови манзарани кўринг.

Деразага яқинлашиб кўчага назар ташладим. Бир тўп оломон елкама-елка тобут кўтариб қабристон томон ўтмоқдайди. Тобутга эргашганлар шошишар, бир-бирларига туртиниб кетишар, марҳумга бир нафас бўлса-да елка тутиб қолишга интилиб кетишмоқдайди.

— Замонанинг заб қизик ўйинлари бор-да, азизим, нима дедингиз? Мана бир бандаси худди шу бугун, келиб-келиб дам олиш куни омонатини топширибди. Ке,

дам олсам, бира тўла дам ола қолай, деганмикин?.. Балки ҳафта бошида қанчадан-қанча ширин ниятларини худди шу бугун амалга оширишни дилига тугиб қўйгандиру энди бечора сўнгги манзили томон бораётганини ҳатто ҳис этишдан ҳам маҳрум...

Сал туриб домла яна ҳорғинлик билан давом этди:

— Тобут ортидан кетаётган, марҳумга хайрихоҳ анови одамларнинг орасида бечоранинг тириклигида дилига озор етказганлар йўқ дейсизми? Энди бўлса...

Бирдан домланинг:

Дўстлар, тирикларни авайлаб сақланг,
Салом, деган сўзнинг ҳурматин оқланг.
Улганда юз соат йиғлаб тургандан,
Уни тиригида бир соат ёқланг!—

деган сатрлари кўнглимдан кечди. Суҳбатимиз мавзуи шу кўйи умр ҳақида, қадр ва қиммат ҳақида кетди...

Шундай қилиб, Хоразмдан бир олам таассурот ва илҳом, ижодкорни нимадир ёздирмай қўймайдиган воқеа-ҳодисалар таъсирида қайтдик. «Совет Ўзбекистони» («Қизил Ўзбекистон») газетаси ўзининг ўша йилги 28 декабрь сонида «Файз ила порласин Хоразм машъали, Аҳди чин пахтакор мардларга балли!» деган умумий сарлавҳа остида саҳифа эълон қилди. Бу — бизларнинг Хоразмдан қилган ижодий сафаримиз ҳисоботи эди. Саҳифада Одил Ёқубов, Эгам Раҳим, Фозил Зоҳид ва бошқа муаллифларнинг публицистик мақолалари, таассуротлари босилган эди. Хоразм илғорлари суратлари ва уларга ёзилган сўзлар ҳам саҳифани безади.

Домла Шайхзода эса, кейинчалик сара шеърлари қаторидан жой олган «Хоразмда қиш бўлмас экан...» номли шеъри билан саҳифага улугворлик бағишлади. Келинг, яна бир ўқийлик ўша шеърни:

Хоразмда қиш бўлмас экан,
Бўлса ҳамки гоят умри оз.
Хоразмни «Кун ери» деган
Луғатчилар айтган экан рост.

Осмон тиниқ, шаббода илиқ,
Пахтасини ушласанг агар
Бармоқларга юқар иссиқлик,
Ва юракка қувончлар чўқар..»

Бу ўлканинг равон йўллари
Байти беҳад, узун қасида,
Елғизликдан безган қўллари —
Бир-бирига энди пайваста.

Уста қизлар, гиламдўзларини
Олқишладим оқшом чоғида,
Ерга қўнган оқ юлдузларини
Кўрдим унинг шаън тунироғида.

Қўллари гул чевар теримчи
Ўлка аро илғор, биринчи,
Тутмоқ учун дарёни бу гал
Бел боғлапти шоввозлар қаттиқ.

Ҳай ёшулли дарё, ҳай қайсар,
Бўйсунасан бизларга ортиқ!..
Хоразмда қиш бўлмас экан,
Бўлса ҳамки, умри ғоят оз.

Хоразмни «Кун ери» деган
Луғатчилар таъбири кўп соз.
Шу мавридда бергандим савол,
Сабабини англатди бир чол:

— Бу ер халқин қалбида ҳамдам,
Енаётган олов ваҳмидаи
Қиш ҳайиқиб, ўзин йўқотиб,
Пана излаб, каризга кирган.

Чуқур чоҳлар тагида ётиб,
Совуқ зулмин унда яширган.
Шу туфайли сувлар қудуқда,
Бизнинг элда шунга совуқ-да!

Шу-шу Шайхзода домла билан яқин муносабатларимиз бошланиб кетди. Шогирдлари қатори унинг дилбар суҳбатларидан ўзимга янги-янги оламлар кашф этардим.

Домла биз шогирдларига панду насиҳатлар беришдан эринмас, вақтини аямас, аксинча, бундай кезларда ҳаяжонланиб яшариб кетгандай сезарди ўзини. Бироқ насиҳатлари ҳам образли, тушунарли, дилга шундоқ қуийлиб қолар эди.

— Шоир сувни ва сувнинг турли кўринишларини севиб тасвираб тараннум этгани яхши гап, албатта!—

дерди домла кўпинча.— У шўх ёмғирни, ўйчан қўлларни, эрксевар булутларни, меҳнаткаш ариқларни, асов денгизларни, ифбатли булоқларни, интизомли каналларни, танбал ҳовузларни, дostonвори дарёларни, нозик шудрингларни куйласин, майли! Аммо, зинҳор, унинг байтлари «паспортсиз» сувларга тўлиб кетмасин!...

Устоз бу ақидасини айниқса ёшлар давраларида кўп такрорлагувчи эди. Ёшларни севар эди. Ёшлар билан суҳбатлашишни севар эди. Ёшликни, ёшликка ҳамроҳ жўшқинликни севар эди...

1964 йилдан «Совет Ўзбекистони» газетасида бўлим мудирни бўлиб ишлай бошладим. Газета йўлланмаси билан ҳам Шайхзода домла иштирок этган ижодий сафарларда бир неча бор бирга бўлдим. Айниқса, 1965 йили Чимкентга қилган сафаримиз мароқли бўлган. Қадрдон Гафур Гулом домла бош бўлган ўша сафарда Миртемир домла, Шайх домлалар даврадош эдилар. Уларга мен ва Носир Фозилов ҳамроҳ эдик. Ичакузди ҳангомалар, ҳазил-мутойибалар, ижоднинг ҳали биз учун кашф этилмаган жилолари... Эҳ-ҳе, уларни бу кичик хотирага жамлаш мушкул. Москвада ўтган ўзбек адабиёти ва санъати декадасида ҳам худди ана шундай тасвирлаб бўлмас, қайтарилмас лаҳзалар ҳамон боягини кечгандек ҳаёлимда...

Қай бир сафардан қайтмайлик, албатта «Совет Ўзбекистони»да бир саҳифа бўлиб чиқарди. Умуман, Гафур Гулом, Шайхзода, Миртемир домлалар учун газетамиз иккинчи ижодий лаборатория, ижодий бекат эди. Бу улуг ижодкорларнинг талай ажойиб асарлари бевосита редакциямизда ёзилганига гувоҳ бўлганман. Уларнинг редакциямизга кириб келишини орзиқиб кутардик.

Бир куни халқ рассоми Урол Тансиқбоев юбилейи муносабати билан шошилинич мақола зарур бўлиб қолди. Қаёққа бош уришни билмай тажанг бўлиб турсам Шайх домла келиб қолдилар.

— Э, ўзларидан сўрасак? Бу, дейман, нима, сал асабийроқ кўринадиларми? А?..

Сабабини тушунтирдим. Урол Тансиқбоев ҳақида кимга айтсам тезроқ мақола тайёрлаб бериши мумкинлиги ҳақида маслаҳат сўрадим.

— А, ҳа... Мундоқ демайсизми? Қани, буёққа бир даста қоғоз узатсинлар-чи.

Ҳайрон бўлдим. Домла доимий ҳамроҳи — «Қазбек»

қутисидан папирос олди-да, қўлида ҳали ўчиб улгурмаган ўзгасидан тутатди. Учаёзганини одатдагича кулдонга босди. Сўнг столга ўтириб ёза бошлади...

Уша кунни туни билан ухлай олмадим: редакцияда, столда Урол Тансиқбоев ҳақида мақола ёзаётган Шайхзода домла сиймоси, хатти-ҳаракатлари, ёзаётгандаги ҳолати кўз ўнгимдан сира кетмас ва нуқул ўйлар эдим: «Наҳотки, ҳаммасини ёддан ёзди?!»

Ҳақиқатан ҳам ўшанда домла Шайхзода бир ўтиришда Урол Тансиқбоев ҳақида ҳеч бир нарсага қарамай, ҳеч бир факт-рақамни, ё асарлари номини ҳеч кимдан сўрамай шундай бир ажойиб мақола ёздиларки, унда: Урол Тансиқбоев ҳаёти лавҳалари ҳам, босиб ўтган умр йўли ҳам, биринчи асари қандоқ пайдо бўлгану қачон, қандоқ сафарларда бўлган, қачон, қандай унвонларга сазовор бўлгану қайси асари қай савияда ва умуман Урол Тансиқбоев ижоди деганда қандоқ тушуниш керак, асарларидаги жозибаторлик сирлари нимада, хуллас, ҳамма-ҳаммаси кичик бир мақолада жам бўлган эди...

Домланинг ана шундай илҳом ҳолатига кирган лаҳзаларини кўп кузатишга муяссар бўлдим ва ҳамон унинг бу қадар узлуксиз ишлаб келганлиги сирига ҳамон ҳайратланаман.

Домла ўзининг ижод йўли ҳақида эса шундай деган эди: «Мен бизнинг ўзбек поэзиямизда «ёши катталар» деб аталган шоирлар авлодига мансубман. Бу авлод 20-йилларнинг романтик ҳавосида қад кўтарган, 30-йилларнинг қурилиш маърақасида чиниққан, 40-йилларнинг жанг синовида суяги қотган ва 50-йилларнинг тинч ижод муҳитида активлик кўрсатган авлоддир. Бу авлод коммунизм қурилишига туташиб кетган 60-йилларнинг буюк илҳомбахш вазифалари билан жўшаётган «эски гвардия»ни ташкил этади».

Шайх домла ижоди менингча инсон руҳий оламининг тўлақонли, ҳамиша бойиб, мукамаллашиб, мураккаблашиб борувчи қомуси эди. Бу қомусда ойдни кечаларнинг рассомона тасвири, севинч ва қайғу шиддатлари, кураш ва енгиш илҳомлари, қаҳрамонлик ва фидокорлик, замин ва замоннинг барча муаммолари, совет кишининг жасоратли ишлари барча жозибаси билан ярқираб кўриларди. Ҳозир ҳам шундай.

Негаки, Шайхзода Октябрь инқилобининг ҳаётбахш тўлақинларида тугилган, онг-тушунчаси янги давр ғоя-

лари билан йўғрилган, совет замонамизни куйлаш, улуглашга ўз ҳаётини, барча истеъдодини сафарбар қилган эди. Унинг шеърляти Ватанамиз буюклиги, ҳаёт ҳақиқати, мардлик ва матонат, севги ва гўзаллик гимнидай юракларга оқиб кирар, олижаноб инсоний туйғуларнинг равнақиға, камолиға хизмат қиларди. Шунинг учун ҳам унинг ҳар бир асари катта қизиқиш билан кутиб олинарди. У кичик рубойларда оламча мазмунни ошкор этар, йирик дostonлари эса ҳаётни, одамни ва оламни бутун қўлами билан жилолантирар, саҳна асарларида тарихларни тилға киргизарди. У санъати, шеърлари, нутқи, суҳбатлари жуда сеҳрли, жозибали устоз эди. Уткир навойишунос олим, тарихчи ва педагог сифатида ғоят муҳим тадқиқотлари, илмий хулосалари, мўъжизакор қалами билан редакциялар фаолиятида актив қатнашар, газетани халқ билан, шеърлят, адабиёт мухлислари билан сўзлашиб туришнинг юксак минбари деб қадрлар эди.

Шайхзода домла умрининг сўнгги лаҳзаларигача ана шундай инсон бўлди, ана шундай ижодкор бўлди, ана шундай устоз бўлди! Умрининг сўнгги нафасларида ҳам ижод ташвиши билан яшади: луғатлар титкилади, буюк ватандошлари ҳақидаги манбалар билан қизиқди, асарлари тақдирини, шогирдлари, замондошлари режалари ва ишларини суриштириб турди.

Шайхзода домла ҳаётининг сўнгги йилларини даволаш санаторийларида, касалхоналарда ўтказди. Шу аҳволда ҳам энг яхши асарлар яратиб қолдирди. Биргина мисол. Эндиликда «Ғазал мулкининг султони» номи билан машҳур Навоий ҳақидаги мақоласини ҳам хасталик тўшагида ётиб, «Совет Ўзбекистони» газетаси илтимоси билан ёзиб берганди...

Домла олис санаторийлардан туриб ҳам Ўзбекистонга хат-хабар йўллар, хусусан менга ҳам бир неча бор мактублар ёзиб, Ўзбекистондаги адабий ҳаёт ҳақида сўрар ё газетага бирор шеър йўллар, хуллас, ижод билан тирик эди.

Бир куни шундай мактуб йўллабди:

«ЖУМАНИЕЗ ЖАББОРОВГА

Азизим Жуманиёз!

Салом! Маъзуният (отпуск)дан ёки Болқон саёҳатидан қайтганингизни мени келиб бу ерда зиёрат қилган йигитлар айтишди,

Мен Москвадаман. Кремль хастахонасида. Аҳволим анча яхши! Сентябрнинг охирларигача Москва атрофидаги санаторийлардан биттасида бўлурмен. Аммо 12—15 гача бу ердаман. Бу ерда аслида хастахона эмас, балки гоят серсафо бир санаторийдан ҳам устундир. Ҳамма шароит муҳайё. Муолажа ҳам, ётоқлар ҳам, муомала ҳам, манзаралар (ўрмон, хиёбонлар), ирмоқ ҳам жойида. Мана шу шароитда яна шеърни машқ қилиб, бир «даста» ёзилди. Илк шеър кўпдан бери ўйлаб юрганым Ғафур Ғулом хотирасига бағишланган шеър бўлди. Зотан, Ғафур ҳақида бир нарса ёзиш ҳар бир Ғафур дўстининг виждоний вазифасидир. Айниқса, мен жим туролмас эдим. Уша мусибат юз берган кунларда шеър ёзишга тоқат ва қудрат йўқ эди. Зеро, боғда касалманд бўлиб ётиб эдим.

Шеър узунроқ туюлса адабиёт саҳифасида ёхуд яқшанба сонларидан бирида берсаларинг ҳам бўлади.

Илтимос, мисралар (12 бўғинли) бўлинмасдан терилсин. Лозим топилсагина «1-Арпаоя» билан «Чигатой»га изоҳ берилсин! Менингча, ҳожат йўқ. Бу адресларни ҳамма билади-ку.

«Ҳомид» эмас. Бу Абдулҳақ Ҳамид (2. 2. 1852 — 12. 4. 1937) номли машҳур гуманист, турк шоирдир. Раҳматли Ғафур уни кўп яхши кўрар ва аксар шеърларини ёддан билар эди. Бу шоир... Нозим Ҳикматнинг устози бўлган.

...Мактубни, шеърни олганингиз, редакциянинг фикри ва унинг истиқболи ҳақида 12—15 сентябргача хастахона адресига хат ёзсангиз улгурасиз! Авнапочта 2—3 кунда олиб келар экан. Аммо пурмаъний телеграмма юборсангиз ҳам бўлади...

Ҳар ҳолда мен шаҳарга кўчиб, меҳмонхонада бирон ҳафта турсам-да, адресимни шу касалхонанинг почтасида қолдираман. Улар хатларни янги адресга жўнатурлар.

Хўш, шаҳарни аҳволи қалай? Кўп иссиқдир ҳали ҳам? Бу ерларда ҳаволар совуқроқ эди-ю, ҳозир жуда мулоҳим ва мўътадил бўлиб қолди.

Ҳамма дўстларга салом!

Узларингни қучиб қоламан.

Дуоини хайр ила М. ШАЙХЗОДА.

1966 йил, 2 сентябрь
Москва».

Хатни ўқиб домла билан учрашгандай, овозларини эшитиб, ўгитларига яна бир бор қулоқ тутгандай бўлдим. Шу аҳволда ётиб ҳам ижод ҳақида, пахтакор ҳақида, шеърининг газетада қоқилмай-синмай чиқиши ҳақида қайғурганидан тўлқинланиб кетдим. Ушбу мактубга дарҳол жавоб ёзмадим. Сабаб: «Аввал шеър газетада чиқсин, сўнг бирга жўнатарман» деган андишага бордим ва шундай қилдим. Мана ўша хат:

«Қадрли домламиз Шайх ака!

Ассалому алайкум. Хатингизни олиб, соғлигингизни билиб, беҳад хурсанд бўлдик. Янада соғайиб кетишингизни, узоқ умр кўришингизни, тезда дийдор кўришини орзу қиламиз.

Ушбу хатни сал кечикиброқ ёзаётганлигимнинг боиси — шеър босилган газета билан юбормоқчи эдим. Мана, шеър ҳам босилиб чиқди. Жуда катта ҳаяжон, ҳасрат, муҳаббат билан ёзилган бу шеър ҳаммамизни тўлқинлантириб юборди. Бугунги, душанба летучкамизда самимий мақтовлар айтилди.

Ҳозир бутун республика пахта нашидаси ва муваффақият билан бошланган болгар декадаси нафаси билан яшамоқда. Олтин кузимиз ўзининг барча ранглари, ноз-неъматларини намоён қилган фасл. Ҳаво мўътадил, қуёш жилвагар, сувлар шаффофланган, гўзал, шоирона дамлар.

Тошкент қуриляпти. Зилзила йиқитган иморатлар ўрнида хиёбонлар, гулзорлар яшнаяпти.

Янги шеърлар гулдастангизни ва ўзингизни мухтазирлик билан кутамиз.

Сизга Мақсуд Қориевичдан, Холбек акадан, Ҳ. Нуруллаевдан ва барча мухлисларингиздан соғинчли салом.

Хатга қўшиб, газетани ҳам юбордим.

Тезда Тошкентда учрашгунимизгача хайр.

Сизни соғиниб, чин кўнгилдан қучиб,

уқангиз ЖУМАНИЕЗ.

12. IX. 1966».

Афсуски, хатим шифохоналар алмашинганлиги туфайли домлага вақтида етиб бормаган. Шу орада яна бир мактуб олдим.

Мана домланнинг ўша мактуби:

«Ё Жуманиёз!

Салом! Мен узоқда бўлсам-да, фикрим-зикрим юртга банд! Илгари юборган шеърим чиқибди ва одамларда анча яхши таассурот қолдирибди шекилли. Раҳмат! Бироқ, буни мен шу кунлардагина бу ерга келган министрлардан билиб қолдим. Ё шоир! Ахир менга бу тўғрида икки энлик хат ёзишга ижодий фурсат тополмадингизми? Хўп, майли. Бу асосий гап эмас!

Ҳозир сизга пахта ҳақидаги манзумани юборяпман. Лекин сарлавҳа баъзи ўртоқларга ғалати туюлса-да, шундоқ қолиши яхши! Пахтани ҳамкоримиз, дастёримиз маъносида «хурматли» дейишим янгилик бўлса керак, мантиқан ҳам тўғри!

Мен ҳозир яхши, дуруст бўлиб қолдим. Ойнинг охириларида Москва атрофидаги санаторийлардан биттасига бориб 24 кун дам олинади. Сўнгра «шаҳри ларзон»га қайтамыз!

Адашимиз мулла Мақсудга ва бошқа ҳамма ўртоқларга соғинчли саломлар. Хурмат билан

М. ШАЙХЗОДА

1966, 24/IX.»

Домла Москва атрофидаги санаторийлардан бирига кўчиб ўтгандан сўнг ҳам дарҳол редакцияга хат йўлади:

«Салом, Жуманиёз!

Сизга ва бутун редакция коллективига соғлиқ ва ишда зўр ютуқлар тилайман.

Мен ҳозир Москва атрофида қойилмақом санаторийда дам олмоқдаман. Соғлигим дуруст.

Бу ерда 27 октябргача бўлурман. Сиздан илтимос: пахта манзумаси текстини қирқиб ёхуд иложи бўлса бутун сонни юборсангиз.

Умуман, Тошкентда, адабиёт оламида нима гаплар?

Мендан ҳамма ўртоқларга салом.

Эҳтиром билан: ШАЙХЗОДА.

9/Х—1966.»

Хатни ўқиб яна домланчиг чехрасини кўз ўнгимга келтирдим: суҳбатларда, сафарларда, минбарларда айтганлари, газетамизда «Шоир Мақсуд Шайхзода» номли саҳифалар берилгандаги қувончлари, ёшлар билан гу-

рунглари бир-бир кўз олдимдан ўтаверди. Тагин, Мақсуд Шайхзода дейилганда кўз ўнгимизга беихтиёр машҳур «Тошкентнома» келиши, халқимиз ҳаётининг, социалистик пойтахтимизнинг, қудратли дўстлигимизнинг қасидаси, симфонияси бўлган бу достон забардастлиги, замонавийлиги, етук фазилатлари билан қалбларимизни мафтун этгувчи, бу асарда шоирнинг бениҳоя кузатувчанлиги, файласуфона ақл-идроки, чегара билмас фантазияси ва ҳаёли, тенгсиз ғалабаларимиздан фахрланиш ҳисси бутун салмоғи билан намоён бўлиши ёдимдан ўтди. Яна Мақсуд Шайхзода дейилганда, кўз олдимизда «Улуғбек юлдузи» ярқираб кўриниши, Улуғбек тимсолида ўзбек халқи тарихининг муҳим бир босқичини ёритиб берган, халқнинг доҳиёна ақлини, илму донишга, прогрессга интилишини ўзида мужассам этган ўрта асрнинг буюк олими образини реалистик гавдалантирган, яхшилик ва адолатнинг зулм ва адоват билан асрий курашини, келажакка ишончи, халқнинг енгилмас руҳини ҳаётини саҳналарда талқин этолган сиймо бўй бериши назардан кечди. Булардан ташқари яна Мақсуд Шайхзода дейилганда, улуғ Ленинни, унинг голибона ғояларини, унинг ўлмаслигини жўшиб тараннум этган, сўз санъатини ғояларимиз тантанасига бағишлаган адиб кўз олдимизга келишини қайта ҳис этдим.

Ҳамон шундай. Энди: «1967 йилнинг 19 феввалида кундуз соат 11 яримда ўзбек халқининг оташнафас шоир, олим ва драматурги, адабиётшуноси, атоқли Мақсуд Шайхзода ҳаёт билан видолашди», дегинг ҳам келмайди.

Устоз Мақсуд Шайхзоданинг бир зум бўлсин марҳум, деб аташга ҳамон тилимиз бормайди. Негаки, унинг жонфидо суҳбатлари, мардона шеър ўқиши, ҳазил-мутойибалари, фикр жўш урган нутқи, ширин талаффузи ҳамон қулоқларимиз тагида жаранглаб тургандай.

У ГЎЗАЛЛИКНИ СЕВАРДИ...

У гўзалликни севарди, табиат ошиғи эди. Бутун қалби, юрак унлари билан ҳаётни куйларди, тараннум этарди. Баъзан шодиёна туйғулар илҳомига жўр бўлар, баъзан ҳазин куйлар унинг газаллари ҳижоларида акс этарди. Баъзан жўшқин, замон нафаси билан тўлган, улур давримизни мадҳ этувчи сатрлар ёзар, оромбахш кечаларда тунни кунга улаб севги, садоқат, олижаноб инсоний туйғулар ҳақида мушоҳада юритарди.

Ушбу сатрлар ажойиб шоир, файласуф олим Мақсуд Шайхзода ҳақидадир.

Баъзан эрта билан ўз хизмат бурчим бўйича республикамизнинг турли шаҳар, қишлоқларидан келган хатларни кўриб чиқаётганимда хатлар ичида шеърлар ҳам бўлади. Одатда улар бошқа хатларга нисбатан кўпроқ бўлади. Ҳамманинг шеър ёзгиси келади, шеърнинг охирига эслатма тарзида ёзилган хатида: «Мен шоир эмасман, аммо шеър ёзгим келади» ёки «Ҳурматли дўстлар, биринчи бор шеър ёзишим, иложи бўлса газетангиздан ўрин берсангиз» деб мурожаат қилишлар ҳам кўзга тез-тез ташланиб туради. Бу ҳақда ёзишимнинг боиси шундаки, шеърят ҳар бир киши учун, у қандай касб эгаси, қандай лавозим эгаси бўлишидан қатъий назар, гоят севимли жанрдир. Кишида шеърятга меҳр-муҳаббатни ҳаётимиз гўзаллиги, кишидаги нафис туйғулар ва асосан улкан қалам соҳиблари бўлган шоирлар уйғотади.

Мақсуд Шайхзода ана шундай забардаст, улкан таъсир кучига эга шоирлардан эди. У газетани севарди. «Совет Ўзбекистони» газетаси редакциясига тез-тез келиб турар, ўзининг биринчи ижодий маҳсулини ардоқлаб, авайлаб, «Қизил»га, деб олиб келарди. Шундай кезларда шоир билан узоқ мулоқотда бўлиб, унинг суҳбатидан баҳраманд бўлардик.

Илгари Шайх аканинг шеърларини ўқиб, саҳналарда кетаётган драмаларини кўриб, уни ғойибдан таниб юрардим. Ҳеч эсимдан чиқмайди, унда мен газетادا адабий ходим бўлиб ишлардим, Шайх ака биринчи бор «Совет Ўзбекистони» (ўша вақтда «Қизил Ўзбекистон» эди) газетасига келиб, журналистлар доирасида янги шеърларини ўқиб берганди. Ушанда Шайх ака билан шахсан бир оз танишиб олгандим. Кейинчалик бўлса у билан дўстлашиб кетдик. Шоир ўша кезлари Алишер Навоий кутубхонаси рўпарасидаги уйда истиқомат қиларди. Мен ишдан сўнг кутубхонага бориб, адабиётлар устида ишлардим, иккиламчи, ўша кўча ёнида менинг бир қадрдон дўстим турарди. Мен кутубхонага борганимда уникига тез-тез кириб турардим. Шунда шоир Шайхзода кўпинча эшиги ёнидаги хиёбонда ҳаво олиб юрган бўларди. Мени кўриши билан «ҳа, адаш, келдингизми» деб қўярди, кейин мени гапга тутарди. Уша ўша, ўртамизга «адаш» деган ибора кириб кетди, йиллар ўтиши билан шоир кабинетга «адашларга салом» деб тўппа-тўғри кириб келаверадиган бўлди.

Ҳурматли Мақсуд аканинг идроки, билим доирасининг кенглиги, адабиёт масалаларида ўткир мушоҳада юритиши, баъзан чуқур мулоҳаза билан янги ижодий фикр бера билиши ёшларга ўрнак бўларди. Шайх ака ўзи газетадан чиққан эмасми, шунинг учун ҳам газета атрофида ўралашгани-ўралашган эди. Редакциямизга келганда ҳеч ҳам қуруқ келмасди, ё шеър, ё мақола, жуда бўлмаганда фикр билан келарди.

Бир куни редакциямиз олдида рафиқам билан турган эдим. Иттифоқо, ичкаридан Шайхзода чиқиб қолди:

— Салом, Шайх ака!

— Ўзларидан сўрасак? (Шайх ака кўпинча «аҳволларингиз қандай?» деб сўрасангиз, ўзига хос виқор билан «Ўзларидан сўрасак» деб жавоб қайтарарди.)

Шайхзода ҳар кимнинг ҳам кўнглини топа оладиган сўз соҳиби, сўз санъаткори эди. Кейинчалик Тошкент области учун янги «Тошкент ҳақиқати» газетаси ташкил этилди. Ҳеч эсимдан чиқмайди, ўшанда Шайхзода янги ёзган шеърларини олиб келиб қолди, биргалашиб ўқиб чиқдик. Шеър бир неча кундан кейин «Тошкент ҳақиқати» газетасида босилиб чиқди. Бу шоирнинг бир неча йиллардан кейин газета саҳифасида босилиб чиққан биринчи шеъри эди.

Мақсуд Шайхзода ва Миртемир

Ушанда Шайх ака бизга камтарлик билан «Тошкент ҳақида катта нарса ёзйпман, яқин ойлар ичида тамомласам керак», деб ўз «сири»ни айтиб қўйди. Ҳақиқатан ҳам бир неча ой ўтгач «Тошкентнома» тайёр бўлди. Шайхзода мазкур асарни «Тошкент ҳақиқати» газетаси редакциясига олиб келди. Биз коллектив бўлиб ўқиб чиқдик. Асарни авторнинг ўзи зўр ифтихор билан, ўзига хос ажойиб бир йўсинда ўқиб берди. «Тошкентнома» шоир ижодидаги катта ва салмоқли қадам эди, чиндан ҳам унда совет Шарқининг улкан дарвозаси, азим пойтахтимиз зўр эҳтирос, ёрқин илҳом билан тараннум этилган эди. «Тошкентнома» босилиб чиқди, эрталаб Шайх ака қўнғироқ қилди.

— Сизларга раҳмат, азизлар, бошим кўкка етди.

— Сизга раҳмат.

Шундан кейин Мақсуд Шайхзода ижодида яна янги-янги саҳифалар, ижодий изланишлар давом этди.

«Совет Ўзбекистони» газетаси адабиёт оламида катта мактаб, ёзувчи, шоирларимизга қанот бахш этади, у

янги асарларни оммалаштирадиган улкан ижодий даргоҳ, илгари ҳам шундай эди, ҳозир ҳам шундай.

Бир куни Шайхзода редакциямизга келган эди, бирдан Ғафур ака кириб келди, бир оз ҳазиломуз гаплардан кейин Ғафур ака битта ҳикоя олиб келгандим, деб қолди. Шайхзода кулимсираб:

— Ҳикоя дейсан, қўлингда ҳеч нарса йўқ-ку?

— Бор, — деди Ғафур ака.

— Менимча, муҳаррирдан олдин гонорар ёзиб бер, кейин ҳикоя бўлади демоқчи бўлсанг керак.

Роса аскиябозлик бўлди. Шунда Ғафур ака менга юзланиб:

— Бирорта дастхати яхши йигитлардан топиб бер, ҳикояни ёзиб олади, — деди.

Ғафур Ғуломнинг «Менинг ўғригина болам» ҳикояси ўшанда қоғозга туширилган эди.

Ғафур Ғулом вафот этганида Шайх ака бетоб ҳолда, Дўрмондаги Союз боғида дам олаётган эди. Улкан шоирнинг вафоти Шайх акага жуда қаттиқ таъсир этди. Шайхзода кейинроқ куйиб-ёниб редакциямиз номига юборган хатнинг ичида «Ғафурга хат» — улуғ шоирнинг вафоти муносабати билан ёзилган, юрак сўзлари битилган марсия ҳам бор эди.

«Хайр!» демай кетганинг не деганинг у?

«Тез қайтурман бемуҳлат!»

деганингми у?

«Улим асли ўткинчи бир ҳодиса-ю,

Ҳаёт мангу бир ҳолат!» деганингми

у?

Қандай сени қидирай, адресинг қаер?

Кимдан сени сўрайин? Одамлар не

дер?..

Шеър «Совет Ўзбекистони» газетасида тўла босилиб чиқди. Шеърнинг ҳар бир сатрида Шайхзода қалбининг чексиз изтироблари, қадрдон, маслакдош дўстини қўм-саш ўзига хос ифодаланган эди. Шеър жамоатчиликка қаттиқ таъсир қилди. Ғафур Ғуломни эслаш маросимида ўша шеърни самарқандлик шоирлардан бири ёддан ўқиб берганди.

Шайхзода хаста бўлиб ётган пайтда уни кўргани бордик. Шоирнинг касали оғир эди. Енида эса ҳамшиша

ҳамдам, вафодор турмуш йўлдоши Сокина хоним. Қасал бўлса ҳам, Шайх ака ҳурматимиз учун ўрнидан турмоқчи бўлди. Биз шоирни тинчлантирдик. Албатта тузалиб кетасиз, ҳали газетамиз саҳифаларида сизнинг кўплаб шеър, мақолаларингизни ўқиймиз, дедик.

— Агар тузалиб чиқсам, фақат газетангиз учун ишлайман, мухбир бўлиб оламан,— деди.

Шундан кейин бир ойларча вақт ўтди. Шайх ака бир оз тузалгандек бўлди. Уни уйига олиб келишди. Бу сафар борганимизда шоир бизни соғлом чеҳра билан кутиб олди. Адабиёт, санъат, тарих мавзуида узоқ суҳбатлашдик. Агар сиз Шайх ака билан ҳамсуҳбат бўлиб қолсангиз, у билан ҳаётнинг жуда кўп, хилма-хил қирралари ҳақида бемалол гаплаша олардингиз, фалсафа, адабиёт тарихини яхши биларди, фикр доираси жуда кенг, мукамал аллома, арбоб эди.

Ўша йили улуғ мутафаккир Алишер Навоий туғилган куннинг 525 йиллигига тайёргарлик кетмоқда эди. Газета, журналларнинг саҳифаларида Навоий ижоди ҳақида кенг мулоҳазали илмий мақолалар берилмоқда эди. Бир куни Шайх ака телефон қилиб қолди:

— Адашларга салом бердик,— деди ҳазиллашиб.

— Салом, Шайх ака, саломатлигингиз яхшими?

— Ўзларидан сўрасак?

— Ҳамиша саломат бўлинг.

Шайхзода Алишер Навоий ҳақида илмий мақола ёзаётганлигини айтди. Кейин билсак, телефонда гаплашган кезларида Шайхзоданинг саломатлиги анча оғир экан. Шундай бўлса ҳам хасталигини билдирмай, ҳазиломуз гаплар қилган экан. Сокина хонимнинг айтишича, Шайх ака Навоий ҳақидаги ўша мазкур мақола сини оғир аҳволда ётган кезларида ёзиб тамомлаган. «Ҳар бир абзац, ҳар бир жумлани ёзиб қўйиб, соатлаб дам олиб ётарди, кейин мақолани яна давом эттирарди», деб эслайдилар Сокина хоним. «Ғазал мулкининг султони» деб аталган ўша машҳур мақола Мақсуд Шайхзоданинг «Совет Ўзбекистони» саҳифасида босилиб чиққан сўнгги мақоласи бўлди...

Мақола тўғрисида газетхонлардан жуда кўп хатлар олдик. Зиёлиларимиз ўзларининг яхши фикр ва мулоҳазаларини айтдилар, обрўли, эътиборли олимлар, ёзувчилар даврасига юксак, олижаноб фикрлар билдирди.

Биз ҳурматли адибимиз Шайхзоданинг ижодий йўлига назар ташлар эканмиз, унинг адабиётимизга, шеърят мулкига қўшган ҳиссаси беҳисоб, бебаҳо ва ғоят қимматли эканлигига ишончимиз комил бўлади.

Мен мазкур ҳаёт лавҳаларида шахсан ўзимнинг шоир Шайхзода билан мулоқот кезларида туғилган ва айрим асарларининг юзага келиши билан боғлиқ бўлган хотираларимни, ўйлаганларимни баён қилдим, холос. Мақолани шоир Шайхзоданинг «Нашрга киритилмаган қайдлар» дафтарига сатрлар билан яқунламоқчиман: «Китоблар борки, муаллифи тиригу, аммо улар ўзлари мурда... Аммо китоблар борки, ҳар ўқиганинда, аллақачон ўлиб кетган авторини ҳаёт деб ўйлайсан». Шайхзоданинг асарлари ҳамманинг ёдида, дилида. Шоир вафот этган бўлса ҳам, китоблари яшамоқда, ўзи бўлса барҳаётдек, биз билан яшаётгандек.

ИБРАТ

Шайхзода шеърляти, дostonлари, унинг драматик ва илмий асарлари ҳақида жуда кўп ва юксак фикрлар айтилган, илмий асарлар ёзилган. Лекин, менимча, ёзувчи асарлари, унинг ижоди ҳақида яна ҳам аниқроқ ва кенгроқ тасаввур берувчи танқидчи ва тадқиқотчи бу, ёзувчининг ўз шахси, ўзи бўлса керак.

Яъни қандай?

Шайхзоданинг йирик асари «Мирзо Улуғбек» фожиали драмасидаги асосий қаҳрамон Улуғбекнинг буюк олимлиги, донолиги, илмга садоқати, меҳнаткашлиги, нопокларга қарши ҳар қандай шароитда ҳам мурасасизлиги, инсонпарварлиги драмадаги бошқа образлар қаторида ниҳоятда кишини қойил қоладиган даражада ибратли ва ўз ифодасини топганлигини тан олиб гапириб келамиз. Лекин ниҳоятда ҳаёти мураккаб, ҳар томонлама етук, Улуғбекдек бир сиймо образини муваффақиятли чиқишининг сабаби нимада деган савол туғилиши албатта тасмий!

Бунга назарий жиҳатдан муаллифнинг истеъдоди, ҳаётни яхши билиши деб жавоб беришимиз мумкин. Бу тўғри, лекин бу ҳам нисбий. Чунки ҳар қандай истеъдодли ёзувчининг асарлари ҳам ҳамиша бир хилда муваффақиятли чиқа бермайди. Хўш, бунинг сири нимада?

Одатда ҳар бир инсоннинг ўз кўнгил хушлагани, табиати тортган нарсаси бўлади. Ёзувчилик ҳам баъзи шундай. Ҳар бир ижодкорнинг ҳам ўзи севган ва қизиққан мавзуси бўлиши табиий. Кўнгил тортмай зўрлаб ейилган таом ҳазм бўлмаганидек, қандайдир хаёл билан зўрма-зўраки ёзилган асар ҳам китобхон дидига ўтирмаслиги турган гап. Унинг муваффақият қозониши, ўқувчи меҳрига лойиқ бўлиши қийин.

Умр бўйи кўзи ожиз бир одамдан: «Сизнинг назарингизда қуёш қандай?» деб сўраганларида у:

— Қуёшни кўрмаганман, аммо одамни жуда куйдириб, лоҳас қилишини биламан, қуёш деганлари шу бўлса

керак,—деб жавоб берган экан. Албатта ўзи кўрмаган ва тасаввур қилолмаган нарсаси ҳақида бундан ортиқ нима ҳам дея оларди!

Ҳаёт ва инсоният ҳақида мукаммал фалсафий тушунчага эга бўлмаган ёзувчи ҳам албатта доно олим образини ярата олиши мумкин бўлмасди.

Меҳнат машаққати ва унинг лаззатини ўзи тасаввур қилмаган одам қандай қилиб кишиларда меҳнатга муҳаббат уйғотиши мумкин? Худбинлик ва риёга нафрат ҳисси билан яшамаган, инсонларга яхшилик ва марҳамат қўлини чўзиб завқ олишни билмаган, халққа сидқидилдан холис хизмат қилмай, унинг таҳсинига лойиқ бўлмай топилган шону шуҳратлар оқибатда нима билан тугашини англамаган ёзувчини ўзи бу ҳақда асар ёзиши ҳам мушкул. Ёзувчи яратган ҳар бир асар, унинг қалбини йиллар бўйи ларзага солган олижаноб ҳислар, фикрлар туғёнининг маҳсули бўлиши керак.

Шайхзода ўзида мавжуд, қалбидаги мана шу олижаноб фикрлар туғёнини ҳар томонлама кенгроқ очиш, дунё ва одамлар ҳақидаги фалсафий фикрларини айтиб олиш учун Улуғбек шахсини муносиб ва ибратли деб билди. Чунки буюк инсонларга хос олижаноб фазилатлар юксак илм билан талабчанлик, инсонпарварлик билан ноҳақликка мурасасозлик, дўстларга меҳрибонлик билан худбинликка нафрат, меҳнат билан шон-шуҳратга ҳирс қўймай, камтар бўлишлик Шайхзода сиймосида уйғунлашиб кетган эди.

Ёзувчи ҳам ҳамма қатори одам. У ҳам гуноҳ ва хатолар қилиши мумкин. Ёзувчининг бошидан нелар кечмайди. Лекин бутун масала қандайдир сабаблар билан ўтган гуноҳ ва хатоликларга адолат кўзи билан қараб, уни нуқсон эканини тушуниб, тўғри хулосалар чиқара билшда! Бу, унга мактаб бўлиши керак. Ана шундагина кишиларнинг нуқсонини ёки фазилатлари ҳақида ёзган асар ишонарли ва таъсирчан бўлиб чиқади.

Шайхзоданинг «Сиёҳдоним» шеърида шундай мисрачлар бор:

Шу учун шоирга йўқ тиним кун,

Йўқ унга отпуска, хасталик узри...

На дуо ва омад ардоқлар уни,

На илҳом парисини ниёзу назри.

Уйда на курортда, йўлда — юришда,

Ва ҳатто ҳаммомда, ҳаттоки тушда.

Шоирнинг калласин ишхона дегин,
Юрагин бошига дугона дегин!

Бу Шайхзоданинг ўзи ҳақидаги шеър. Уни яхши билган ёки таниган одамлар бу Шайхзоданинг айнан ўзи дейишига шубҳа йўқ. Ҳақиқатан ҳам Шайхзода ўзининг бирон кунини, ҳаттоки, бирор дақиқасини бемехнат, ижодсиз ўтказмаган десак муболаға бўлмайди. Шайхзода қатор-қатор шеърини тўпламлар, дostonлардан ташқари жуда кўп илмий асарлар ёзишга улгурган йирик олим ҳам эди. Албатта, булар ҳаммаси тинимсиз меҳнат, вақтни тақозо қиларди. Бундан ташқари, у Шекспир, Маяковскийнинг қатор асарларини таржима қилган моҳир таржимон, ҳозиржавоб публицист ҳам эди. Айни замонда умри бўйи бир одамга етарли касб — педагоглик ҳам қилган. Бундан баъзи бир одамларда Шайхзода умри бўйи меҳнат қилиб, на маишат, на улфатчиликни билмай, институту ўз ижодхонасидан бошқани кўрмай ўтган экан-да, деган фикр ҳам туғилиши мумкин. Шайхзоданинг ҳайрон қоларли томони шундаки, у ҳамма қатори улфатчилик ҳам, маишат ҳам қилган. Бу катта—бу кичик демасдан кўнгли тортиган одамлар билан чойхонада ҳам, майхонада ҳам соатлаб ўтира берарди. Бунинг сири шундаки, у улфатчиликни ҳа-ҳа қилиб вақт ўтказиб дам олиш, ўзи ёки кеча чиққан асари ҳақида мақтовларни эшитиш омили деб тушунмай, хаёлини банд қилган фикрларга ёрқинлик киритиш, кишилардан ниманидир ўрганиш, уларни ҳаётга, замонга муносабатларини билишда восита деб англади. Ҳар бир ҳамсуҳбатни ўз асарларининг бўлажак қаҳрамонлари деб кузатарди.

Учрашувлардан бирида Шайхзода ёнидан бир каробка папирос олиб менга тутди, каробка бўш эди. Лекин шунга қарамай, уни ташлаб юбормасдан яна ёнига солди-да, иккинчи чўнтагидан тўласини олди. Бўш қутини ташламаганига ҳайрон бўлганимни сезган Шайхзода, орқа-ўнги ёзувлар билан тўлган «Қазбек»ни кўрсатиб:

— Бу бизнинг кундалик — кўча ёндафтаримиз, уйга бориб кўчириб оламиз, бугунга етарли иш чиқди,— деган жавобни қилган эди.

Шайхзодадаги бу тинимсиз меҳнаткашликнинг сири нимада эди?

Адабиётчи аҳли ўртасида ёзувчининг гражданлик

бурчи, ўз юртининг граждани бўлиши ҳақида кўп гапир-ришади. Айниқса, Шайхзода «Гражданин» сўзига ўз асарларида алоҳида урғу берарди, алоҳида меҳр билан тилга оларди. Ҳақиқий гражданлик бу фақат ватан, халқни севиш эмас, «Нон азиз, ноннинг увоғи ҳам азиз» дейилганидек, шу жамиятнинг ҳар бир кишини сева билиш, унинг дарду шодликларига шерик бўлиш, деб англади. Меҳнатга муҳаббатнинг манбаи ҳам, боқий шон-шухратнинг асоси ҳам инсонни севишда деб биларди. У қандай ҳолатда бўлмасин умр бўйи шунга амал қилган эди.

Шайхзода вафот қилган куни уни йигитлик чоғларидан яхши билган яқин танишларидан бири: «Ҳамма инсонни ўз яхши, ёмон кўрган одами бўлади. Шайхни ҳам ёмон кўрган одамлари йўқ эмас эди. Аммо, унинг олижаноблиги шунда эдики, у ёмон кўрганларига ҳам ҳеч ёмонлик қилган эмас эди»,— дегани ҳали-ҳали эсимда.

Баъзи бир одамлар Шайхзода билан Ғафур Ғулом ўртасида кўнгилсизликлар ўтибди деган миш-миш гаплари менинг ҳам қулоғимга чалинган эди. Аммо, орадан кўп ўтмай Шайхзоданинг Ғафур Ғулом вафот этгандан кейин ниҳоятда қайғули ва самимият билан унга бағишлаб ёзилган шеъри матбуотда эълон қилинди. Шайхзода билан яқин ва сирдош одам бўлганим учун бир суҳбат вақтида «мишмишлар» ҳақидаги фикрини билмоқчи бўлганимда, Шайхзода:

— Ғафур Ғулом билан орамизда хунук гаплар ўтгани ҳақ, булар мишмишлар эмас! Устозингизни феълени биласиз, бунинг учун мулла Абдуғафурдан жуда ҳам гина қилиб бўлмайди. Ҳаётда шундай одамлар борки, бировга ёмонлик қилиб завқ олади, ёмонлик хумор қилади уларни. Аммо Ғафурни бундайлар қаторига қўшиб бўлмайди. Чунки унда гоҳ худ, гоҳ беҳудлик бўлиб турарди. Баъзан ихтиёри ҳам ўзида бўлмасди. У узрни ҳам, кўнгил овлашни ҳам биларди,— деган мулоҳазани билдирган эди.

Шайхзоданинг жамият ва одамлар руҳиятини киши ҳайрон қоларли чуқур фаҳм этиши, бағри кенглиги, инсон тақдирига ниҳоятда эҳтиёткорлик билан қараши, чексиз меҳру муҳаббатидан эди.

У кишилардан хатолик ўтганини сезган чоғларида ҳам айримлардек дарҳол гина қилиб ҳукм чиқармас,

аксинча, шошилмасдан у шу хатоликни кишиларда со-
дир бўлиш сабабларини собитлик билан ўйларди.

Олижаноб инсон, улкан ижодкор Мақсуд Шайхзода-
нинг ижоди ёки ўзи ҳақидаги айрим хотира ва таассу-
ротларингизни айтиб берсангиз, деб кимдир мендан сў-
рагудек бўлса, ўйлаб-нетиб ўтирмасдан, ўша заҳотиёқ
ҳаммага машҳур ва тилдан-тилга кўчиб юрган:

Дўстлар, яхшиларни
 авайлаб сақланг!
«Салом» деган сўзнинг
 салмоғин оқланг!
Улганда юз соат йиғлаб
 тургандан —
Уни тиригида бир соат
 ёқланг!—

деган унинг тўрт йўл шеърини ўқиб, Мақсуд Шайхзода
мана шу, унинг бутун ижоди ҳам мана шу шеърда ай-
тилган мазмунга асосланган, деб жавоб берардим.

Шайхзоданинг бир инсон сифатидаги шахсини ҳам,
унинг яратган асарларини ҳам мана шу тўрт йўл шеър-
да айтилган гоёсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Агарда
юқоридаги шеърни Шайхзода яратган бир куй дейдиган
бўлсак, унинг бутун ижоди мана шу куй, шу оҳангга
асосланган. Дўстга содиқлик, инсонни ҳамниша иззат-
ҳурмат қилиш, уни ўлганида эмас, тирик вақтида қадр-
лаш шоир асарларининг асосий йўналишигина бўлиб
қолмай, Шайх аканинг ўзи ҳам бутун ҳаёти бўйи ма-
на шунга амал қилган одам эди. Агарда Шайхзода ижоди
ёки унинг қиёфасини яна ҳам қисқароқ қилиб айтиш
керак бўлса, икки оғиз сўз билан Мақсуд Шайхзода
бу — донолик, меҳрибонлик, табассум, деб баралла ай-
тардим.

Шайх ака ким билан суҳбатлашмасин, қайси гурун-
да бўлмасин, назаримда, нозу неъматларга тўла боғ-
ларда чарақлаб турган офтобдек руҳингга озиқ, табиа-
тингга бир равшанлик бағишларди. Шайх ака ҳақида-
ги айтилган бу гаплар фақат менинг шахсий фикрим
эмас!

Шайх аканинг энг яқин дўсти Ғафур Ғуломнинг у
ҳақда айтган бир гапи ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди.
Бир оғиз сўз билан Шайхзоданинг кимлигини мукамал
очиб берган эди.

Бир йили Ўзбекистон ёзувчиларининг катта залида ҳамма ёзувчиларнинг иштирокида «ичак узилди кечаси» ўтказилди. Эшик олди, деворларга «Қовоғи солиғ одамлар кечага киритилмайди» деб катта ҳарфлар билан эълонлар ёзиб қўйилган. Бу кечада иштирок этувчи ҳар бир ёзувчи бир шеърми, хотирами, албатта бир кулгили гап айтиши шарт эди. Мен Шайх аканинг шеърига ўхшатма қилиб ёзилган ҳазилимни Шайх ака бўлиб ўқиб беришни ўйладим. Лекин ўқиб беришдан олдин кечага раислик қилувчи Ғафур акага Шайх ака ранжимасмикан деб маслаҳат солдим. Ғафур Ғулом бирдан менга тикилди-да:

— Шайх хафагарчиликдан бир кун эмас, минг йил кейин туғилган. Ҳали ҳам шуни билмайсанми? Бемалол ўқийбер, хурсанд бўлади, — деди.

Ўша кеча мен минбарга кўтарилиб, Шайх аканинг қиёфасига кириб, овозимни ҳам уникага ўхшатиб, ҳар бир сўзга шайхона урғу бериб, «Осмонбоз» деган қуйидаги ҳазил шеърни ўқиб бердим:

Самоларнинг забаржат
Қуббаларин маҳв этмиш —
Бизнинг азиз ва лазиз
Ғагариндек осмонбоз.
Парвозларга боисдир
Тинчлик, шодлик,
 қаҳқаҳа!
Буйруқ бўлса, қуёшга
Учамиз деб —
 лаббай, ҳа!
Керак шундай бўлмоғи,
Бу — сўзларнинг қаймоғи!
Биз деймизки такрорлаб —
Ботир ўғлонга салом!
Фақатгина ўғлонмас,
Ўртоқ осмонга салом...

Шеърни «Ўзларидан сўрасак» деб тамом қилдим.

Кеча тугаши билан Шайх аканинг ёнига бордим. Ранжимаган экан, табассум билан одати бўйича «Ўзларидан сўрасак» деб ҳазиллашиб қўйди.

Шайх ака «Ўзларидан сўрасак» деган иборани айтишни яхши кўрарди. Ўзича янги иборалар топишга ус-

та эди. Бир куни нега шундай дейсиз, деб сўрасам — кишилар бир-бирлари билан ҳол-аҳвол сўрашганда узундан-узоқ бола-чақа, қозон-товоқ, сиҳат-саломатлик, мол-жон... ҳаммасини бирма-бир айтади, мен уларни такрорламаслик учун қисқа қилиб «Узларидан сўрасак» дейман, шошиб турган пайтда жуда қўл келади, деб жавоб берган эди.

Азиз устозим Шайх акани танибманки, бировни ранжитиб, қаттиқ-қочирим гапириб, дилига озор берганини билмайман. Албатта, бундан нопоклик ва ёмонликлар олдида қўл қовуштириб тақдирга тан берган деган хулоса чиқмайди.

Тўғри, у ҳаммага бир хилда меҳрибон, туб маъноси билан беозор одам эди. Лекин у беозор бўлгани билан ҳаёти ўзидек беозор, силлиққина бўлган эмас. Машаққатларга дуч келган пайтларида ҳам ҳаёт ёки инсонларга нафрат билан эмас, хатоликларга ачиниш, одамларга меҳрибонлик ва яхшилик ҳислари билан қараган. Майда-чуйда гиналардан кўра ижод қилиб халққа хизмат қилишни юксакроқ билган. Лекин шу билан бирга бошқа ҳамкасбларининг яхши асарлар яратишига кўмаклашган, ўз фикрларини айтган. У кимнингдир ижоди ёки шахсий нуқсонни ҳақида гапирар экан, албатта ўзига хос йўллар топиб гапирар эди.

У жуда катта психолог эди. Одамларнинг руҳияти ва савиясини дарҳол илғаб оларди. Ҳа, у юксак маданиятли ва билимдон одам эди.

Қайси бир йилиям газетада шеърим босилди. Орадан бир неча кун ўтиб, Шайх акани учратиб қолдим. Ичим қуришиб, фикрини билгим келди. Шайх ака бирданига яхши, ёмон демасдан кўзойнагини қўлига олиб артди. Бир оздан кейин: «Бизни ҳам бир ойча олдин ўртачароқ шеъримиз босилган эди, кўзингиз тушганмиди?» — деб сўраб қолди. Жавобимни кутмасданоқ, «Баъзан асаримизни чиқаришга шошиламыз, қани мен билан юринг, ўртачароқ шеъринг пули ҳам ўртачароқ бўлади, бир зиёфат қилай, ўша ерда гаплашамиз», деб мени бошлаб кетди.

Домла Шайхзоданинг ўрта деб айтган шеърини ўқиган эдим. Домла айтганидек ўртача эмас, яхши шеър эди. Бу мени ранжитмаслик учун айтилган гап эди, холос. Шайх ака бировнинг нуқсонларини гапирганда ўзини ҳеч вақт билимдон қилиб кўрсатишга интилмасди. Сен-

даги нуқсонни айтиб ранжитмаслик учун ёнидан пул сарф қилиб кўнглини овлашдан, ўзини нуқсонли қилиб кўрсатишдан ҳам тоймас эди. Бу бир-икки одамнинг эмас, кўпчиликнинг фикридир.

Адабиётимизнинг сеvimли отахони Мақсуд Шайхзода мана шундай юксак ақл ва катта қалб эгаси эди.

У ўзининг меҳрибонлиги, донолиги, чуқур фалсафий асарлари билан қалбимизга шунчалик сингганки, фақат ўз замондошларига эмас, келажак авлодларга ҳам ўзи яратган «Мирзо Улуғбек»дек ибрат бўлиб яшайди.

МАҚСУД МУАЛЛИМ

— Ассалому алайкум, Мақсуд муаллим!

— Узларидан сўрасак, Абдураззоқ акамнинг ўғиллари?!

Мақсуд Шайхзода домла билан учрашувимиз ҳар сафар мана шундай бошланар эди. Бу, юрганда кўчалар тўлиб кетадиган арслон келбатли, бир нафасидан не-не тоғлар учиб кетгудек гигант шоир билан адабиётда ҳали унчалик ўрнашиб улгурмаган ёш қалам соҳибининг учрашуви эди. Мақсуд муаллим шу қадар, балки бундан ҳам камтаринроқ эдики, ҳар қандоқ одам ҳам у киши билан тортинмай гаплашаверар, ичидаги дардини бемалол айтаверар эди. Гапнинг сирасини айтганда, Шайхзода домла нафақат шоир, нафақат олим, балки биринчи гада энг инсоний инсонлардан эди. Шунинг учунки, қаерда тўртта одам тўпланиб, Шайхзода ҳақида гап кетадиган бўлса, у кишининг шоирликдаги юксак маҳорати-ю, олимликдаги ўта билимдонлигидан ташқари одамийлиги, камтаринлиги, суҳбатдаги ҳозиржавоблигию ҳазилга мойиллиги, даврани гуллатиб, кулги пайдо қилиши ҳақида сўз юритилади. Устозни шу даражада танишдан олдин, мен ҳам кўплар қатори эсим кирганидан бошлаб, Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Уйғун шеъриятидан баҳраманд бўлган, уларнинг китобларини қайта-қайта ўқиган, ёд олган, давраларда жаранглатиб декломация қилган бахтиёрлардан бириман. Бундай бахтиёрлик мени шеърятнинг муборак майдонига олиб кирдики, бу нур устига ёғилган нур бўлди.

Бу муборак майдонда қандоқ курашмоқ кераклигини Мақсуд муаллимдан ҳам кўп марта ўргандим. Бироқ адабиётга мендан сал олдинроқ кириб келган Султон Қўқонбеков, сал кейинроқ келган Хайридин Салоҳ ва Юсуф Шомансурлар бу борада мендан ҳам бахтиёр-

роқ эдилар. Чунки улар педагогика институтида таҳсил кўриб, Мақсуд муаллимдан беш йил таълим олиб, кейинчалик у киши билан ота-болалардай яқин бўлиб қолган эдилар. Биз ҳам ота-боладай эдик. Сайёр ва мен Москвадаги Адабиёт институтида ўқиган даврларимизда Мақсуд муаллим қачонки бориб қолсалар бизни ахтариб топар эдилар. Москвага борганларидан беҳабар қолганимиз учун хижолат чекар эдик. Устоз «кутиб олинглар» деган маънода телеграмма берсалар бўларди-ю, аммо у кишининг камтарлиги бунга йўл қўймас эди. Талаба дўстларимиздан кимдир Сайёрга ёки менга:

— Отанг келди, ташқарида кутиб турибди,— дер эди.

Биз дарҳол югуриб ҳовлига чиқар эдик. У ерда Мақсуд муаллим одатдагидай папиросни тутатиб, бизни кутиб турар эдилар. Биргалашиб Москвани кезар эдик. Йўл-йўлакай кўчаларда, устоз истиқомат қилиб турган меҳмонхонада ёки бирор ошхонада овқат устида шеърятдан суҳбатлашардик. Устоздан ҳамиша тил ўрганардик. Мақсуд муаллим адабиётда ҳам, ҳаётда ҳам доимо тилнинг софлиги учун жанг қилар эдилар. Бизни эстетик жиҳатдан тарбия қилар, биздаги гўзалликка интилиш ҳиссини ривожлантириб борар эдилар. Домладаги эстетик завқ ва тушунча шу қадар эҳтиросли эдики, шоирнинг тахаллусию шеърга танланадиган сарлавҳадан тортиб, то ошхонаю кафеларнинг номларигача у кишини ташвишга солар эди. Масалан, озарбайжонлик шоир Наби Хазрийнинг илгариги имзоси Наби Бобоев эди. Бирданига Наби Хазрий бўлиб қолганини кейин билсак, бу домланинг ташаббуси экан. Бу ҳақда Мақсуд муаллим бир суҳбатда айтган эдилар:

— Исминг шоирона бўлмаса сен қандай шоирсан?— дедим Набига.

...Ҳали айтганимдай, мен Мақсуд муаллим дарс берган институтда ўқиганим йўқ. Устоз билан ўн йилдан кўпроқ давр давомида бўлган учрашувларимнинг деярли ҳаммаси ҳам олдиндан келишиб олинмаган, тасодифий учрашувлар эди. Ана ўша тасодифий учрашувларда олинган узуқ-юлуқ сабоқлар ҳам жаҳонга арзигулик каттагина бир мактаб бўлди.

Барча ҳақиқий ижодкорлар каби Мақсуд муаллимнинг ҳам бўш вақти бўлмас эди. У кишини Тошкент кўчаларида гоҳ якка ўзи, гоҳ бирор дўсти ёки шоғирди би-

лан бирга кезиб юрганини ё бўлмаса бирор даврада узоқ вақт гурунглашиб ўлтириб қолганини кўрган одам домла истироҳат қиляпти деб ўйлаши мумкин эди. Аммо ўша истироҳат чоғлари ҳам Мақсуд муаллим ижод хаёли билан яшар эди. У киши ҳар бир одамдан, ҳар бир нарсадан шеър топишга, шеър учун бирор ўхшатиш топишга ҳаракат қилар эдилар. Бир куни Сирдарёга пахта байрамига борганимизда суҳбатлашиб юриб ёш терак ниҳоллари ўтқазилган кичик, шинам дарахтзорга бориб қолдик. Ниҳоллар орасидан бир одам бемалол ўтса бўладиган, тўрт қатор қилиб экилган экан.

— Чиройли дарахтзор экан,— дедим мен.

Мақсуд муаллим дарҳол шонрона фикр айтдилар:

— Бу рубойи,— дедилар ниҳолларнинг тўрт қаторлигига ишора қилиб.

Мана шунақа. Домла доим шеърнинг хаёли билан, шонрона дард билан яшар эдилар. Буни ҳамсуҳбат бўлганимизда, кўчаларда бирга кезганимизда, сафарларда ҳамроҳ бўлганимизда билганмиз. Бирор фикр келса, домла кўчада кетаётиб ҳам тўхтаб, папирос қутисига ёзиб қўяр эдилар. Домланинг муайян иш соати, яъни режими йўқ эди. Одам ўзини авайлаши, парвариш қилиши, эҳтиёт бўлиб яшани кераклигини домла тан олмас эдилар. Шунингдек, парҳезга риоя қилиш ҳам йўқ эди. Кўнгил тусаган таомни бемалол еб, истаган вақтида ўзини аямасдан, қийналиб бўлса ҳам ишлаб, ижод этиб ўтган, мардонавор бир инсон эди Мақсуд муаллим. Сафарларда бирга бўлганимизда кўрганмиз, домланинг уйқусида ҳаловат йўқ эди. Бир-икки соат ухлаб, кейин уйғониб кетар, чироқ ёқиб, бирор нарса ёзар ёки ўқир эдилар. Мана шундай беҳаловатликнинг энг зўрини 1966 йил ёзида кўрдим. Ушанда Тошкентда зилзила давом этиб турган пайт эди. Ёзувчилар союзининг Дўрмондаги боғига дам олиш учун бола-чақа билан чиқиб бордим. Мақсуд муаллим билан Сокина опа ҳам ўша ерда эканлар. Улардан ташқари Мамарасул Бобоев домла келинойимиз билан, кўздай қўшним Толиб Йўлдош бутун бошли катта оиласи билан, устоз Туроб Тўла, мактабдош дўстим Султон Қўқонбеков, хуллас, кўнгли яқин, катта-кичик қалам аҳли жамулжам эдик. Меҳнат ҳам, улфатчилик ҳам маромида ўтиб турди-ю, аммо домламиз Мақсуд муаллим ўша кезлари қаттиқ бетоб бўлиб, юрак астмасидан озор топиб турганлари кўнгилни

ҳижил қилар эди. Ҳакиму ҳамширалар тез-тез бориб, дори-дармон қилишар, баъзи кунлари қон олар эдилар. Муаллим қон олдирган кунлари қоронғу уйга кириб кеч-гача ётар эдилар. Бундай вақтда бизга ҳеч нарса татимас, ҳаммамиз оёқ учинда юриб, имо-ишора билан ёки жуда паст овозда гаплашар эдик. Эртаси эрталаб муаллим ётоқдан яна қадимгидай қувноқ ҳолда чиқиб, нонуштагача боғда олма еб юрар эдилар. У кишининг олмахўрлигини ҳам бир қадар жасорат деса бўлар. Чунки дарахтларга ҳашоратга қарши дори сепилган, мевасини еган одам захарланиши мумкин деган гапни эшитиб, ҳеч ким олма узмас эди. Шу гапни Мақсуд муаллимга олма еб юрганларида айтдим.

— Бу — боғимизнинг директори Сергейхўжа ўйлаб чиқарган гап,— дедилар домла.— Биласизми, баъзан ити йўқ ҳовлининг эшигига ҳам «Бу уйда қопағон ит бор» деб ёзиб қўйилади. Бу ҳам одамлар олма емасин деб ўйлаб топилган гап. Шунинг учун кўпроқ ейиш керак. Бизга олма ейишни тақиқлаб қўйганлар кўриб юраги ачисин.

Бу гапдан домланинг ҳам ранжигани, ҳам аламини олмадан олиб ич-ичидан кулаётгани сезилиб турар эди. Дарҳақиқат, табаррук оқсоқол Йўлдош Охунбобоев ташкил қилиб берган боғимизда маънилик ишлар билан бир қаторда бемаъниликлар ҳам бўлган. «Нега бу ерда ошхўрлик қиласизлар?» «Нега узумни ижозатсиз узасизлар? Узум керак бўлса пулини тўлаб ейиш керак. Ошхонада дастурхонга қўйилган узум камлик қиляптими?» — деган гаплар ҳам бўлган. «Сотиб олинадиган бўлса бозорда ҳам бор, боғдан ҳам сотиб олинадими?» — деган гапни тушунтиролмай Миртемир домла ҳам боғдан бешиб, қадам босмасликка қасам ичган эдилар.

Хуллас, Мақсуд муаллимнинг олмахўрлик қилиб юрганини кўриб хурсанд бўлар эдик. Дарҳол бориб салом-алик қилардик-да, суҳбатимиз қизиқ кетарди. Ўша кунлари суҳбатимиз кўпроқ Навоий ҳақида бўлар эди. Мақсуд муаллим Навоийнинг шахсию фаолияти ҳақида биз билмаган кўп гапларни айтар эдилар. Ўша кунлари у киши Навоий ҳақида катта бир мақола ёзаётган эдилар... Бундан сал-пал хабаримиз бор эди. Аммо ўша мақола тугалланадиган кеча ниҳоятда оғир, машаққатли кеча бўлди. Ўша кеча домла одатдагидай ижод учун олинган алоҳида хонанинг эшик ва деразасини очиб қў-

йиб, елвизакда ярим яланғоч ўтириб ёзар эдилар. У кишининг аҳволи оғир бўлгани учун хавотирда эдик. Болачақамни ухлатиб қўйиб, аҳён-аҳён оёқ учида бориб хабар олардим. Мен хабар олишдан чарчадим устоз ишдан чарчамадилар шекилли, азонгача ёздилар. Тонг оқараётган вақтда чирогни ўчириб ётдилар. Ўша тонгда «Ғазал мулкининг султони» аталмиш машҳур мақола ёзиб тугатилган эди-ю, мақола муаллифининг ҳам тугашига ҳай-ҳай... оз қолган эди. Яна ҳақиму ҳамшира келди, яна қон олишди, яна домла қоронғу уйда ётиб қолдилар.

Мақсуд муаллим мана шунақа ўзини аямайдиган ижодкорлардан эди. Ўша воқеани, шунга ўхшаш бошқа воқеаларни эслаганимда баъзи майда одамларнинг ғашга тегувчи қилиқлари, такаббурликлари хаёлимдан ўтади-да, ўшандоқ тоифаларнинг қилган ишларидан, хатти-ҳаракатларидан ҳам кулгим қистайди, ҳам ғазабим қайнаб тошади. Ундайлар бирор ишни қойил қилиб қўймайди, ҳатто ўз бурчини унутиб қўяди. Аммо ҳуқуқини талаб қилишга ўзининг ҳам, тилнинг ҳам суяғи йўқ. Бунинг акси ўлароқ не-не даҳолар борки, ўз бурчини бажаради, охирига етказиб бажаради, аммо ҳуқуқини талаб қилмайди. Шайхзода домла, Миртемир домла мана шунақа даҳолардан эдилар. Биров хафа қилса ҳам кўпинча индамай, аламини ичига ютиб кетаверадиган, «гордое молчанье» деган шиорга амал қиладиган азамат даҳолардан эдилар.

Ўша боғда замонамизнинг машҳур мусаввирларидан Абдулҳақ Абдуллаев ҳам бор эди. У киши Шайхзоданинг портретини ишлайман деб атайлаб чиқиб борган эди. Мусаввирни биринчи бўлиб мен кутиб олган эдим. Бу ҳам анча қизиқ воқеа. Боққа кираверишда тут ватераклар тагида скамейка бор. Уни Шайхзода домла «Хаёлот скамейкаси» деб атаганлар. Дарҳақиқат, агар ўша скамейкада оёғингиз остидаги шўх ариқнинг шарқираб оқишига қулоқ солиб, рўпарадаги кенг далага ёки эрталаб қуёш ё кечаси ой чиқиб келаётган тоғ томонга қараб ўтирсангиз, хаёл ўз-ўзидан асир қилиб олиб кетаверади. Саратоннинг сариф кунда иссиқдан беҳол ҳансираган жимжит далага тикилиб, «Хаёлот скамейкаси»да хаёл суриб ўлтирар эдим. «Газик» машина келиб тўхтади. Ундан Абдулҳақ ака тушиб келдилар. Саломаликдан сўнг ижодкорларга хос жўшқинлик ва айни-

пайтда ёш ўспиринларга хос шошқалоқлик билан сўрадилар:

— Шайхзода домла шу ердамилар?

— Ҳа, шу ердалар.

— Сочларини олдирмадиларми?

Бу саволда қандайдир яна ҳам кучлироқ безовталиқ бор эди.

— Йўқ, олдирганлари йўқ.

— Хайрият... хайрият... Тушираверинг, — дедилар шоферга. Кейин шофер билан биргаликда машинадаги устахонани ерга ола бошлади.

Ўша кундан бошлаб Абдулҳақ ака Мақсуд муаллимнинг ёнидан жилмай қолдилар. Бир неча кун давомида дафтарга домланинг хомаки расмларини чизиб юрдилар. Ниҳоят бир куни:

— Энди портретингизни ишлайман, домла, — дедилар қувноқ табассум билан.

Боғдаги уйнинг катта залига мольберт ўрнатилди, домлани ўтқазиб қўйиш учун кресло қўйилди. Аммо портрет қаҳрамонини кўндириб бўлмади. Мақсуд муаллим шаҳардан чиқиб борган бир қариндошлари билан нард ўйинини бошлаб юбориб, Абдулҳақ акага:

— Мана шундай, ўйнаб ўтирганимизда чизаверинг, — дедилар.

Абдулҳақ ака кўнмадилар. Мақсуд муаллимни ҳам кўндириб бўлмади. Икковлари сал-пал гижиллашиб ҳам олдилар. Биз бу кичик низога аралашолмадик. Эртаси куни икковлари ўзаро келишиб олишди. Портрет чизиш бошланди. Бир неча кундан сўнг портрет тайёр бўлди. Уни Абдулҳақ ака бизнинг ҳукмимизга ҳавола қилдилар. Ҳаммамиз ҳам ҳайратдан ёқамизни ушлаб қолдик. Абдулҳақ Абдуллаев ишлаган расм қусурли бўлармиди!... Қаҳрамонларининг бутун ички дунёси мана ман деб ўзини кўрсатиб турадиган асарларни яратади Абдулҳақ ака. Мусаввир ўша ёзда боғда уч шоирнинг портретини яратди. Уларда шоир устозларимизнинг ҳатто бизга маълум бўлмаган ўй-хаёллари, орзу-умидлари, афсус-надоматлари яққол сезилиб турар эди. Абдулҳақ ака чизган портретларда Мамарасул Бобоев домла ўзининг ўтмиш кунларини, ёшлигини ўйлаб чуқур хаёлга ботган бўлса, Туроб ака айни кучга тўлган паҳлавон шоир сифатида тасвирланганки, гўё Архимедга ўхшаб, «Қани ўша, таянч нуқтаси? Беринг

уни менга!» — деб тургандай. Мақсуд муаллим бўлса одатдагидай соат тақилган ўнг қўлини мушт қилиб, сўнгги ҳамлага ташланишга тайёр турган ярадор йўлбарсдай эдилар.

...Мақсуд муаллим бизни маънавий жиҳатдан ҳам тарбия қилар эдилар. Зотан у киши ўзи жуда катта маънавий бойликка эга одам эди. Бир куни икковимиз озгина мусаллас ичдик.

— Мана шу яхши, фойдалиқ,— дедилар домла.— Ароқ ичманг.

Хайриддин Салоҳга ҳам худди шундай насиҳат қилган эканлар. Аммо биз, шогирдлар устозларнинг ҳамма насиҳатини ҳам қабул қилавермадик...

Ҳали Мақсуд Шайхзода ўзини аямаслиги ҳақида гап юритган эдик. Устоз фақат ишда эмас, балки дўстлар ва шогирдлар билан суҳбатда ҳам, мажлисларда бирор масалани муҳокама қилишда ҳам ўзини аямайдиганлардан эди. У киши мажлиснинг узоқ чўзилганидан нолимасдилар ҳам. Бунини бир неча сафарларда ҳамроҳ бўлганчмизда билганман. Жумладан, 1965 йил бошларида Чимкент сафарида бирга бўлдик. У ерда домланинг собиқ талабаларидан бири, эътиборли катта муаллим бизни уйда меҳмон қилди. Тўрда Ғафур Ғулом, Миртемир, Шайхзода домлалар, пойгакда биз — Юсуфжон Ҳамдам, Носир Фозилов, камина ва ҳоказо. Зиёфатдан қайтиб меҳмонхонада ҳамма ўз ётоғига кириб кета бошладик. Мақсуд муаллим Юсуфжон Ҳамдам билан мени хоналарига таклиф қилдилар. Чой ва қатиқ ичиб жуда қизгин суҳбат қурдик. Тунги соат учларда дам олмоқ кераклигини эслатдим.

— Эй укаларим, ухлаб нима қиламиз?— дедилар домла.— Бир-биримизга ғаниматмиз. Уйқунинг ҳам вақти келади. Ҳали ўлганимиздан кейин то қиёматгача ухлаймиз.

Дарҳақиқат, ғанимат эканмиз. Орадан бир йил ўтиб-ўтмай Мақсуд муаллим касалга чалиниб қолдилар. Сўнг, ҳали айтганимдай, ўша боғда ғаниматлик даврини сурдик. Ўша кезлари адабиётимизнинг энг бақувват устунларидан бири ногоҳ қулади. Устоз Ғафур Ғулом вафот этди. Шайхзода домла қаттиқ бетоб бўлгани учун бу нохуш хабарни у кишидан сир тутдик. Орадан бирикки кун ўтиб, ёш ёзувчи Баҳодир Абдуллаев домлани зиёрат қилгани чиқиб борди.

Сув бўйидаги бир жуфт азим дарахт тагида ўтирардик.

— Шаҳарда қандай янгиликлар бор?— деб сўрадилар домла.

— Тинчлик,— деди Баҳодир.— Газеталар чиқиб турибди: радио гапириб турибди.

— Кимдир гапирмай қолди-ку!— дедилар домла хафаҳол оҳангда.— Мендан жириятдилар.

Мамарасул Бобоев домла бу гапни эшитган ҳамоно ўзини тутолмай ҳўнграб йиғлаб, ўрнидан туриб кетди. Мақсуд муаллим ўша кундан бошлаб энг азиз кишисини йўқотган ғариб бир одам сифатида ғамгин бўлиб қолдилар. Шундан бир неча кун ўтиб, «Ғафурга хат» номли машҳур шеър майдонга келди. У газетада босилди. Кейин домлани дафн этиш маросимида қабр тепасида Туроб ака ўша шеърни ўқиганида йиғламаган одам қолмади. Дафндан кейин эса бир чеккада силкиниб-силкиниб йиғлаб турган Абдулҳақ Абдуллаевни одамлар ўраб олиб, домланинг портретини ўз вақтида ишлаб қолгани учун ташаккур ёғдиришди.

Бу 1967 йил 20 февраль душанба кунини эди. Ушандан бери қанча февраллар ўтди. Ҳар йилги февраль, ҳар бир февралнинг 19—20 кунлари домланинг дафнини эслатиб туради. Мен у кишини озарбайжонча қилиб Мақсуд муаллим дер эдим. Домланинг «Ўзларидан сўрасак?» деганларида ҳам зўр маъно бор эди. Одатда икки киши учрашиб қолса, биттаси талайгина вақт сарфлаб ҳол-аҳвол сўрайди. Кейин иккинчиси «Ўзларидан сўрасак?»— дейди. Мақсуд муаллим вақтни иқтисод қилиш маъносида бирданига «Ўзларидан сўрасак?»— деб, ҳол-аҳвол сўрагани оғиз очирмас эдилар. Бу ҳам Мақсуд муаллимнинг топқирлиги эди. Бундан беҳабар бир содда деҳқон домла саломлашиб ўтганидан кейин ёнидаги шеригига айтган экан:

— Мендан нимани сўрайди? Раисдан сўрасин...

Домламиз мана шунақа одам эди. Одамлар билан муомалада тамоман оригинал киши эдилар, Мақсуд муаллим. Мен бу кичик хотирада домланинг фақат ижодкорлик хусусиятлари ҳақида ҳикоя қилиб бергим келди. Кейинчалик яна бошқа бир суҳбатда тўлароқ гапирман. Ушбу кичик хотирам билан шояд устознинг руҳи сал-пал шод бўлса. Ғўё қадимгидай «Ўзларидан сўрасак, Абдураззоқ аканинг ўғиллари?!»— деб турса ўша мулойим, қадрдон чеҳра...

1982

УСТОЗНИНГ МЕҲРИГИЕСИ

Шайхзода домланинг Ҳамид Олимжонга бағишланган шеърида шундай сатрлар бор:

Бир кун эди, узоқ сафардан —
Қайтган эдинг бахтиёр, хандон,
Қучоқлашиб, ташна лаб билан —
Упишгандик иккимиз у он.

Дарҳақиқат, домла Шайхзода дўстлари билан гоёт илиқ, гоёт самимий кўришар ва бу кўришувдан совға олган боладек қувончларга тўлиб-тошар эди.

Москвада, М. Горький номидаги Адабиёт институтида ўқиб юрган кезларим. Твер хиёбони, 25-уй. Герцен туғилган даргоҳ. Эрталабдан кечгача шу бинода сабоқ оламиз. Устозлар бор билимларини хотира ва шууримизга сингдириш пайида.

Шундай дамларнинг бирида дарсхонамизга сабоқдошларимдан бири югуриб келди:

— Сени йўлакда отанг кутяпти.

Эшикка югурдим. Қарасам, Шайхзода домла. Қувончимнинг поёни йўқ. «Устоз отангдан улуғ»... Ҳаяжонимни босолмай зиналардан-зиналарга сакраб, учиб борардим. Бағрига отилдим... Мен учун унинг қучоғи дунё қадар кенг эди.

— Биз учун иккинчи қаватга кўтарилиш кўп маҳолда,— дедилар домла, ҳали мени қучоқдан қўйиб юбормай.

Мен устознинг доимо нур ёғилиб турадиган, табассум аримайдиган юзларига, кўзларига, қорасидан оқи кўпроқ ўсиқ сочларига боқаман.

— Хуш келибсиз, домла,— дея олдим, холос.

— Қалай, домлалар сабоғи поёнига етдимиз?— сўрайдилар домла.

— Яна бир пара дарс бор эди...— дейман ёлгон сўзлашни эп кўрмай.

— У чоқда камина бир хиёбон айланиб келсинларми?

— Йўқ, йўқ, агар ижозат берсангиз...

— Ундоқ бўлса... Баки борурмиз. Яқин ошналари-дан уч-тўрт нафарини ҳам ўзларига ҳамроҳ этадиларми?

— Хўп бўлади.

Шундай қилиб, озарбайжон Жаҳонгир Мамедов, хокас Маис, қорақалпоқ Даулен Айтмуротов, арман Ашот Сакротян, туркман Италмас Нуриев, рус Володя Савельев бизга ҳамроҳ бўлишди. Домланинг сўзлари билан айтганда пити егани «Баки»га бордик. (Пити хурмачага ўхшаш идишда тайёрланадиган нўхат шўрва, жуда маза-ли таом.)

Айниқса, ширин суҳбатни айтмайсизми? Домла шунчаки гап орасида Искандар Зулқарнайдан тортиб жаҳонгир Темургача, Берунидан Жордоно Бруно, Улугбеккача, мамлакатлар тарихию турли халқлар урф-одатигача сўзлаб кетдилар. Гўё ёнингда йирик йилнома тургандай. Истаган жумбоғингга дарҳол жавоб топа оласан.

Горький кўчаси бўйлаб аста одимлаймиз. Қулоғимга Жаҳонгир:—Муаллим худди ўзининг шеърларига ўхшайди-я,— деб ҳайратланди. Мен жимгина бош силкиб унинг сўзларини тасдиқлайман. Ҳар бир таърифни, ҳар бир тавсифни қизганиб, суқланиб тинглаймиз. Энг сўзамол Володыамиз ҳам қиттай бўлса-да, суҳбатга халал бермаслик учун фикрлар оғушида сукут сақлайди.

Кунларнинг бирида, аниқроғи 1959 йилнинг 16 февралда Москвада ўзбек адабиёти ва санъатининг ўн кунлиги ўтаётган дамда домла Шайхзода сеvimли Сокинахон келинойимиз билан бирга институтимизга кириб келдилар. Ҳозиргидек эсимда. Охирги имтиҳонни топшириб бўлиб ҳовлида теракнинг оппоқ қорга бурканган шохларига разм солиб, кимнидир кутаётган эдим шекилли.

— Ўзларидан сўрасак,— деб домла қаршимда пайдо бўлдилар, Сокинахон опамиз: «Мақсуд, чўх бола табиа-тинг бор-да, чўчитиб юбординг-ку», деб койиндилар. Шу чоқ қалбим қувончга тўлиб кетди. Ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Кутаётган кишимни ҳам унутдим. Домла бир ёнда Сокинахон опамларни, бир ёнда мени қўлтиқлаб олганларича хиёбонга чиқиб кетдик...

Кейинги Москвага боришларида домла Шайхзода «Москва» меҳмонхонасига тушдилар. Тўғриси, кўпинча, ўзларининг иборалари билан айтганда, «Москва» меҳмонхонасига қўнар эдилар. «Бу ер Кремлга яқин. Биз юракка яқин турамиз-да»,— дер эдилар. Суҳбатимиз қизиқ кетди. Ҳамон хотирамда. Мавзу Дантенинг «Илоҳий комедия»си устида борар эди.

Шу кунги суҳбатимиз узоққа чўзилиб, мен ҳам домла хонасида диванда тунайдиган бўлдим. Шайхзода домла жуда эрта, чамаси соат беш-беш яримларда уйғондилар. Одоб сақлаб мен ҳам ўрнимдан турдим. Қарасам, ювиниб-тараниб, отланиптилар. «Бирор ёққа иш билан борар эканлар-да» деган ўй билан мен кийина бошладим.

— Йўқ, сиз ётиб тушнинг давомини кўрасиз. Мен Москва тонгидан ёлғиз баҳра олиб, икки соатлардан сўнг ташриф буюрурман.

Гапларини икки қилмадим: «Демак, шундай қилиш керак экан» деган мулоҳазага бориб.

Қаттиқ уйқуга кетган эканман. Звоник жиринг этиши биланоқ сакраб ўрнимдан турдим. Домла кириб келдилар. Орадан икки соатча вақт ўтибди.

— Қалай, калла пишдимиз?— деб сўрадилар очик чеҳра билан... Кечгача бирга бўлдик...

Бундай ширин хотираларнинг поёни йўқ.

Мана ҳозир бу азиз инсон орамизда йўқ. Бешафқат ўлим ажойиб шоиримизни орамиздан бевақт олиб кетди.

...Лекин устозимиз барҳаёт!

Мана устознинг «Ўзбек совет шоирлари кутубхонаси»да чиққан шеърлар китоби. Унда шундай сатрлар бор:

«Азизларим Сайёр ва Гулчеҳрага!

Бирлашгандек байт қўйнида жаранг қофия

Сайёр билан Гулчеҳранинг қалбдошлигига,

Ҳар биттасига алоҳида ижодий йўл,

Лекин битта ягона ҳаётий кўча,

тилаб —

муаллифдан —

28. XII. 64.»

Домла ҳамма ёш ижодкорларнинг мураббийси эдилар. Ҳамма қаламқаш дўстларига алоҳида-алоҳида ижод йўлини тилар эдилар. Ҳозир у кишининг мактабидан баҳраманд бўлиб, ижод қилаётган ёшлар ўзбек адабиётида озмунча эмас.

Ҳа, домла ҳаммамизга оқ йўл, алоҳида-алоҳида йўл тилар эдилар.

УСТОЗ ШАЙХЗОДА САБОҚЛАРИ

Улуғ кишилар ҳаёти шундай кечар эканки, улар номи тарихда қолишга унчалик лойиқ бўлмаган кишиларни ҳам ўзлари билан асрма-аср олиб ўтар эканлар. Буюк олимлар, шоирлар, санъаткорлар ҳаётида озми-кўпми роль ўйнаган кишилар ўзлари хаёл қилмаганлари ҳолда, улуғ замондошнинг шарофати билан умрбод яшаб қоладилар. Ҳазрат Навоийнинг шогирдлари ва яқин дўстларининг исм-шарифлари унутиладими? Йўқ, аябатта. Еки, дейлик, мабодо Александр Сергеевич Пушкин буюк шоир бўлиб етишмаганида, унинг энагаси Арина Радионовнани (у ҳар қандай оқида аёл бўлмасин) ҳозир таниганимиз қадар танирмидик?

...Мен адабиёт майдонига кириб ёзган унча-мунча китобларим билан эмас, балки, шу адабий тақдир баҳона, буюк ўзбек совет ёзувчилари ила суҳбатдош бўлганим, шахсан таниш бўлганим билан фахрланаман. Мен Ойбек, Фафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор билан кўп марталаб суҳбатлашганман, маслаҳатлар олганман.

Адабиётимизнинг шу мўътабар оқсоқолларидан бири бўлган домла Шайхзодага эса, у кишининг ўз тиллари билан айтганда, «шахсан шогирд» бўлганман. Домла Шайхзода шогирдпарвар ва меҳрибон эдилар. Шунинг учун ҳам домла жуда катта шоиргина эмас, балки жуда катта устоз, муаллим эдилар.

Адабиётда домланинг кўплаб шогирдлари борки, «шахсан шогирд» иборасини ўқиб, улар мenden ранжидмасликлари керак. Негаки, мен бевосита домланинг қўлларида, педагогика институтининг кечки бўлимида ўқиган шогирдларданман.

Менинг азиз дўстим, ҳассос шоир Хайриддин Салоҳ ҳам педагогика институтида ўқиган, у ҳам домланинг энг севикли шогирдларидан биттаси эди. Домла иккаламизни суйиб «навқирон шеърятимизда Ҳасан-Ҳусансиз-

лар» дер эдилар, учрашган вақтимизда иккимизни икки қанотларига олиб сўз бошлар эдилар.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга ҳамнафас бўлган улкан адибимиз, бизнинг устозимиз Ғайратий ҳам Хайриддин иккаламининг бу тақдиримиздан шод эдилар. «Мен сизларни темир қанот қилдим¹. Энди бу ёнига яна омадингиз юришини, Шайх жуда бақувват шоир, доно одам. Ундан кўп нарса ўрганишининг пайида бўлинглар».

Ҳақиқатан ҳам мен беш йил — 1955 йилдан то 1960 йилгача бўлган ўқиш даврида домладан ҳеч туганмас сабоқ олдим. Фақат дарс вақтида ёки адабий тўғарак вақтидагина эмас, домла Шайхзода билан суҳбатлашган ҳар бир дақиқада бирор фойдали фикр, қизиқарли нақл, ҳеч бўлмаганда ҳали оҳори тушмаган, новатор шоир Шайхзодага хос янги бир ажойиб ибора эшитиш мумкин эди...

Мен, улкан бир ижодкорнинг энг кичик, кенжа шоғирдларидан бири сифатида хотираларимни бир китобча шаклида ёзмоқчиман. Дўстим Хайриддин эса, Мақсуд Шайхзода образини прототип қилиб олиб, бир қисса ёзишни ният қилган эди.

Ҳозир эса, ёзилажак китобчанинг айрим саҳифаларинигина варақлаб ўтаман.

Домлани биринчи кўрган вақтимни эслолмайман. Албатта, биринчи учрашувим китоб саҳифасидан, у кишининг шеърларини ёд олишдан бошланган. Болаларга бағишланган шеърлар китоби «Шуъла» ҳеч қўлимдан тушмасди. Гарчи, у пайтда автори кимлигига эътибор бермаган бўлсам ҳам, ўзимни бир доно ва мулоийим киши билан танишгандай ҳис қилардим, дадасининг қўлини қўйворгиси келмаган гўдакдай қўлимда китоб, шавққа тўлиб на кўчага, на уйга сиғмай юрардим.

— Қандай гўзал учмоқ деган сўз!— дея такрор-такрор қичқирардим ўзимча.

Маълумки, домла файласуф шоир эдилар. Сатира ва юмор ҳеч қачон у кишининг ижодида катта ўрин тутган эмас. Суҳбатда ҳам шундай эдилар, ҳеч қачон қизиқчилик учун гап гапирмас эдилар. Гапнинг ўзи у кишининг

¹ Биз, бир неча киши, жумладан, Хайриддин Салоҳ, Эркин Воҳидов, Сайёр, Анвар Эшонов, Анвар Исроилов, Тамиялла Қосимова, Тўлқин ва мен пионер ёшимиздан Островский номли пионерлар саройидаги Ғайратий домла раҳбарлик қилган адабиёт тўғарагида тарбияланганмиз.— Ю. Ш.

оғзидан ўзига хос, лутфга бой бўлиб чиқардики, эшитган киши беихтиёр жилмайиб тинглар, ҳузур қилар эди. Мулойим юмор, таъбир жоиз бўлса, олижаноб бир юмор, домла характерида етти ранг камалакнинг бир жилосидай товланиб турарди, суҳбатдошнинг юрагини илитарди.

Минг тўққиз юз эллик бешинчи йил, ўқув йилининг биринчи соатлари, биринчи бор домланинг дарсларида бўлишим эди. Шайхзода домла, худди эски танишлардай кириб биз билан саломлашдилар. Домла учун биз чорак асрдан мўл вақт ичида тайёрланган шогирдларнинг давоми эдик, бу дарс домла учун босиб ўтилган неча мингинчи погонанинг яна бир зинаси эди. Биз учун эса домла адабиёт оламининг сирли йўлларида олиб ўтадиган мўъжизакор етакчи эдилар.

Домла лекция бошлашдан аввал рўйхат бўйича ҳар биримизни номма-ном чақириб таниша бошладилар.

— Исмингизнинг маънисини биласизми, нима?— деб сўрадилар домла ҳар бир студентдан. Сўнг ўзлари ҳар бир исм, фамилиянинг луғавий маъносини, келиб чиқиш тарихини тушунтириб берардилар...

Домла суҳбат давомида талабаларнинг қаерда туриши, у турган жойнинг нима учун шу ном билан аталиши билан қизиқдилар. Айниқса, тошкентликларнинг гапини берилиб тингладилар. «Қазбек» папиросининг қутчасига нималарнидир ёзиб олдилар. Кейинчалик маълум бўлишича, Шайх ака «Тошкентнома»га материал йиғаётган эканлар. Достон битгач, бизга ҳаммадан аввал ўқиб берганлар. Мен бу ҳақда алоҳида хотира ёзаман.

Шундай қилиб, шу биринчи дарсдаёқ домланинг иккита ажойиб фазилатларини билиб қолдим: домла биров билан суҳбатлашганида, албатта унга бир янгилик берар эканлар; домла биров билан суҳбатлашганда албатта ундан бирор янгилик олишга ҳаракат қилар эканлар. Менга, ёш ёзувчи сифатида у кишининг бу икки фазилатини ўрганиш, амалда ибрат олиш ниҳоятда фойдали эди.

Бундай юзаки қараганда, «Адабиётшуносликка кириш» курсининг илк дарсида, домланинг исм-фамилияларнинг мазмунини тушунтиришдан, луғатдан иш бошлаганлари баъзи бировларга эриш туюлиши мумкин. Урта маълумотли одамлар ўтирган бўлса-ю, ўз исми шарифининг маъносини билмаса, деб таъна қилишлари

мумкин. Йўқ, бундай таънага ўрин йўқ, минг афсуски, мактабларимизда адабий луғатга жуда кам эътибор берилади, исм-шарифнинг маъносини билмайдиган ўқувчиларгина эмас, ҳатто адабиёт ўқитувчилари ҳам топилади айрим мактабларда. Домла шуни яхши билганлари учун, ҳам жиндай юмор билан, ҳам озгина киноя билан, «кўзингизни очинг, адабиётшунослик сўздан бошланади» демоқчи бўлганлар.

Ўз касбининг қадрига етган кишигина, адабиёт илмини муқаддас деб билган улкан олимгина сабоқни луғатдан, сўзнинг маънисидан бошлаши мумкин. Шу дарснинг ўзида домла Шайхзода айтган бир сўз ҳамон қулоғимда жаранглаб турипти: «Инсоннинг маънавий бойлигига ҳеч нарса тенглашолмайди. Мана шундай бир мисол: машинада шофёр, инженер ва шоир кетяпти. Йўлда машина бузилди. Шоир тушиб машинани тузатиб беролмаса, бунинг айби йўқ. Лекин, шу ўтирган шофёр ҳам, инженер ҳам Навоийни эшитмаган бўлса, ўқимаган бўлса, бу айб ҳисобланади».

Энди кечки пединститутимиз қошидаги адабий тўғарак тўғрисида, шу муносабат билан тўғарагимиз раҳбари домла Шайхзода портретига айрим штрихлар бўлиб қўшиладиган хусусиятлар ҳақида сўз юритмоқчиман.

Тўғарагимизга бутун институт бўйича адабиётга қизиққан ёш қаламкашлар қатнашишарди. Гапнинг очигини айтганда, ўзлари ҳали бирор нарса ёзмаган ва ёзишни ўйламаган айрим ўртоқларимиз ҳам машғулотга кириб ўтирардилар. Уларнинг аксарияти бошқа факультетлардан эдилар. Улар, тўғарак машғулотини, менинг ўйлашимча, домла Шайхзода билан учрашиш, унинг дилкаш суҳбатини олиш учун қулай бир жой деб хаёл қилардилар. Домламиз эса, буни тушунмай, «қани шеърингиз», «нимага кўрсатмайсиз, тортинманг», «қандай ёрдам керак» деб куйинганлари-куйинган эди. Хайридин Салоҳ кундузи ўқиса ҳам—кундузги ва кечки пединститутлар алоҳида-алоҳида ўқув юрти эди—бизнинг тўғарак машғулотларимизга мунтазам қатнашиб турарди. Хайридин иккаламиз тўғаракда старосталик вазифасини бажарардик, тўғаракда энг яхшироқ баҳоланган нарсаларни домла Шайхзоданинг кўмагида матбуотда эълон қилдириш ҳаракатида бўлардик.

Бир сафар «Ёш ленинчи» газетасига саҳифа тайёрла-

ганимизда, домла ҳамма шеър, ҳикояларни ўқиб чиқиб шундай савол берганлари эсимда:

— Шомансур ўғиллари, таржима йўқ-ку, таржима?

— Домла, шартмикин?

— Ана холос! Ҳали шунча бепарқлик денг?

Мен қип-қизариб кетгандим. Чунки, домла тўғарак машғулотида бизга таржима санъатининг сирлари, сеҳрлари ҳақида кўп гапирган, бизга кўп нарса ўргатган эдилар. Мен домладан кечирим сўраб, эртасигаёқ ўзим Константин Симоновдан бир шеър таржима қилиб келиб кўрсатдим. Шайх ака чизиб берган сатрларни қайта ишлагач «Ёш ленинчи» саҳифасига ўзимнинг илк таржимамни қўшиб қўйдим. Домланинг бу сабоқлари, айниқса, кейинчалик менга қўл келди: тезда тенгдошларим ичида дурустгина таржимон бўлиб олдим; Тарас Шевченко, Николай Тихонов, Расул Ҳамзатовлардан таржималар қилиб матбуотда бостириб чиқардим.

Адабиёт тўғараганимизда жуда қизғин мунозаралар бўларди. Наримон Орифжонов, Анвар Юсупов, Қарим Раҳимов каби тенгдошларимизнинг қўлёзмаларини таҳлил қилганимиз, баҳс баҳона Шайхзода домладан кўп нарса ўрганиб олганимиз худди кечагидай ҳамон ёдимда сақланади.

...Бир минг тўққиз юз олтмиш олтинчи йил. Мен Москвада Олий Адабий курсда таҳсил олаётган эдим. Байрам каникулига Тошкентга келсам, домлани Москвада Кремль касалхонасида даволаняпти дейишди. Москвага қайтишим билан домлани изладим. Домла бир оз соғайиб «Метрополь» меҳмонхонасида дам олаётган эканлар. Ҳар куни икки марта кўришиб, суҳбатлашиб турдик.

Ҳали оғир касалликнинг асорати сезилиб турарди. Қовоқлари салқиган, кўзлари ҳорғин кўринарди. Аммо дардни ортиқча писанд қилмай кунига бир шеър ёки «Беруний» фожиасидан бир саҳифа ёзар эдилар. Ҳеч бўлмаганда бир китоб ўқиб туширар, ё мени бирор янги спектаклга бошлаб борар эдилар.

Врачлар Москвадан бир неча километр наридаги Шёлково қишлоғидаги санаторияга путёвка беришганда ҳам Шайх ака уч-тўрт кунгача шаҳарда юравердилар. Охири, Шёлковога мен кузатиб қўядиган бўлдим. Худди шу куни домла тўқсон жилдлик машҳур бир эски луғатга ёзилдилар. Оғир касал ҳолатдаги одамнинг шунчалик

маърифатга ташналиги мени ҳайратда қолдирди. Шу мавзуда бир шеър ёзишни шу куни кўнглимга тугиб қўйдим.

Тақдир экан, бу шеъримни домланинг ўзларига ўқиб бериш насиб қилмади.

Тантанавор куч билан ёзилиши керак бўлган шеър, минг афсуски, 1967 йил, 20 февралда, домла Шайхзода қазо қилган куннинг эртасига қайғу, мунг аралаш, марсия аралаш ёзилди:

Олтмиш олтинчи йилнинг октябрида
Москвада кўришдим устозим билан.
Оқшомлари сайр этдик куз ёмғирида,
Шёлково ўрмонларин яшил бағрида,
Суҳбатимиз обод шеър, назм билан.
Гоҳ тўсатдан тутарди мия санчиғи,
Суялганча қоларди домла қайинга.
Жон деганинг қасдида шум ажал тиғи,
«Тузукмисиз, домлажон?»— устоз дард чоғи
«Ўзларидан сўрасак» деярди менга.
Бир қўлида таблетка, бир қўлда қалам,
Кейин оппоқ тонггача ёзар эди шеър.
Еноқлари оқарар оқ қоғоздан ҳам,
Аммо дардни енгарди раҳмсиз илҳом,
Тирик сичқондан афзал ўлик арслон, шер.
Касалхонадан чиққан домла Шайхзода
Тўғри келди Кузнецк кўприги томон.
— Шомансур ўғиллари,— деди,— дунёда,
Тўқсон жилдлик луғат бор ноёб, зиёда,
Мутолаа этмоқлик юракда армон.
Китобхонага кирсак ўша луғатга
Харидорларни ёзарди нозанин бир қиз,
Домла дер «лутфан қўшинг мени навбатга,
Ва лутфан йўлланг уни тезроқ Тошкентга,
Етмиш етти йил шундоқ турсин ҳуснингиз».
Аммо, афсус, минг афсус, донишманд устоз
Сифмади кўп бизларнинг пешонамизга.
Тошкентда зумрад баҳор киймасдан либос,
Кўзин юмди Шайхзода қўлида қоғоз,
Аза очдик бел боғлаб остонамизда.
Москвалик қизнинг-чи, қулоғида бор
Домланинг илиқ сўзи оталарга ҳос,
Эрта-индин Тошкентга луғат юборар,

Қабул этинг жон билан, қайтарманг зинҳор.
О, Сокина кенной, Сиздан илтимос,
Ўлим олдида шоир қўшиқ айтса шод,
Тўқсон жилдлик китобга кетса талпиниб,
Бўғзида жон талашса ажал ва ижод,—
Жангмасми бу? Оловга, ўққа на ҳожат,
Аталмасми бу ҳаёт қаҳрамонлик деб?!

ИККИ БУЮК ҚОЯ

Икки устоз — икки буюк қоя эди улар. Ёдимда ҳамон... «Баҳор» концерт залида, А. Навоий номли опера ва балет театрида одатда қўшиқ, баҳс. алёр, опера ва балет тинглар, томоша қилар эди одамлар. Бу гал икки буюк қояга таъзим қилмоқ, унсиз фарёд чекмоқ учун келдилар. Икки офтобжаҳон бир кунда ботмади, йўқ. Лекин бу икки ўлим бирдек юракларга дард бўлиб чўкди, ларзага ташлади, сукунат оламида янграган бўрондек юракларга туғён солди; чок этди бирдек. Уларни кузатганда миллионлар йиғлади... шулар орасида менинг ҳам заиф йиғим бор эди. Устозлар, алвидо! Шеърят чинорлари, алвидо! Сизнинг шеърларингизни ўқиб, ҳар бири бир ҳикмат бўлган ўғитларингизни тинглаб менда шеър ёзишга ҳавас туғилган бўлса не ажаб. Сиз ўлмагансиз, қаламингиз бизнинг қўлимизда. Сиз берган қалам, сиз ўргатган меҳр, сиз юракка ташлаган оқибат, мурувват каби олижаноб туйғулар билан бу кун Сизларни ёд этмоқ бир шарафдир менга. Ўзбек қизининг ҳаёти, заиф овозини юксакларга кўтарган Сизлар эдингиз. Сиз елкамизга қоқиб «пучуқ» деб эркалатган, кўнглимизни кўтарган. Сиз фақат бизнинггина эмас, коммунизм наслининг мураббийларисиз.

Мен мураббийларимдан, хусусан домла Мақсуд Шайхзодадан олган сабоқларимни кўпроқ эслайман. Негаки, биз домла билан ҳам иш юзасидан, ҳам қўшничилик юзасидан тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб турардик. Ёзувчи ва газета, газета ва ёзувчи иккимизнинг ўртамиздаги кўприк эди гўё. Домла билан қўшни бўлганимиз учун ҳам редакциянинг топшириқ ва илтимосларини домлага ўзим етказар эдим. 9 январь кўчасидаги 18-уйда устоз билан қўшни туриш катта бахт эди. Менга ҳар сўзи бир ҳикмат бўлган устозни мен гоҳ ҳовли олдида, гоҳ автобус бекатида, гоҳ анҳор ёқасидаги сайрда, гоҳ қўшнилари даврасидаги гурунгда тез-тез учратиб турардим. Ҳозир энди, ҳар гал кўча эшикдан ҳовлига қадам босиш олдидан юрагим бир орзиқади. Кўча деворидаги мрамар

ва ундаги ёзув лоқайд ўтиб кетишга йўл бермайди гўё. Ҳар гал мрамр доскага бош кўтариб қарайман, ундаги зил ёзувларга нигоҳ қадайман, ҳар гал бир сония сукут, ҳар гал юракда кўчкин, ҳар гал кўзларда нам... Унинг то ҳануз қора либосдаги рафиқасига рўбарў келганимда-чи. Оҳ, аёл... Сен муҳаббат, садоқат ва ҳижрон тимсоли. Сен орзулар қучоғида қолиб кетган, шоир куйлаб битмаган севги байтларига қўйилмаган бир имзо. Сени доим устознинг ёнида кўрардим. Унинг кулгулари, ҳазиллари, шўхликларида эдинг сен. Энди у сенинг кўз ёшларингда, доим пирпираб турувчи лабларинг, мунгли қарашларинг, ёниб турган чироқларинг, соғинчларингда мангу яшайди...

Домла ҳазилни, шоирона ташбеҳларни яхши кўрарди. Бир куни телефон жиринглаб қолди. Мен унинг салмоқдор овозини тингладим:

— Биласанми, мен қаердан гапиряпман?

— Биладан, Тошкентнинг 9 январь кўчасидан, 18-уйнинг 4-қаватидан.

— Й-ў-ўқ, ана, билмадинг. Мен Мовароуннаҳрдан гапиряпман.

— Наҳотки!

— Ҳа, тушунмадинг-а! Уч дарё ўртасидаги уй, демак Мовароуннаҳрдан-да, ха, ха, ха... — Жарангдор кулгудан сўнг Мовароуннаҳрга тушундим. Биз яшаб турган уй уч анҳор ўртасига жойлашганидан домла ўзларича шундай ташбеҳ қилган эдилар.

— Менга чоп этилган китобчаларингдан келтирсанг.

— Ҳўп бўлади, домла.

Мен ўша куни домланинг ҳузурига нашр этилган 3 та китобчамни олиб кирдим. Уша митти китобчалардаги шеърларни ҳозир ўқиб кўриб ўзим уяламан. Уларни шеърлар деб ҳисоблаб домлага олиб кирганимга ҳам уяламан. 3 митти китобчани домла олиб қолдилар, жуда узоқ жим бўлиб кетдилар. Наҳот, мутолаа шу қадар чўзилиб кетса... Ҳа, айтгандай, домланинг ишлари тўлиб-тошиб ётибди. Менинг китобчамдан бўлак ишлари ҳам кўп. Хуллас, мен домланинг бир нима дейишларини кутиб юрдим. Ҳа, «бир нима». Бу «бир нима» менинг тақдиримни, адабиётдаги тақдиримни ҳал қилувчи «бир нима» эди. Домланинг муборак қўллари билан ёзилган Ёзувчилар союзига киришим учун тавсиянома ана шу кезларда ёзилган эди.

ХИЁБОН

Хиёбонда Мақсуд Шайхзода оҳиста одимляпти.

У қаёққадир юмуш билан кетаётган одамдан кўпроқ, шунчаки кўча сайрига чиққан кишига ўхшайди.

Унинг бўйи ўрта, гавдаси йўғондан келган. Боши оғир, ҳаттоки бир оз кўксига эгилган, сочлари патила.

У оҳиста, юшоқ одимлайди, аммо нари-берига қарамайди, фақат оёқ ости ва тўғрига қараб бораётир.

— Салом, Шайх ака! Яхшимисиз?

У эҳтиром билдирган кишига томон вазмин бошини секин ўгиради. Сўнгра тунд, озарий сурмаранг, уйқудан қонмаган хумор кўзлари йўловчига илиқ ва илтифотли боқади:

— Ўзларидан сўрасак!

Ўз саломатлиги ҳақида савол берган йўловчига у доимо бир хилда шундай дейди ва унинг бу сўзлари давраларда машҳур бўлиб кетган. Шоир сўзларида озарий оҳанг кўринади, шунингдек, унинг кучли ва шу билан бирга ўйчан овозида файласуф оҳанги бор.

Дарахтлар йўлга соя ташлаган. Парча-парча соялар орасида даста-даста қуёш нурлари. Хиёбон сеҳрли хаёлдек. Шайхзода яна оҳиста одимлайди...

Баъзан, ҳозирги кунларда, кўз ўнгимда унинг худди мана шундай хиёбонда одимлаётгани жонланади. Хаёлдек хиёбон менга суви жимиллаб оқаётган ингичка бир ариқни, дарахтлар эса ўша ариқ бўйидаги бир туп муаз-зам арғувонни эслатади.

Сув нафаси уфуриб турган соя-салқинда бир тўп ёшлар ўтирардик. Қаламқашлар! Мақсуд Шайхзодани кутар, у билан учрашув ўтадиган кун эди.

Шайхзода келди.

Шоир хивичдан тўқилган енгил креслога оғир чўқди. Унинг тарам-тарам ажин тушган кенг манглайида терлар маржон, манглайига сочларидан толалар ёпиш-

ган эди. Йўлдаёқ иссиқдан толиққанга ўхшар, чуқур, ботиқ, қоп-қора кўзлари ғамгин ва ёки ташвишли кўри-нарди. У чўнтагидан ғилофни чиқариб, ичидан кўзойна-гини олди, аввал манглайдаги терни ошиқмай артди, кейин кўзойнагини тақди. Шоир ўтирган креслодан бир ёнда рангсиз стол турар, у келибоқ қўлидаги қалин бир дафтарни стол четига қўйган эди. Олди. Бир қўли билан тиззасига дафтарни босиб, бизга кўзойнақ ости-дан ҳорғин, аммо мулойим қаради. Сўнг, ҳар бир шоир-нинг битган ишлари ҳам, чала ишлари ҳам кўп бўлиши одатий ҳол эканини айтди. Узининг анчадан буён «Мир-зо Улугбек» деган фожиани ёзиш билан банд эканлиги-ни содда ва камтар оҳангда билдириб, дафтарни тиззасидан кўтарди ва тескари томондан очди. Асарни араб ҳарфларида ёзгани учун, шундай қилди у. Бир бет қорайтирилган ва бир бет оқ қолдирилган, кичкина, но-зик ҳарфлар кўзни жимирлатарди. У асардан парча ўқиб бермоқчи эканини айтди-да, сўзларга артистона урғулар бериб, осойишта ўқий бошлади...

Дунёда инсоннинг эзгу ва ёвуз, гўзал ва хунук хис-латлари нақадар кўп! Камтарликни яхши билмаслик ёки бошқача қилиб айтганда, ички манманлик ҳам инсон-нинг гоҳида ёвузлиги, гоҳида хунуклигидир. Сезганман, одатда, айрим биринчи курс талабалари юқори курс та-лабаларига қандайдир беписанд қарашни яхши кўриша-ди, ўзларини улардан билимдонроқ деб ўйлашга ишти-ёқлари баланд. Баъзан, каттароқ лавозимдаги кишидан нуқсон топиш кичикроқ лавозимдаги айрим кишилар-нинг қўлидан келади, гўёки катта киши ўтирган курси-га ўзлари муносибу буни ҳеч ким билмайди! Сезганман, ёш ва ҳаттоки, ҳаваскор қаламкашлар орасида ҳам ўзи-дан кўп йил муқаддам адабиётга кирган кишиларга баъзан кибру ҳаво билан қарайдиганлар учрайди. Йўқ, ҳар ким ва ҳар нарсага маниловчи тартибда қойил қола-верадиган одамларга таҳсин ўқимоқчи эмасман. Йўқ, ўзига ёққанни — «ёқади», ёқмагани — «ёқмайди» дейиш-га ҳар ким ҳақли! Бироқ баҳо беришнинг муқаддас бир шартини унутмаслик даркор. Инсон бошда ўз юрагига кўз солиб, унда манманлик бор-йўқлигига эътибор бер-са, биринчидан, баҳолашга шошмайди, иккинчидан, ҳеч қачон адашмайди!

Шайхзода ўз асаридан парчалар ўқирди.

Ўқиб бўлди. Хайрлашди. Кетди.

Қаламкашлар тўп-тўп бўлиб, шоир ва унинг асаридан сўзлаша бошладилар, аслида, даврамиз дунё адабиёти тугул, она диёр адабиётини ҳам ҳали пухта билмаган норасидалар давраси бўлса ҳамки, Шайхзода асарига эътироз билдирувчилар топилди. Баҳсни яхши кўрувчилар Шайхзоданинг услуби оғир, деб шикоят қилишди, шикоят қилмаганлар эса, уларга ҳақли жавоб беришмади. Асарни тинглаб, ҳеч ким «Шайх ака буюк иш қилаётган экан» — демади. Еҳу!.. Мен ҳам ўша кунни шундай фикрга келганим йўқ, мен ҳам ўша кунга қадар шоирнинг кўп нодир дастхатларидан беҳабар бўлганман. Қалин дафтар тескари очиларкан ва шоир неча бора ёзилган-ўчирилган, қандайдир биз учун тушуниб бўлмас арабий ҳарфлардан шеърини сатрларни тирилтираркан, Мирзо Улуғбек тирилаётганини сезганим йўқ. Фақат шоирнинг қўлидаги дафтар устида ҳам, биз кўрмаган яна кўп дафтарлар устида ҳам заҳмат чеккани ва ҳориганини ҳис этганман, холос. Унинг истеъдодига ҳайрат ва чуқур ҳурмат ҳис этганман.

Орадан узоқ йиллар ўтди.

Шайхзода вафот этганидан буён, Улуғбек ва Шайхзода сиймоси хаёл пардасида кўп дамлар бир-бирига ёндош чарх уради. Энди биз ўзбек насрида Қодирийнинг «Утган кунлар» романи тарихий мавзудаги энг нодир асар бўлса, Шайхзоданинг «Улуғбек» асари драма тарихий мавзудаги шундай энг юксак асар эканини яхши биламиз. Шайхзода ва Улуғбек хаёлда ёндош чарх ураркан, мен кўп дамлар уларни кўз ўнгимда тирилтираман ва шунда, ногаҳон мағрур бир овоз қулоқларимда янграгандек бўлади:

Э, одамзод, ибрат олгин юлдузлардан сен...

Бу шеърини сатрга бошқа сатр боғланади:

Ҳайрихоҳлик ва баландлик хислатларида...

Фикр янада теранлашади:

Шалтақларда ағнамагин, кўтарил, юксак...

Мағрур овоз бағрида ҳазин бир зор эшитилади:

Дунё, сенга ёмон фарзанд эмас эдим-ку...

Хаёл тўзийди. Бу — Мирзо Улуғбекнинг сўзлари. Ажабо, бу энг аввал Шайхзоданинг сўзлари эмасми?!

Йиллар давомида Шайхзода ўзининг шоирлик хислати ва одамийлик фазилати билан кўпларни лол қол-

диргани сингари, кейинчалик мени ҳам мафтун этган. Уша, биринчи марта кўрганимдан сўнг, менга уни бир неча марталаб кўриш насиб этди ва бағри ёруғ бу инсоннинг кичик, олис бир шогирди бўлганимдан бахтиёрман.

«Одамзод хайрихоҳлик ва баландлик хислатларида юлдузлардан ибрат олиши даркор. Шалтақларда агнаш уятдир. Кўтарилган, юксалган инсон дунёга ёмон фарзанд эмас!»

Улуғбек айтган бу сўзлар — энг аввал Шайхзоданинг сўзлари эди!

Шайхзода юлдузлардан ибрат олиш дардида оромдан кечган, тинимни билмас эди. У илм толибларига таълим беради. Мажлисларда иштирок этади. Турли муаммолар юзасидан баҳсларга қатнашади. Учрашувларга боради. Ижод: шеърлар ёзади, катта асарлар, илмий китоблар. Соат мили айланади ва кун-тунга бўлинган йиғирма тўрт соатни қисқартиб ташлашга илож топилмаганидек, чўзиш ҳам имконсиздир! Бироқ Шайхзода кимнидир тўй билан қутлашни, айниқса кимнингдир маросими бўлса, хонадон аҳволидан хабар олишни унутмайди. Соат мили айланади... Шайхзода гўдаклар бошини силайди. Почтахонага кириб, шахсий қалам ҳақидан бир улушини ҳисобчига қолдиради ва «булар куни бўйи ақча санайди, ким билсин, ўзининг ёнида ақчаси бормикин, йўқми!»— деб куюнади. Кўча муюлишида хафаҳол ўтирган ямоқчи-косибнинг кўнглини илиқ бир ҳазил-мутойна билан ёритади. У оғир бошини андак солинтириб юради, бироқ ўзи айтганидек, «шоир қалби дунёни тинглар!»

Шайхзода тинимни билмасди. Бир куни шоир ўз уйида ишлаб ўтирганини кўрганим ёдимга тушади. Хона ўртасидаги стол ниҳоятда катта ва уйни бутунлай банд қилиб қўйганди. Стол устида турли сиёҳлар билан қораланган варақлар кўзга ташланар, бир даста китоблар ҳам бўлиб, булар ичида ўзбекчаси ҳам, кавказ халқлари тилларида босилганлари ҳам, форсий тилда ёзилганлари, русча ва туркча китоблар ҳам бор эди. Шайхзоданинг талай юмушлар билан банд бўла туриб, янги бундай турли тилдаги китобларни мутолаа қила олганига ҳайрон қолдим. «Форсча билан ҳам шуғулланасизми, Шайх ака?»— азбаройи ҳайрон қолганимдан сўрадим. «Бўлмасам-чи!»— деди у, ўз юмушларининг барини заҳурат деб билган одам оҳангида. Шунда, унинг кўзлари-

га қарадим ва шу кунга нега унинг кўзлари уйқудан қонмаганига, нега кўпинча тунд, ўйчан, ғамгин ва ёки ташвишли бўлиб кўринганига яхши тушундим.

Хиёбонда Мақсуд Шайхзода оҳиста одимляпти.

Дарахтлар йўлга соя ташлаган. Парча-парча соялар орасида даста-даста қуёш нурлари. Хиёбон сеҳрли хаёлдай...

Уйга толаман. Юлдузлардан ибрат олган шундай заҳматкаш инсонлару уларнинг руҳига нисбатан одамлар юрагида муҳаббат уйғотгим келади. Катта, бегубор, чексиз бир муҳаббат!

БИР МАҚТУБ ТАРИХИ

Олтмишинчи йиллар ўзбек киносанъати тарихида бир босқич бўлди: «Ўзбекфильм» киностудияси Шайхантоҳурдан Чилонзорга — янги замонавий бинога кўчиб ўтди — қулай ижодий шароит яратилди; фильмлар миқдоран кўпайди, мазмунан анча бойиди; фильм титрларида янги номлар — ёзувчилар, рассомлар, операторлар, композиторлар, актёрларнинг номлари кўрина бошлади: ўнга яқин кинорежиссёр илк бор мустақил равишда бадиий фильмлар яратиб, имтиҳондан ўтди; рангли фильмлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди; дубляж фильмларининг сони кўпайди: «Сен етим эмассан», «Осиё устида бўрон», «Улуғбек юлдузи», «Генерал Раҳимов», «Йигирма олтинчиси отилмасин» каби фильмлар киносанъатимизга шуҳрат келтирди, уларда роль ижро этган Шукур Бурхонов, Олим Хўжаев, Обид Жалилов, Лутфихоним Саримсоқова, Зикир Муҳаммаджонов сингари актёрларнинг додруғи дoston бўлди. Тўғон Режаматов, Ойдин Норбоева каби ёш актёрларнинг кинодаги дебютлари қутлуғ келди. Хуллас, олтмишинчи йиллар ўзбек киносанъатида ўзига хос ўрин тутди.

Ўша йиллари «Ўзбекфильм» киностудиясининг ишлаб чиқариш қуввати ошгани сабабли фильмнинг адабий асоси — сценарийга бўлган талаб кучайди. Сценарий танқислигини бартараф этиш учун киностудияга профессионал кинодраматурглар билан бир қаторда ёзувчиларни ҳам жалб этиш масаласи кун тартибига қўйилди. Шу муносабат билан «Ўзбекистон маданияти» газетаси редакцияси ўзбек кинодраматургияси масалаларига бағишлаб махсус саҳифа ёритишни режалаштирди...

1964 йил, июль ойининг ўрталари эди. Ёзувчиларимиздан Комил Яшин, Абдулла Қаҳҳор, Михаил Шевердин, Раҳмат Файзий, Иброҳим Раҳим, Туроб Тўла, Пи-

римқул Қодиров, режисеёрлар Шухрат Аббосов, Александр Гинзбург, Роман Григорьев, Альберт Хачатуровлар кинодраматургияга оид мулоҳазаларини ихчам маклада ёзиб беришди, ёзувчи Явдот Илёсов янги сценарийсидан бир парчани тақдим этди. Шайх ака Москва атрофидаги «Малеевка» ижод уйида дам олаётган экан. Ўша ёққа мактуб юбордим. Афсуски, Шайх аканинг жавоби июль ойининг охирларида, кечикиб келди. Кинодраматургияга бағишланган махсус саҳифа газетанинг 25 июль сонисида ёритилганди. Шу тариқа Шайх аканинг «Образ ва тасаввур» деб номланган, киносанъати ва кинодраматургияга оид мулоҳазалари баён этилган ўша мақоласи менинг қўлимда қолиб кетди.

Бу мақолага хат ҳам илова қилинган эди. У ҳазил-мутойиба тарзида ёзилган бўлиб, унда «А» ҳарфи билан бошланадиган олтинчи еттига ўзбекча исм (Аброр, Асрор, Абдулла, Асқар, Абдуқодир, Абдурахмон, Асадулла, Акмал ва бошқалар) санаб ўтилганди. Чунки мен Шайх акага юборган хатимда исмиمنى тўлиқ кўрсатмай бош ҳарфини ёзиш билан чекланган эканман. «Иним, агар мен зикр этган исмлар орасида исмингиз бўлмаса, шунча чеккан «заҳмат»ларимга ачиниб, водариг, дейман» дейлади хатнинг охирларида. Лекин санаб ўтилган исмлар орасида менинг ҳам исми бор эди. Ўша йили кузда Шайх ака билан суҳбатлашганимизда мен бунни айтдим. Шайх ака: «Демак, ўша «заҳмат»ларим зое кетмабди-да», деди кулиб ва кейин қўшимча қилди: «Бу бир ҳазил эди, мўсофирчиликда зерикасан, киши. Шундай пайтларда мана шунақа машқлар ҳам фойдадан холи эмас. Лекин, умуман олганда, исм-шарифни тўлиқ ёзган маъқул, сизга маслаҳатим шу, иним». Бу суҳбат ҳамон кечагидек кўз ўнгимда.

Шайх аканинг «Образ ва тасаввур» мақоласини кечикиб бўлса-да, ҳурматли китобхонларга тақдим этиш-ни ўзининг шогирдлик бурчим деб биламан.

ОБРАЗ ВА ТАСАВВУР

Ёзувчи миясидаги ғоянинг ва мавзунинг кино экранга орқали томошабин зеҳнига қуйилиб бориши узун-узоқ ва ғоят мураккаб бир йўлдир.

Кинодраматургия соҳасида мен бошловчи, балки «Ўргамчук» қалам соҳибиман десам бу ясама камтаринлик деб ҳисобланмаса керак. Бироқ «Улуғбек юлдузи» устида киноматографчилар билан уч йил мобайнида олиб борган ишим менда шундай бир тасаввур туғдирдики, адабий асарнинг фильмбоп сценарий бўлиб чиқиши учун адибга «экранвори кўз» айти муддао ва айти фарздор. Ҳам сценарийни ёзиш ва ҳамда бўлғуси фильмни хаёлий назар билан томоша қилиш кинодраматург учун асл шарт бўлса керак. Бу ғоят мушкул бир вазифа бўлишига ҳеч кимда шубҳа бўлмаса керак. Бундай малаканинг пайдо бўлиши учун совет киносининг ва жаҳон киноматографиясининг энг яхши тажрибалари билан ошно бўлиш лозимдир. Албатта, ҳаётни билиш, санъатда партиявийлик принципига риоя қилиш, адабиётнинг улуғ тарбиявий хизматини доимо эсда тутиш, яъни ижодий меҳнатнинг негизларига амал қилиш — санъатимизнинг ҳамма соҳаларига сув ва ҳаводек лозим бўлгани учун мен булар тўғрисида алоҳида тўхталиб турмайман. Бу ерда мен фильмларимизнинг юксак бадний поғонага кўтарилишини орзу қилиб, бу соҳада ўзимнинг мушоҳадаларимдан фақат битта асосий хулосанигина тилга олдим. Сценарийнинг муваффақиятли фильм бўлиб чиқиши учун ёзувчи билан кинорежиссёрлар ўртасида руҳий ва бадний ҳамкорлик нақадар зарур бир шарт экани ҳам тажрибадан менга аён бўлди.

Кинодраматургиянинг баъзи бир хусусиятларини дурустроқ англаб олишим менда бундан буён тезроқ ва яхшироқ сценарийлар ёзиш умидици туғдирди.

ЗИЙНАТЛИ УМР

(СССР халқ артисти Шукур Бурхонов билан
суҳбатдан сўнг)

Хуш зийнати кўб номадурур умр ва лекин
Тавқи вафодин анга унвон керак эрди.

Алишер Навоий

Аъло ҳазрат Мир Алишер Навоийни кўб ва хўб ўрганган, уни «Ғазал мулкининг султони» деб ардоқлаган домла Шайхзода шоирнинг юқоридаги мисралари хусусида шундай ёзибди экан: «Ҳаётни англаган, унинг лаззатларидан буюк илҳомбахш ва ижодий қудратни билган Навоий бундай умрни зийнатли бир китобга ўхшатади ва бу китобнинг сарлавҳаси бақо (абадият) муҳри билан босилишини орзу қилиб, шундай фикран чуқур ва бадий жиҳатдан юксак байт ижод қилади...»

Энди эса домла Шайхзоданинг ўзи умрини «хуш зийнат»лар билан безай олгани ва бу умрни «абадият муҳри босилиши»га лойиқ тарзда яшаб кетганлигини фахр билан қайд этсак, не тонг!

— Шайх ака умрини умрдай қилиб яшаган эди, ҳамма гап ана шунда,— дея суҳбатимизни бошлади гўё туйғуларимдан воқифдек суюкли санъаткор Шукур Бурхонов.— Шундай умрлар бўладики, улар асрлар ўтиб неча-неча авлодларга ибрат ва ҳавас бўлиб қолади. Шайх ака яшаган ва бугун ҳам кўз олдимизда кечагидек ёрқин бўй бериб турган умр ана шундоқ умрлар сарасидан. Мен сенга айтсам, у авваламбор барчага баробар, дилкаш, қадрдон ўртоқ, истараси ҳамиша дилга яқин инсон эди. Ҳамиша тўғриси, кўпинча тағдор қилиб, лекин самимий гапирувчи эди...

Шукур ака сўзлаяпти-ю, мен негадир дарҳол домла Шайхзоданинг олти жилдлик асарларига таниқли олим Азиз Қаюмов томонидан ёзилган сўзбошининг дастлабки сатрларини эсладим: «Юксак истеъдод соҳиби, оташқалб, ҳиммати дарё, нафис ва ўткир дидли, беғубор нажиб бир инсон тўғрисида сўз кетганида, ўйлайманки, ҳар бир қалби пок одам Мақсуд Шайхзоданинг ёрқин сиймосини кўз ўнгига келтиради».

— Одамни неча ёшга кирганини унинг кечирган ойлари, йиллари билан ўлчамаслик керак,— давом этарди Шукур ака,— унинг қилган ишлари билан ўлчамоқ лозим! Лекин бу гапларни ўзим тўқиб айтаётганим йўқ. Шарқ донишмандларидан қайси бириниям гапи бу, лекин топиб гапирган; отасига балли...

Шукур ака қоматини яна ростлаброқ, ҳаяжонда сўзлай бошлади.

Кино санъати юзасидан ўтган суҳбатларимизда кўп кузатганман: Шукур ака давраларда ҳам ўз фикрини баён қилиб қўя қолмайди, балки хатти-ҳаракати билан образга кириб уқтиради. Ҳамсуҳбатини саҳнадаги қадар ўзига жалб этиб, ўзи сўзлаётган воқеа-ҳодиса иштирокчисига айлантириб олади.

— Тушундингми, мулла... Мен Шайх ака асарларидаги Жалололдин ва Мирзо Улуғбекни ўйнаганим учунгина куйиб-пишиб гапираётганим йўқ. Инсон Шайхзодани, шоир Шайхзодани, драматург Шайхзодани, ҳар синовга шай, ҳар қандай довонни ошиб ўтишга қодир Шайхзодани билган, кўрган, у билан ишлашган, суҳбатлашган ҳар бир одам шундай ҳаяжонланиб сўзламасдан иложи йўқ, десам хато қилмаган бўламан! Иккиламчидан, мен Шайх ака билан ўттизинчи йилларнинг охирларида у Тошкентга кўчиб келган кезлариданоқ бирга бўлдим. Эски шаҳар билан Янги шаҳар ўртасидаги Қашқар маҳалласида турардилар у киши. Танишган кезларимиз «Ёш ленинчи» газетасида ишларди чамамда. Жудаям ҳаракатчан эди: ҳам муаллим, ҳам янгиликни тарғиб этган, ҳам ташкилотчи, ҳам турли жойларда, турли касб эгалари орасида бўлиб қайтгувчи, ҳам дастлабки шеърлари биланоқ тилга туша бошлаган шоир... Икки киши учрашиб қолса ҳеч бўлмаса Шайхзодага алоқадор бир шингил сўз кетарди... Қашқар маҳалласида турли миллат кишилари яшашарди. Шайхзоданинг ҳамма билан бир лаҳзада тил топишиб кетиши ҳавасимизни келтирарди. У кўп тилларни билар, озар ва ўзбекчани қанчалик яхши билса, форсийда, айниқса, рус тилида ҳам шунчалик бурро гаплаша оларди. Суҳбат фалсафаси кучли эди. Шунинг учун ҳам Шайх ака ёнидан ҳеч жилгим келмасди.

— Сиз ҳам шу маҳаллада турганмидингиз?

— Йўқ. Уша пайтларда Қашқар маҳалласига ёндош Сталин, Абдулла Тўқай номли кўчалар туташ жойга

яқин ердан «Инженерний» кўчаси ўтгувчи эди. Замон зайли билан биз шу кўчадаги ўн иккинчи уйга кўчиб борганмиз. Шу-шу Шайхзода билан қалин бўлиб қолдик. Ҳатто кейинчалик кичик ўғлим тугилганида унга Шавкат деб исм қўйган ҳам Шайх ака бўлган.

Шундан сўнг суҳбатимиз Шайхзоданинг халқ қаҳрамони Жалолиддин Мангуберди тўғрисида ёзган драмаси, Шайхзода унга қандай тайёргарлик кўргани, асарнинг қандай кутиб олингани ҳақида кетди. Шукур акадан «Жалолиддин» драмасининг саҳналаштирилишига оид тафсилотларни илгариги суҳбатларда кўп эшитганим учун сўраб ўтирмадим.

...Уруш йиллари... Бир куни домла Шайхзода Шукур акага шундай дейди:

— Оқ шеърда бир нарса ёзиб қўйдим, Шукур. Жалолиддин ҳақида Бир кўрасизлар-да энди. Жалолиддинни Сиз ўйнайсиз. Темурмалик образиям бор — жуда Аброр Ҳидоят боп-да. Домла Уйғур назаридан ўтказасан нима дейлар, ўзлари...

Шукур ака қувона-қувона Маннон Уйғурга буни етказди. Айни пайтда бундан Усмон Юсуповни ҳам хабардор қилади.

— Э, жуда зўр гап-ку! — дейди Усмон Юсупов телефонда. — Биламан, биламан, озарбайжонлик-да у, Шайх ака деганинг, а? Келинлар, кўрамиз.

Шундан сўнг Усмон Юсупов Шайхзодага асарни жуда вақтида ёзганлигини, агар у саҳнада ўйналса республиканинг йигирма йиллик тўйига совға бўлишини мамнун бўлиб гапирди. Дарҳол ёзувчилар союзига Ҳамид Олимжонга қўнғироқ қилиб, шу асар билан бир танишиб чиқишини сўрайди. Асар Ҳамид Олимжонга ҳам манзур бўлади ва Маннон Уйғурнинг уида ўқиб чиқилиб, йигирма беш кун деганда саҳна юзини кўради.

— Ҳа, айтганча, ролларни ҳам Шайх акани ўзлари бўлиб берган эдилар: Султонбегим — Сора Эшонтўраевага, Темурмалик — Аброр Ҳидояттовга, Жалолиддин — Менга, Бадриддин — Олим Хўжаевга, Чингизхон — Амин Турдиевга теккан эди...

Амин Турдиев Хоразмга бўриб саҳна қаҳрамонлари учун қирқта чўғирма (бош кийим) олиб келди. Саҳна безаклари жуда табиий ясалган ҳамоно ёдимда. Ҳатто декоратив деворлар бронзадан қилинган эди... Шайх ака эса ҳар репетицияда бўлар, ҳатто айрим қаҳрамон-

лар нутқларини бевосита ўша репетицияларни ўзида тузатиб юборар, куйиб-куйманар эдилар. Шунинг учун ҳам мен ҳамиша саҳна учун асар ёзувчи драматургларни Шайх ака даражасида кўришни истайман. Хуллас, асар Маннон Уйгур раҳбарлигида 1943 йилдан яшай бошлади ва қай даражада бўлмасин, курашаётган халқ руҳига руҳ, кучига куч бағишлаган эди.

— Шошма,— деди Шукур ака бир пайт,— йил ва баъзи воқеаларни чалкаштириб юбораман шекилли. Агар Миад бўлганида янаям кўп нарсалар ёдга тушарди. Ҳозир топамиз уни. Унгача анави шкаф тортмаларини кўздан кечириб турсанг, шу суҳбатга алоқадор нарсалар, боя сўраганинг — суратлар, материаллар ҳаммаси шуларда. Мен ҳозир...

Шукур ака шундай дея нариги уйга ўтиб телефон номерини тера бошлади. Унинг гапларидан таниқли Миад Ҳакимов билан сўзлашаётгани, сал кейинроқ эса тагин кимгадир қўнғироқ қилиб Миад Ҳакимовни тайин олиб келишни айтаётгани англашилиб турар, мен эсам ҳар қайси дунё-дунё воқеаларга, олам-олам севинч ва ижод муваффақиятларига гувоҳ бўлмиш архив материалларни титкилаш билан свора эдим.

Мана: халқ фаҳри бўлиб қолган бир ижодкорнинг ҳаёт йўлини акс эттирувчи нодир суратлар, саҳна ва экран асарларидан кадрлар... Улар орасида «Жалолитдин», «Мирзо Улуғбек» пьесаси ҳамда «Улуғбек юлдузи» фильмига оидлари ҳам талай. Мана бу суратда эса икки улуғ ижодкор — Шайхзода ва Шукур Бурхон нимадандир хурсанд, қучоқлашиб туришибди. Мана булар эса газета-журналлардан қирқиб олинган материаллар, қутлов телеграммалари, Шукур Бурхоновнинг турли унвон, орден ва медаллар билан мукофотланганда топширилган зарҳал ёзувли дипломлар, мактублар, совғалар, ғолиблик совринлари... Улар орасида ҳам Шайхзода ва Шукур Бурхон дўстлиги, ижодий ҳамкорлигини кўрсатиб турган, «Жалолитдин», «Мирзо Улуғбек» ҳақида ҳикоя қилувчилари бир талай...

— «Мирзо Улуғбек» драмаси ҳақида ҳам даътаб менга «ёрилган» эдилар Шайх ака,— суҳбатни қолган еридан улади Шукур Бурхонов қайтиб кирар экан.— Олтмишинчи йил охири ё олтмиш биринчи йил бошланишимиди ўшанда, аниқ эсимда йўқ. Ҳозир Миад келса аниқлаб оламиз. Биласан-а, Миад ҳақида кўп гапира-

ман. Нега десанг, у Шайхзода бор жойда, у қатнашган давраларда, унинг оламча суҳбатларида ҳамиша биз билан бирга бўлган.

...Шундай қилиб десанг, «Мирзо Улуғбек» пьесасини қўлтиқлаганимча театримизга мурожаат қилдим. Пьеса Шайх акани уйида ўқилди. Асарни ўша куни берилиб, ҳаяжон билан тинглаганлар жами етти киши: Гензбург, камина, Амин Турдиев, Сора Эшонтўраева, Сайфи Олимов, Наби Раҳим, Тўла Хўжаевлар эдик. Асарни ҳамма бир овоздан маъқуллади. Уни ўқиш давомида Шайх акани ўзи пьесани Гензбургга рус тилида аниқ, лўнда қилиб тушунтириб берди. Эртасигаёқ пьесани саҳналаштириш ишлари қизиб кетди...

Шу орада Миад ака кириб келди. Суҳбат суҳбатга уланди. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» пьесаси репетицияларида ҳам мунтазам қатнашгани, кейинроқ бу пьеса ҳатто Москвада МХАТда ҳам қўйилиши ҳақида гап бўлганлиги, пьеса Ҳамза театри саҳнасига қўйилишидан олдин Тошкентдаги Низомий номли пединститутда талабаларга кўрсатилгани, кейинроқ эса шу драма ёзилиши учун йиғилган материаллар асосида Шайхзода сценарий ёзгани ва у «Улуғбек юлдузи» фильмига замин бўлганлиги, Мақсуд Шайхзоданинг одамий ва ахлоқий фазилатлари тўғрисида ифтихор билан эсланди.

— Улуғбек образи ўзингизни назарингизда саҳнада табиийроқ чиққанми ё экранда? — сўрайман Шукур акадан.

— Авваламбор, мен ҳеч қачон ёмон ё нотабиий ўйнайман деган хаёлга бормаганман. Лекин бу ерда бошқа бир гап бор: образнинг ўзини бир актёр ҳам саҳнада, ҳам экранда ўйнаса — анча мураккаб, актёр ўзи ҳам тушунтириб беролмайдиган вазиятга тушиб қолади. Ҳар ҳолда саҳнадаги Улуғбек кўпроқ кишилар қалбида бўлса керак-а, Миад?

— Шуни ҳам айтишни унутманг,— дейди Миад Ҳакимов,— бўлмаса Шукур ака камтарлик қилиб айтмаслиги мумкин. Шайхзода домла ҳамиша фахрлашиб: «Спектаклни спектакль қилган Шукур Бурхон!» — дердилар. Москвада эса «Мирзо Улуғбек» премьерасидан сўнг томошабинлар қарсаги билан саҳна пардаси ўн бир маротаба очилиб-ёпилгани, спектакль тўғрисида совет театри санъатининг етук намояндалари фахр би-

Мақсуд Шайхзода адабиётшунос Лазиз Қаюмов билан.

лан гапиришгани эсланса, Шайх аканинг сўзи нақадар тўғрилиги аён бўлади.

— Кейин яна бир гап,— дейди Миад Ҳакимов сўзини давом эттириб,— устоз Шайхзода репетицияларда, санъаткорлар даврасида кўпинча Аббор Ҳидоятлов билан Шукур Бурхоновни ибрат маъносида мисол келтириб гапиришни жуда хуш кўрарди.

— Сен, Миад, мени осмонга чиқариб қўйвермай Шайх аканинг ўғитларидан гапир,— дейди кулиб Шукур Бурхонов.— Эсингдадир, ёш санъаткорлар талаффузи, актёрлар келажаги ҳақида кўп ва куйиниб гапирардилар у киши. Ҳа, айтгандай, Шайх ака барча асарлари, жумладан, ўша тарихий «Жалолиддин» ва «Мирзо Улуғбек» драмалари қаҳрамонлари нутқининг ўзи ҳам бир ибратли мактаб. Қаҳрамонлар ўз даврларида, ўз хатти-ҳаракатларида, ўз даврининг либослари ва урф-одатлари билан яшайдилар. Шайх ака бу асарларида ҳам тарихийликка, мавжуд манбаларга суянганлиги учун ҳам пьеса муваффақиятли чиққан.

Шундай дер экан Шукур ака одатдагидек ўз дилидагиларни ҳам шартта тўкиб солади: Шайх ака бежиз куйманмас эдилар, асли. Айниқса, ҳозир ҳам актёрларимиз талаффузига жиддий назар лозим. Ҳай, мен сизларга айтсам ҳар бир театрнинг актёрларининггина

эмас, бош режиссёридан то суфлёригача соф талаффузда сўзлаши лозим!..

Суҳбат мавзуи тағин Шайхзода ижоди, унинг фазилатлари, машҳур кишилар билан мулоқотларига ўланади. Суҳбат тугамаса, дейсан. Лекин улуғ кишилар ҳақида улуғ хотиралар, ҳаяжонли суҳбатлар тугармиди!

Навой ҳақидаги мақолаларидан бирини домла Шайхзода буюк Маркснинг доно фикрларидан бир жумла келтириш билан бошлаган эди. Биз эса домла Шайхзодани ўзи ҳақидаги сўзимизга ҳозирча нуқта қўйишдан аввал ўша жумла билан тугаллаймиз: умум манфаатига хизмат қилиб, шу билан ўзлари янада олижаноброқ бўлган кишиларни тарих улуғ кишилар ҳисоблайди.

Домла Шайхзода авлодлардан авлодлар оша «умум манфаатига хизмат қилиб, шу билан... янада олижаноброқ» бўлиб яшайверади. Уни келажак насллар барча улуғларда қаршилагани каби ҳар тонг қарши оладилар:

— Салом, Шайх домла!

Домла одатдагидек фавқулодда ҳозиржавоблик ва ишчанлик билан жавоб қилади:

— Ўзларидан сўрасак?!.

1978 йил, ноябрь.

СЕН ҲАМИША ҚАЛБИМИЗДА

Бу воқеа 1928 йилда бўлган эди. Аниқ эсимда. Уқув йилининг дастлабки куни. Тошкентдаги «Учқун» мактабининг бешинчи синфига 20 ёшлардаги муаллим Мақсуд Шайхзода кириб келди. У биринчи дарсни адабиёт ҳақида шундай қизиқарли, шундай ширий ва жозибадор ҳикоя қилдики, дарҳол бизни ўзига ром қилиб олди. Унинг билми ва заковати ҳар қандай таҳсинга сазовор эди. Биз бешинчи синф ўқувчилари уни жуда-жуда ёқтириб қолдик. Шогирдларнинг муаллимга нисбатан бўлган бундайин самимий муҳаббати йиллар оша янада чуқур илдиз отди.

Шундан бери мен ва кўпчилик дўстларим учун Мақсуд Инсон ва одамийликнинг асл ибрат ва намунаси бўлиб қолди.

Йиллар ўтди...

Мана, 1967 йилнинг машғум 19 февраль куни кечаси қор ёғди. Қаҳратон қиш тонги. Уфқда қуёш кўринди-ю, тезда уни булутлар ўз пардасига чулғади. Аммо у йўқолмади, булутлар пардаси ортига яширинди. У сўниб кетмади, вақтинча яширинди, холос.

Энди Мақсуд фавт ўлди деган фикр қалбларни титратди, юракни аламга тўлдирди. Унинг қалами ҳам рақам қилмоқни тарк этди. Бунга ишониш жуда қийин. Аммо чинакам истеъдод соҳиблари асло ўлмайди. Улар жисман фавт ўлса-да, уларнинг ижодий умри давом этаверади. Ҳақиқий истеъдод ва ақл соҳибининг тақдири азалдан шундай бўлиб келган ва шундай бўлиб қолғуси.

Мақсуд бағоят сермазмун, сербарака, теран ижодий изланишлар йўлини босиб ўтди. Унинг ҳаёти журъаткор ижодий жараёнлар хазинаси. У ижодий қалам нималарга қодир эканлигини ажойиб тарзда намойиш этди. Ижодкорнинг Ватан ва халқ олдидаги ўз бурчига са-

доқатининг мислсиз намуналарини кўрсатди. Шу боисдан ҳам кўп сонли китобхонлар оммасининг эҳтиром ва таҳсинига сазовор бўлди.

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийдан кейинги оғир ва машаққатли ўттизинчи йилларда Гафур Ғулом ва Ойбек, Ҳамид Олимжон ва Комил Яшин, Ғайратий ва Уйғун билан елкама-ёлка туриб янги ўзбек адабиётининг тамал тошини қўйганлардан бири ҳам Мақсуд Шайхзода бўлди. У кейинги ўн йиллар мобайнида сафдошлари қатори енг шаймариб меҳнат қилди.

Мақсуд ҳаётнинг юрак тепишини сергаклик билан эшитар, замон руҳини сезгирлик билан ҳис қила биларди. У ҳамиша курашчан ва зафаркор халқ билан ҳамқадам бўлди. Унинг жаҳоншумул зафарларини юксак пафос билан куйлади, уни янгидан-янги ютуқларга илҳомлантирди. Чунки у ўзини чиндан ҳам шу баҳодир халқнинг содиқ ва лойиқ фарзанди деб, халқнинг хизматкори ва жангчиси деб билди. Партиямиз тарафидан халқ олдига қўйилган ҳар бир вазифа Мақсуд ижодида ўз инъикосини топар, ижодкор сифатида партия ва халқнинг ҳар бир қақирғига ҳозиржавоблик билан «Лаббай» дея курашга отланарди.

Мақсуд ўзининг сербарака ижодий жараёнида жаҳон заҳматкашларининг, хусусан Шарқ халқларининг буюк дўсти ва ғамхўри Ленин образини ажойиб маҳорат ва жўшқин илҳом билан ўйлади ва куйлади. Ундаги ижодий мароқ ва интилишларнинг кўлами бағоят рангоранг ва серқирра бўлиб, шоирнинг табаррук варақларида тарихларнинг бутун-бутун ҳодисалари билан бир қаторда тонгда гуллар таратган муаттар исларгача ўз бадий инъикосини топа билди.

Мақсуд Шайхзоданинг хоҳ эпик, хоҳ драматик ва хоҳ лирик асарларини бирма-бир варақлар эканмиз, уларнинг барчаси юксак ижодий маҳорат билан битилганлигининг гувоҳи бўламиз. Уларнинг ҳар бири туйғуларнинг самимийлиги, ҳисларнинг жўшқинлиги ва теран эмоционал қудрат касб этолганлиги билан кўзга ташланиб туради. Уларнинг барчаси чуқур фалсафий руҳ билан йўғрилганлиги кишини ҳайратлантиради. Шунинг учун ҳам Мақсуднинг қаламидан бунёдга келган қутлуғ адабий обидалар ўзбек ва кўпмиллатли совет адабиётининг олтин фондида ўз лойиқ ўрнини эгаллай билганлиги бежиз эмас.

Шоир қардош халқлар адабиётлари орасидаги биродарликнинг аҳамиятини чуқур ҳис қилар, шу боисдан бадний таржима масаласига катта масъулият билан ёндашарди. Бундай қийин ва мураккаб, аммо шарафли ижодий фаолият бобида ҳам Мақсуд Шайхзоданинг хизматлари беқиёсдир.

Мақсуд Шайхзода ўта теран билимли ва донишманд адабиётшунос олим эди. У Низомий ва Навоий, Лутфий ва Жомий, Пушкин ва Толстой, Горький ва Маяковский меросини сидқидилдан севар ва ардоқларди.

Шоирнинг тафаккури ва қалби тиним билмасди. Адабиётимиз тараққиётининг актуал муаммолари билан яшар, ютуқларидан хурсанд бўлар, камчиликларидан қалби безовталанарди, олим сифатида Мақсуд Шайхзода адабиётимиз ва адабиёт ҳақидаги илмига ўз улушини қўшишга интиларди.

Унинг кўп йиллик ижодий меҳнати, кўп қиррали бой ва ранг-баранг адабий мероси ёш ижодкорлар учун ҳамиша ибрат ва намуна бўлиб келди ва шундай бўлиб қолғуси. Кўпгина қаламқашлар унинг мактубидан сабоқ олди ва бундан кейин ҳам олажаги шубҳасиз. Биз буни ҳеч қачон ёддан чиқармаймиз, унутмаймиз.

Дарҳақиқат, Мақсуд чинакам Одам эди ва ҳамиша шундай бўлиб қолажак.

ТАБАРРУК АЛЛОМА ЭДИ

Аниқ эсимда. 1964 йил. Октябрь байрами арафаси. Газетада шоир Мақсуд Шайхзодага «Ўзбекистон ССР-да хизмат кўрсатган санъат арбоби» фахрий унвони берилганлиги ҳақида ЎзССР Олий Совети Президиумининг фармонини ўқидим. Уша пайтларда Мақсуд оға касалхонада муолажада эди. Шунда мен дарҳол оға номига табрик телеграммаси йўлладим. Байрамдан сўнг кўришиб қолдик. У зот анча соғайиб чиқибди. Узоқдан «алломага саломлар!» дея келиб қучоқлашиб кўриша кетди. Бир-биримизни яна бир бор табрикладик. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Албатта, ҳар галгидек, бу сафар ҳам суҳбатимиз бағоят самимий бўлди. «Самимий бўлди» дедим. Ҳа, шундай. Чунки, айрим дўстлар ёки яқинлар билан кўришганда баъзан, ҳол-аҳвол сўрашилгандан кейин, гап топилмай, суҳбат қовушмай қолади. Бу сир эмас. Лекин Мақсуд оға билан қай вақт, қай шароитда учрашилмасин ҳаммавақт ширин ва бамаъни суҳбат ўз-ўзидан қуюлиб келаверар эди. Мен Мақсуд оға билан бўлган узоқ йиллик дўстона муносабатлар мобайнида шу нарсага амин ва қойил бўлдимки, оға зиёлига — зиёлинамо, олимга — олимларча, ишчига — ишчисимон, деҳқонга — деҳқонларча, толиби илмларга — ғамхўр муаллим сифатида муомала қилишнинг жуда нозик «сир»ларини билар эди. Қайси бир мажлисда, қайси даврада, қандайин доирада бўлмасин, ширин суҳбат, дилкаш, дилдор, улфатлар қалбини дарҳол «ўз тасарруфига» ола билар эди. Мен бунинг жуда кўп марта шоҳиди бўлганман.

Ҳа, биз турли муносабатлар билан шоир ва олимларнинг сафарларида кўп бирга бўлдик. Ана шундай сафар пайтларида, шубҳасиз, гап кўпинча адабиёт, фан ва маданият борасида бўлар, мазкур суҳбатлар қай соҳада бўлмасин, барчасида Мақсуд оға ҳозиржавоб эди.

Мен доим: «Бу одамнинг калласи жангга шай турган ҳарбий кемага ўхшайди», деб ўйлардим. Ҳақиқатан ҳам шундай эди.

Мен шоир ёки адабиётчи эмасман. Лекин, адабиёт ва санъатни севаман, чинакам бадий асар ва муаллифларнинг самимий мухлисман. Кўпгина улуғ адиб ва шоирларнинг асарларида бўлганидек, Мақсуд оғанинг лирик ва фалсафий шеърлари, поэма ва драматик асарлари мутафаккирона мушоҳадаларининг теранлиги, фикрларининг юксак парвози ва туйғуларининг жуда нозик ва нафислиги билан кишини ўзига мафтун этади. Адабиётшуносликка оид асарларидаги чуқур ва кенг маълумот, билимдонлик кишини ҳайратда қолдиради. Унинг ҳозиржавоб ва мисли йўқ публицистик асарларини ҳар гал қўлга олганда, ажойиб бадий китобни ўқигандек, ҳузур қилиб ўқигувчи эдим.

Бу улуғ зотнинг адабиётимиз, маданиятимиз ва адабиётшунослик фанимизга қўшган мислсиз ҳиссасини баҳолашда оддий андозалар торлик қилади.

Шунинг учун ҳам Мақсуд оғадек олижаноб ва камтарин инсон, улуғ шоир ва улкан олимнинг табаррук сиймоси қалбимиз ва тасаввуримизда ҳамиша барҳаёт.

ШАЙХЗОДА ҲАҚИДАГИ ХОТИРАЛАРДАН КИЧИК БИР ЛАВҲА

Мақсуд Шайхзода. Бу ном зикр этилганда биз аввало ҳақиқий инсон ва одамшаванда, ўз бахти ва билимини ўзи севган ва уни севадиган одамлар билан тенг баҳам кўроладиган одамни, ҳофизаси жуда кенг мутафаккирни ва туғма шоирни, ширинсухан педагог ва устозни кўз олдимизга келтирамиз.

Дарҳақиқат, у шундай эди, тасаввуримизда бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Мен 60 ёшлик муборак тўйи нишонланаётган кунда педагог Шайхзодани, олим Шайхзодани, шоир Шайхзодани эслайман, ҳамма учун баробар, камсуқум бизнинг Шайхзодамизни эслайман. Кўплаб шогирдлари қатори мен ҳам нимагаки эришган бўлсам, барчасида унинг ҳиссаси борлигини мамнуният билан эслайман.

Мен Шайхзодани 1940 йилдан — студентлик йилларимдан бери билар эдим. У бизга Тошкент Давлат педагогика институтида ўзбек классик адабиётидан дарс берар эди. Улуғ Ватан уруши кетаётган оғир йиллар эди. Синф хоналари совуқ, конспект ёзишга қўлларимиз қовушмас эди. Лекин синфда Шайхзода ҳозир бўлганда, у ўзига хос ширин тил билан сокин дарс бошлаганда ўзимизда қандайдир илиқлик сезар, дилларимизга чўккан урушнинг оғир рутубати кўтарилгандай бўлар эди; унинг пурмазмун лекциялари сеҳрига берилар эдик. Мақсуд Шайхзода моҳир педагог эди. Унинг бирор адабий муҳит ёки айрим ёзувчи фаолияти ҳақидаги сабоқлари ниҳоятда тўлиқ ва атрофлича бўларди. Тарихий манбалар ва ёзувчи асарларидан келтирилган жуда бой фактларга асосланган дарсларда педагог Шайхзода ва олим Шайхзодани бир йўла кўрардик. Шуни ҳам айтиб қўяйки, бу пайтларда шоир Шайхзода ҳам совет халқининг ғалабасига комил ишонч билан сугорилган

ажойиб шеърлари билан биз — ўқувчиларини мамнун қилган вақтларини яхши эслайман. Биз унинг «Капитан Гастелло», «Кураш нечун?» каби шеърларини биринчи эшитувчилари бўлганмиз, ўша йиллари.

Бахтли тасодиф туфайли мен Шайхзода сабоқларини икки дафъа, аввал, ўша педагогика институти, икки йиллик ўқитувчилар тайёрлаш бўлимида, кейинчалик эса, тўрт йиллик бўлимида эшитганман.

Шайхзода сабоқларидан мен ва курсдошларим классик адабиётимизни, айниқса, кейинчалик ўзи «Газал мулкининг султони» деб атаган буюк Алишер Навоий ижодини ундан биринчи мартаба ўрганган эдик, ўрганганда ҳам тўлалиги, муфассаллиги билан ўрганган эдик.

Эсимда, устоз Навойдан сабоқ берганда уни фақат программада кўрсатилган «Ҳазойин-ул-маоний» ва «Хамса» асарларинигина эмас, балки «Мажолис-ун-нафоис», «Мезон-ул-авзон», «Лисон-ут-тайр», «Муҳокамат-ул-луғатайн», «Маҳбуб-ул-қулуб» каби жаҳон маданиятига катта ҳисса бўлиб қўшилган асарлари ҳақида ҳам мухтасар маълумот бериб Навоийнинг мукамал ижодий портретини яратишга эришар эди. Шайхзода сабоқларининг яна бир фазилати шунда эдики, у шеърини санъатларни жуда яхши билар ва улар ҳақида ўрни билан тушунтиришлар олиб борар эди (бу тушунтиришларни унинг мақолаларида ҳам кўплаб учратамиз). Қофия, эънот, тарсе, тажзия, саж, тавзе каби фонетик воситалар орқали, иштиҳоқ, акс, таъдид, илтифот, такрор каби грамматик воситалар орқали ва радиф, ҳожиб, тасдир, илтизом, таносуб, эйҳом, тажнис, мажоз, истиора, ишора каби лексик воситалар орқали яратиладиган бадий санъатнинг ажойиб намуналарини Навоий мисолида Шайхзодадан ўрганган эдик. Ҳозирги кунда фахр билан айтоламанки, устоз ўғитлари — сабоқлари бадий асар тили ҳақида мен олиб борган илмий ишларда жуда қўл келди.

Шайхзодани мени ва дўстим Пўлат Мўминни шеър ва илмий ишларга рағбатлантирган биринчи устозимиз десам тўғри бўлади. Устоз бизнинг биринчи шеърларимизни 1944 йили таҳрир этиб, «Армуғон» тўпламида нашр эттирган эди. Бундан ташқари Шайхзоданинг тавсияси билан менинг «Пўлат қуювчи»нинг тили ҳақидаги биринчи илмий мақолам «Шарқ юлдузи» журна-

лининг 1948 йилги сонларидан бирида нашр этилган эди.

Мен Шайхзода билан 25 йилдан ортиқроқ мулоқотда бўлдим. Бу даврда уни Ленин томларини мутолаа қилаётган вақтида, докладлар ва лекциялар ўқиётган вақтида, ёшлар асарларини таҳрир қилаётган вақтида, илмий асар ва шеърлар ёзаётган вақтларида кўрганман. Ҳатто «Тошкентнома»нинг ёзилиш жараёнини охиригича нуқтасигача кузатганман. Ушанда асар учун зарурий воситаларни қидиришда, мисраларни ўқувчига таъсирчан шаклда етказишни таъминлашда шоирнинг қандай «сўз азоби» тортганини ҳис этганман ва бу ажойиб достоннинг биринчи эшитувчиси ҳам бўлганман.

Биз Шайхзода билан Тошкент шаҳар Ижроия комитети қошидаги топонимия комиссияси йиғилишларида ҳам учрашар эдик. Бу комиссияга шоирлардан Миртемир, Асқад Мухтор билан бирга Шайхзода ҳам жалб қилинган эди. Шаҳримиздаги корхоналар, кўчалар, ошхона пештоқларидаги чиройли номларнинг кўпи нозиктаъб Шайхзода тавсияси билан топонимик комиссия томонидан қўйилган эди.

Мақсуд Шайхзода серқирра ижод соҳиби экани маълум. Ундан катта адабий мерос қолди. Бу мерос синчиклаб ўрганилмоғи керак. Бу ишни албатта етук ўзбек адабиётшунослари амалга оширадидлар, Шайхзоданинг ўзбек совет адабиётида тутган салмоқли ўрнини, унинг ўзига хос бадиятини янада каттароқ илмий-тадқиқот ишларида белгилайдилар.

Лекин мен шоир Шайхзоданинг бир мухлиси сифатида унинг ижоди ҳақида қуйидагиларни айтишга ўзимни бурчли ҳисоблайман.

Мақсуд Шайхзода, Ғафур Ғулوم, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Яшинлар билан бирга ўзбек совет адабиётининг мустаҳкам пойдеворини қурган совет ёзувчиларидан бири эди. Ўзбек поэзиясини ҳозирги юксакликка кўтаришда елкасини тутганлардан бири эди.

У халқчиллик, партиявийлик, халқлар дўстлиги ва пролетар интернационалиزم руҳи билан йўғрилган алангали ижодини, фаолиятини коммунистик партия ишига, халқ хизматига бекаму кўст бағишлади. Юқори гражданлик ва сиёсий лиризм, ички ишонч ва тасвирийлик, жўшқин романтизм ва изчил реализм, шахсий ва умумий мақсаднинг узвий бирлиги, Ленин, партия, халқ

ҳақидаги теран фикрлар Шайхзодани такрорланмас ижод соҳибига айлантирди ва унинг ижодий қиёфасини белгилади.

Бугун биз социалистик адабиётимиз тарихига назар ташласак, улкан совет адабиётига ўз ҳиссасини қўшганлар қаторида оташнафас Шайхзодамизни ҳам рўй-рост кўрамиз ва унга ҳамиша миннатдор халқнинг ҳур-матини, эъзозини яна бир бор изҳор этамиз.

ОТАШНАФАС ШОИР

Шайхзода деганда, менинг тасаввуримда жингалакларари ёзилиб кетмаган қуюқ сочли, ойнаги тагидан ўткир кўзлари чақнаб турган, қиёфасида озарбайжон чехраси акс этган, тўлачадан келган, лабларидан табассум аримайдиган, озарбайжон, ўзбек, форс-тожик, рус ва ғарбий Европа маданий ва адабий меросни яхши ўзлаштирган, зеҳнли, бағри кенг, хушфёъл бир шахс жонланади. Унинг муҳофазаси кучли эди: ўқиган, билган ва эшитганларини хотирасида яхши сақлаб қолар, ўз шеърларини аксар вақт ёддан ўқиб берар, тез фикрловчи, ғоят ҳозиржавоб, ҳазил ва мутойибага мойил ижодкорлардан эди.

Мақсуд Шайхзода Кавказнинг Кура дарёси соҳилига яқин серманзара Оғдош қишлоғида туғилди... Унинг болалиги шу Боку дорилмуаллими билан боғлиқдир. Бу ерда ўспирин Мақсуд илм ва санъат гулшанидан баҳраманд бўлди, уларнинг чечакларидан қониб-қониб бол сўрди. Шоирнинг ҳақиқий ижод йиллари, балоғати Ўзбекистонда 20 ёшидан бошлаб кечди. У бир кам олтмиш ёшининг энг навқирон, сермаҳсул йилларини ўзбек эли ҳаёти билан боғлади, ўзбек халқининг қаҳрамонона курашларида, шаклан миллий, мазмунан социалистик маданиятни яратиш жараёнида кўпларнинг бири қаторида қатнашди, меҳнаткаш халқ бунёдкорлик қудрати ва шижоатини чуқур ҳис қилди ва бадиий ифодалаб берди.

Мен Мақсуд Шайхзода билан 30-йиллар давомида Ўзбекистон фанлар комитети қошидаги Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида ва В. Г. Белинский номидаги кечки педагогика ўқув институтида бирга ишлаганман. У серзавқ, нозиктабиат, феъли кенг, камтар инсон, садоқатли дўст эди.

М. Шайхзода нотик ҳам эди. У ўз нутқида баъзи сўзларни озарбайжонча ва ўзбекча лаҳжаларининг чатиш-

масида жуда ёқимли ва жозибали қилиб талаффуз этарди, нутқининг мазмуни билан ҳам, ифодали, поэтик воситаларни мўл-кўл ишлатиши билан ҳам, мавруди билан юморга мурожаат этиши билан ҳам тингловчининг диққатини ўзига банд қилиб олар эди; хоҳ ўзбекча, хоҳ русча гапирмасин, керакли сўзлар ва уларнинг урғуларини чертиб-чертиб таъкидлаб сўзларди.

М. Шайхзоданинг ижодий активлиги ва меҳнатсеварлиги айниқса ибратлидир. У ўз ижодини ҳаминша педагогик фаолияти (у Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида ўзбек адабиёти тарихи бўйича доцент эди) билан қўшиб олиб борди. У қалб ҳарорати билан битилган, турлича тарихий ва замонавий даврларни акс эттирган сон-саноксиз шеърлар, достонлар, драматик асарлар («Жалолиддин Мангуберди», «Мирзо Улуғбек») яратди, публицистик мақолалар, илмий тадқиқотлар ёзди, навойишуносликка айниқса катта ҳисса қўшди, жаҳон, рус ва қардош халқларнинг энг яхши ижодкорлари ҳақида монография, адабий портретлар яратди, уларнинг муҳим асарларини ўзбек тилига таржима қилишда актив иштирок этди.

М. Шайхзоданинг поэтик ижодида меҳнат мавзуси энг муҳим ва катта ўрин тутди, совет халқларининг 30-йиллар, Улуғ Ватан уруши, урушдан сўнгги даврларда кўрсатган меҳнат фаолияти ва бунёдкорлиги ўзининг ёрқин бадий ифодасини топди. Шоир ҳатто пенсияга чиққан коммунистик партия аъзосининг ҳам энг яхши фазилатини меҳнатдан ажралмаслигида кўради.

Меҳнатдан ташқари коммунист нима?

Ҳаётга тўйгани сен тирик дема!

Коммунист, юзга ҳам кирса тўғриси,

Уни ухлатмайди башар қайғуси.

Шоир талай шеърларини буюк Ленинни улуғлашга, партия раҳбарлари ва ташкилотчиларини куйлашга, Улуғ Ватан уруши қаҳрамонлари, социализм қурувчилари образини гавдалантиришга бағишлади. Совет ватанпарварлиги ва гуманизми, халқлар дўстлиги ва пролетар интернационализи ғоялари шоирнинг барча асарларининг қон-қонига, томир-томирига синғиб кетган.

М. Шайхзода энг соз бадий, публицистик ва илмий асарлари билан ўзига ўлмас ҳайкал тиклади. Зотан,

афоризмга айланган унинг қуйидаги жўшқин мисралари ҳам ҳақиқий ижодкор ва бунёдкорининг ўлмаслигини тараннум этади:

Умрлар бўладики
Тиригида ўликдир,
Улимлар бўладики
Мангуликча тирикдир.

М. Шайхзода ҳам «мангуликча тирик» зотлардандир. У ўзбек совет адабиёти тарихидан мустаҳкам ўрин олган ёзувчилардан саналади.

УСТОЗ ИЖОДКОР

Улуғ шоир, олим, мутафаккир ва нодир табиатли инсон Мақсуд Шайхзода билан биринчи бор шахсан танишувга муяссар бўлган кун мен учун муборак бир кун эди. Бу унутилмас учрашув 1944 йил 8 ноябрь куни содир бўлди. Улуғ Октябрь инқилобининг йигирма етти йиллигини байрам қилган кунларимиз. У вақтда мен Ўрта Осиё Давлат университетининг шарқ факультетида биринчи курс студенти эдим.

8 ноябрь эрталаб икки мўътабар зот, улар менга ғамхўр тарбиячи ва устоз эдилар, билан бирга ўша вақтда Тошкент шаҳрининг қоқ марказида Сталин кўчаси билан Абдулла Тўқаев кўчасининг бурчагида жойлашган бир қаватли уйга кириб келдик. Қўнғироқ чалинган, уй эшигини ўрта бўйли, юмалоқдан келган, сочлари паҳмоқроқ кўзойнакли киши очди. У киши ҳаммамиз билан жуда қувониб саломлашдилар ва сал ҳаяжонланиброқ ичкарига, уйга таклиф қилдилар. Биз у киши билан бирга уйга кирдик. Уйдаги нарсалар ҳали жойлаштирилмаган. Ҳар ёнда катта тугунларда китоблар. Улар тартибга солинганча эмас. Коридор, хоналар саҳни ва четлари китобга лик тўла. Ичкаридан уй бекаси биз билан саломлашдилар. Бир-икки оғиз илиқ саломлар ва табриклардан сўнг биз уй эгасини олиб машинага ўлтирдик. Муҳташам ва улуғвор «Бьюик» Қизил майдонда Ленин ҳайкали ёнидан таъзим билан ўтиб тўқимачилик комбинати сари, ундан нари эса Янгийўл шаҳарига йўл олди.

Тошкент билан Янгийўл шаҳари орасидаги йўл серқатнов. Икки ёнда бепоён пахта далалари. Машина далалар бўйлаб жадал чопади. Устозлар суҳбат қуришиб бормоқдалар. Мен уй эгасини кўрган заҳоти унинг кимлигини дарҳол била олмадим. Аммо йўл асосида у кишининг газета, журналлардаги суратларини эслаб

таниб олдим. Бу киши шоир, олим, драматург Мақсуд Шайхзода эдилар. Кейин, билишимча, биз келган уй Шайхзода оиласига яқинда берилган экан. Улар энди бу уйга кўчиб келишган, аммо ҳали жойлашиб улгуришмаган. Эрталаб устозлар шоирни янги уй билан табриклагани келишган. Энди эса Янгийўл шаҳрига меҳмонга кетилмоқда.

Машинада кетаётганда мени Шайхзода билан таништиришди. Мен у вақтларда, ҳар бир киши ёшлигида қилганидек, унча-мунча шеър машқ қилиб юрар эдим. Шулардан бир-иккитасини ўқиб беришни таклиф этишди. Мен ўқиб бердим. Сўзбатдошлар бу машқлар тўғрисида Шайхзоданинг фикрини сўрашди. Шоир ўзига хос одоб ва улугсифатлик билан:— Умуман яхши. Аммо баъзи гаплар бор, уларни ўзимиз гаплашиб оламиз, дедилар. Уша кунни бутун кун бирга бўлдик. Кундузи Янгийўл шаҳрида колхозчиларнинг катта йиғини бўлди. Унда Ўзбекистон Компартия Марказий Комитетининг биринчи секретари устоз Усмон ота Юсупов катта ҳаяжонли нутқ сўзладилар. Сўнг Янгийўл театрининг артистлари гўзал концерт бердилар. Абдуллахон Охунов, Саттор Ярашев, Фароғат Раҳматова, Ортиқхўжа Имомхўжаев ва бошқа ажойиб хушхон хонандаларнинг қўшиқлари янгради. Одамларда байрам кайфияти ҳукмрон. Бу кайфият айниқса Ватан уруши фронтларида Совет Армиясининг фашист босқинчилари устидан қозонаётган ғалабалари туфайли янада авж олар эди.

Уша кунни кечқурун Янгийўлдан Тошкентга кўтаринки руҳ билан қайтдик. Мен Шайхзоданинг шеърларини кўп ўқир эдим. У киши чиқарган шеър китобларининг деярли барчаси менда бор эди. Аммо шоирнинг ўзи билан бирга биринчи бор шахсан танишувимиз шундай бўлди. Бу пайтларда Шайхзода қаламига мансуб «Жалололдин Мангуберди» пьесаси Тошкентда Ҳамза Ҳакимзода номли Ленин орденли академик драма театрида қўйилмоқда эди. Мен бу спектаклни мароқ билан томоша қилганман. Жалололдин ўз халқини хорижий босқинчиларга қарши курашга уюштиради. У Ватан ва халқ ҳимояси учун жонбозлик билан курашади. Жалололдин гарчи ҳарбий муваффақият қозона олмаса-да, душманга қарши қаҳр-нафрати, босқинчиларга қарши курашдан ҳеч қачон чекинмаслиги билан ҳатто ўзининг ашаддий ёвларини ҳам ҳайратга солар эди.

Улуғ Ватан уруши йилларида бу асарнинг тарбиявий ва сиёсий аҳамияти катта бўлган. Уша даврда яратилган «Жалололдин Мангуберди», «Муқанна» (Ҳамид Олимжон) пьесалари ўзбек драматургиясида муҳим ўрин тутган.

Биз шарқ факультети студентлари шоир ва драматург Шайхзода билан учрашув кечаси уюштирдик. Бу 1947 йили бўлиб ўтди. САГУ нинг у вақтдаги энг катта клуби Инқилоб хиёбонидаги бинонинг иккинчи қаватидаги 63-аудитория эди. Факультет декани Абдурахмон Ҳамраев шоир ижоди тўғрисида гапирди. Студентларнинг бир-икки табрик сўзларидан сўнг Шайхзода жуда мароқли нутқ сўзладилар. У киши ҳаммамизни кунт билан билим олишга, халқимизнинг муносиб фарзандлари бўлиб етишмоққа даъват этдилар. Ўз шеърларидан ўқиб бердилар. Шайхзоданинг бир неча студент ёшларни санаётиб, «Қаюм ота ўғли»ни ҳам тилга олганларини ҳамон фахр ва мамнуният билан эслайман.

Шайхзода оташин нотик эди. У минбарга чиққанда ҳеч қачон қогозга қарамас, унинг юрак сўзлари тўлқинланиб бутун зални тутар, ҳар бир кишининг қалбига бориб етар эди. Шайхзода ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам баробар яхши гапирар эди. У ҳар иккала тилда сўзлаганда ҳам озарбайжон шеvasи аниқ сезилиб турар, аммо бу шева унинг нутқини бузмас, аксинча, унга ярашиқли безак бўлиб жаранглар эди. Сал бўғиқроқ овози Шайхзода нутқларининг ҳаяжонли таъсирини кучайтирар эди. Унинг нутқларини тинглаб киши уларнинг даҳоли қудрати, мантиқли тартиби, янроқ бадийятига маҳлиё бўлиб қолар, унинг қалб ҳароратида етилган фикрлари жўшқин ва тўлқинлатувчи кучга эга овозини бир умр унутмас эди.

Мен студентлик йилларимда Шайхзоданинг улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг 800 йиллигига бағишланган докладларини тинглаганман. 1948 йил Тошкентда Низомийга бағишланган адабий кеча биринчи кун ўзбек тилида ўтди. Унда Шайхзода ўзбек тилида гапирдилар. Иккинчи кун худди шундай кеча рус тилида ўтказилди. Унда ҳам Шайхзода доклад қилдилар. Уша йили Низомийнинг 800 йиллиги ҳамда Москва шаҳрининг 800 йиллиги нишонланмоқда эди. М. Горький номли театр зали одамга лиқ тўла. Шайхзода минбарга кўта-

рилади. Ҳамминг диққати нотикда. Шайхзода ўз сўзини рус тилида шундай бошлади:

— Бундан 800 йил муқаддам Москва дарёси ёқасидаги тепаликка Князь Долгорукий кўтарилиди. У қўлини олдинга чўзиб бу ерда Москва бўлади, деди.

Уша йили Озарбайжоннинг Ганжа шаҳрида бир гўдак дунёга келди. Тақдир бу болани қўли билан кўрсатиб, у улуг шоир бўлади, деди.

1957 йили Ўзбекистон интеллигенциясининг I съезди бўлди. Шунда Мақсуд Шайхзоданинг ёрқин ва зўр таъсир кучига эга бўлган нутқи ва шеърини кўплар қатори мен ҳам ҳаяжон билан тингладим.

Шайхзода ўзининг бу съездда ўқиб берган шеърида бундай деди:

— Агар мен моҳир бир ҳайкалтарош бўлганимда карвонлар йўли тушадиган чорраҳада номаълум интеллигентнинг ҳайкалини ясаб ўрнатган бўлар эдим. Чунки интеллигент ҳар доим элга зиё, маърифат етказмоқ учун хизмат қилади. Шу хизмати учун не-не азоб-уқубатлар бошига тушмайди, не-не машаққатларни кечирмайди. Барибир у ўз йўлида ва хизматида содиқ қолади.

Шайхзода ўз нутқини, мен ишонаманки, бир куни келиб жаъми одам интеллигентлик жамиятининг аъзолари бўладилар, деб якунлади.

Мен учун Шайхзода билан бевосита ҳамкорлик йиллари Ўзбекистон Фанлари Академиясида ишлаб юрган йилларимдан бошланади. ЎзФА шарқшунослик институтининг фондида буюк озарбайжон шоири Фузулийнинг нодир қўлёзма девонларидан бири бор. Бу қўлёзма Фузулий вафотидан сўнг тез фурсатда кўчирилган. Мен шу қўлёзма тўғрисида бир ахборот ёзиб «Ташкентская правда» газетасида чиқарган эдим. Унчалик диққатни тортмаган бу ахборотга Шайхзода аҳамият берганлар ва бу қўлёзма тўғрисида жуда қизиқиб суриштирган эдилар.

1958 — 61 йиллари мен А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида директор бўлиб ишлаган пайтимида Шайхзода билан кўп учрашар, турли илмий йиғинларда кўп бирга бўлар эдик.

Хусусан йиллик анъанавий Навоий сессияларида, Ҳамид Олимжон ижодига бағишлаб Тошкентда ўтказилган адабий кечада, Самарқанддаги Ўзбек Давлат Университетида ўтказилган илмий сессияда, жуда кўп илмий совет йиғилишларида бирга қатнашар, бу юксак фази-

латли, олим ва шоир, нодир табиатли инсоннинг суҳбатларидан баҳраманд бўлар эдим. 1961 йилдан бошлаб мен партия, совет органларида хизматда бўлдим. 1961 йили Андижонда командировкада экан пайтимда бир гуруҳ арман ёзувчилари меҳмон бўлиб келишди. Уларни кузатиб келган ўзбек ёзувчилари ичида шоир Шайхзода ҳам бор эдилар. Ленинск шаҳрида арман адабиёти ва санъати кечаси ўтказилди. Шунда бошқа нотиклар қатори Шайхзода ҳам сўзга чиқдилар. Шайхзода ўз нутқини шундай сўзлар билан бошладилар:

— Ўзбекда бир гап бор. Фалон ҳодиса юз берган пайтда бу иш бўлган эди, деб ёдлайдилар. Шу кеча-кундузда Андижонда бирор оилада фарзанд дунёга келган бўлса, бу бола арман ёзувчилари келган куни тугилган дейдилар. Шундай қилиб арманистонлик меҳмонлар келган кун бир умр эсда сақланиб қолади.

Андижондаги бу учрашувлар Ватанимиз халқлари биродарлиги, жумладан, ўзбек — арман дўстлигининг ёрқин бир намоёниши бўлди. Бу байрамга файз киритган зотлардан бири Мақсуд Шайхзода эдилар. 1964 йилдан бошлаб мен Ўзбекистон кинематография Давлат Комитетининг раиси бўлиб ишлай бошладим. Шу йили кинорежиссёр Латиф Файзиев «Улуғбек юлдузи» фильмининг суратга олиб тугатган эди. Фильм сценарийсини Мақсуд Шайхзода ёзганлар. Бу фильмнинг расмий кўриклари муваффақият билан ўтди. Умуман, фильм тўғрисида ўша пайтда турли гаплар — ҳам ижобий, ҳам салбий гаплар айтилган. Лекин ҳамма иш юзасидан ягона одил ҳукм чиқарувчи — вақт. Ҳозир орадан ўн етти йил ўтди. Мақсуд Шайхзода, Шукур Бурхонов (Улуғбек ролининг ижрочиси), Латиф Файзиев ижодида ҳам, ўзбек кинематографияси тарихида ҳам бу фильм ўзига хос муҳим ўрин тутгани равшан.

Ўша пайтда Ҳамза Ҳакимзода номидаги Ленин ордени академик драма театрида Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» драмаси катта муваффақият билан кўйилмоқда эди. Мен бу спектаклнинг Москвада Кремль театрида қанчалар муваффақият қозонганига ҳам шохид бўлганман.

Шайхзода драма устида ҳам, фильм сценарийси устида ҳам баланд илҳом, шавқли, аммо катта ва машаққатли меҳнат билан ишлаган.

1960 йили Мақсуд Шайхзода бизга «Мирзо Улуғбек»-

нинг бир неча жойларини ўқиб берган эдилар. Бу суҳбат домланинг Тошкентдаги 9 январь кўчаси, мутахассислар уйининг тўртинчи қаватидаги хоналарида бўлди. Суҳбатда марҳум Ж. Қобулниёзов ва мен рафиқаларимиз билан, Суйимахон Ғаниева бўлдилар. Шайхзода Пири Зиндоний лавҳасини ўқидилар. Бобо Қайфийнинг айтганларини ўқиб бердилар. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» устида қанчалик илҳомли меҳнат билан банд эканларини шунда шахсан тасаввур қилган эдим. Таҳсинлар бўлсин устоз ижодкорга, Шайхзодагаки, унинг самарали меҳнатининг маҳсули ўлароқ, ҳам саҳнада, ҳам экранда улуғ олим, мутафаккир Мирзо Улуғбек сиймоси жонланди, олимнинг самолар сирини очган хизматлари ва фоже қисмати миллионлаб одамлар қалбига бориб етади.

1964 йили Москвада кинематографистлар Союзида ўзбек фильмлари кўриги бўлиб ўтди. Шунда «Улуғбек юлдузи» фильми қизғин қарши олинди. Кейин Киевдаги Бутуниттифоқ кинофестивалида бу фильмга тарихий мавзудаги энг яхши фильм сифатида мукофот берилди.

Улуғбекдан кейин улуғ олим Абу Райҳон Беруний тўғрисидаги фильм яратиш режаси тузила бошлади. Бу пайтда Мақсуд Шайхзода нотоб эдилар. Бир кун Кинематография Давлат Комитетида телефон жиринглади. Мен трубкани олдим. Жуда олисдан Мақсуд Шайхзода домланинг овозлари эшитилди. Саломлашганимиздан сўнг у киши дедилар:

— Мен Беруний тўғрисида сценарий ёзиш ниятим бор. Бу тўғрида режа тузилганда шуни кўзда тутишларингизни сўрайман.

Домла шифохонада даволанмоқда эдилар. Ҳозир ўша ердан телефон қилмоқда эканлар.

— Катта мамнуният билан кўзда тутамиз. Беруний сизнинг қаламингизда ўзининг муносиб тасвирини топтоғига ҳеч ким шубҳа қилмайди.

Орадан бир ҳафта ҳам ўтмаган эдики, Шайхзода «Ўзбекистон маданияти» газетасида ўзларининг ижодий режаларини эълон қилдилар. Унда шоирнинг Беруний тўғрисида киносценарий ёзмоқчи эканлари ёзилган эди. Афсуски, Мақсуд Шайхзода бу режани амалга оширишга улгурмадилар.

1967 йил. Озарбайжонлик муҳтарам академик Ҳамид Ораслий муаллим иккаламиз Тошкентдаги 1-шифохонага

бемор Шайхзодани кўргани бордик. Шифохонанинг мўъжаз бир хонаси. Шайхзода домла каравот устида баланд ёстиққа суяниб ўлтириптилар. Ранглари кетган. Озганлар. Шоирнинг муҳтарам рафиқалари ёнларида хизматда. Улар бизни очиқ чеҳра билан қарши олишди. Озгина суҳбат қурдик. Шайхзода аҳволи қанча оғир бўлса ҳам биз билан хуш кайфиятда сўзлашар, ҳатто го-ҳо кулиб ҳам қўяр эдилар. Биз у кишига тезроқ соғай-моқ истагини билдириб хайрлашдик. Афсуски, бу абадий видолашувимиз эди. Орадан икки-уч кун ўтмай Шайхзода мангу кўз юмдилар. Ўзбек адабиёти, санъати, маданияти, илми ўзининг энг олижаноб, энг юксак истеъдодли, ҳормай меҳнат қилувчи фидокор заҳматкашидан жудо бўлди. «Мирзо Улугбек» драмасининг сўнгида Улугбек дунё билан хайрлашар экан, чархга хитобан, сен не учун менга мунча кўп жафолар қилдинг, ахир «мен сен учун ёмон фарзанд эмас эдим-ку!» дейди. Бир куни мен Мақсуд Шайхзодага ана шу охириги пурҳикмат мисра ниҳоятда ўз ўрнида эканлигини айтдим. Қанчалик камтар бўлмасин Улугбек ўзининг ким эканлигини билар эди. Шайхзода менга тахминан бундай жавоб қилди, агарда Улугбек шу пайтда мен кетаман, аммо менинг номим ўчмайди, авлодлар мени ёдлаяжаклар ва ҳ. к. баландпарвоз гаплар гапирганида у қуруқ ва шаблон пафосгина бўлар эди. Бу ерда эса Улугбек оддий бир инсон сифатида гавдаланмоқда. У ҳам ҳар бир инсон каби яшамоқ истайди ва яшашга муносиб. Аммо тақдир ўзгача ҳукм чиқарган. Шунинг учун у ўз аччиқ қисмати-ни койийди. Оддий тирик бир инсон сифатида фикр қилади.

Мақсуд Шайхзода халқимизнинг яхши фарзанди эди. У яшашга муносиб бир зот эди. Аммо тақдир ҳукмига бўйсунмай илож йўқ. Устоз ижодкор Мақсуд Шайхзода хотирасига ҳурматимиз бу улуг инсонга хос фазилатларни ўзимизда касб этмоғимизда кўриниши керак.

Шайхзода каби партиявий ижодкор, Шайхзода каби илм ва ижодга ихлосманд, Шайхзода каби элу юртга муҳаббат қўйган, Шайхзода каби покиза ва камтарин инсон бўлмоқ, ёш авлодни ана шундай муҳтарам зотлар тимсолида тарбияламоқ устоз хотирасига чинакам эҳтиромимиз бўлажак.

13 июль 1981 й.

УМРЛАР БУЛАДИКИ...

Умрлар бўладки, тиригида ўликдир,
Улимлар бўладки, мангуликча тирикдир...

Назаримда бу сўзлар авторнинг ўзига ҳам тааллуқли. Мақсуд Шайхзоданинг ажойиб шеърляти менга ёшлигимдан яхши таниш эди. Чунки, отам — Ўзбекистон ССР да хизмат кўрсатган ўқитувчи. Пўлатжон Қайумов ўз даврининг яхши зиёлиларидан бири бўлиб, оиламизнинг кутубхонасида замонавий шеър китоблари, жумладан, Шайхзода шеърлари ҳам кўп бўларди. Мен шулар орқали шоир билан аввал ғойибона танишганман.

1947 йилда ТошДУга ўқишга келдим. Бу йиллари шоирлар университетга тез-тез келиб турарди. Биз эса бу учрашувларнинг энг фаол қатнашчилари эдик. Уша йили Шарқ факультетида бўлган учрашувда Шайхзода шеър ўқиган ва биографияси билан таништирган эди бизни. Ёдимга келгани — унинг ўзига хос услуб билан, сўзларни донатор қилиб айтиб, шеър ўқигани, ўз тилини ўзбек-озарбайжон деб атагани.

У пайтларда Шайх ака пединститутда дарс берарди. Аммо қайсидир доно уни университетда махсус курс ўқишга таклиф қилган экан. Шу ташаббусдан баҳраманд бўлиб биз ундан Навоий маҳорати ҳақида қизиқарли ва мазмундор лекциялар тинглаганмиз.

1949 йилда бўлса керак, Маяковский юбилейи бўлди. Шайхзода Ёзувчилар союзидаги катта мажлисда докладчи, биз эса корхоналарда лектор эдик. Дарсдан кейин шундай лекциялардан бирига кетаётганлигимизни эшитиб, нималарга эътибор бериш кераклиги ҳақида берган маслаҳатлари ёдимда...

Кейинроқ 1960 йилда ТошДУ яхши ташаббус бошлади (ҳали ҳам давом этади). Боку университети билан илмий алоқа ўрнатилди. Улар бизда озарбайжон адабиётидан, биз уларда ўзбек адабиётидан лекциялар

ўқийдиган бўлдик. Шундан бери, бир неча йил Тошкентга Озарбайжоннинг энг яхши олимларидан бири Ҳидоят Эфендиев кела бошлади. У киши эса Шайхзоданинг дўсти, мактабдоши ва синглисининг эри эди. Шунинг учун ҳам Ҳидоят муаллим келганда дастурхон аввал Сокина опа ва Шайх акалар уйида тузилар, баъзан биз ҳам муаллиф бўлардик. Табиийки, кейинги дастурхонларда Шайх ака ҳам бўлиб суҳбатни гуллатарди.

Шайх ака жуда фаол адиб, ажойиб нотик эди. Ҳар хил адабий кечаларда бўлганмиз. Паркентдаги бир учрашувга борсак китоблари сотилаётган экан. Автографлар берди. Шунда менга ҳам бир китобини автограф билан тақдим этган.

Бўстонликда бўлган учрашув Ҳамзага бағишланган эди. Кўп яхши гаплар гапириб домла раислик қилди. Мен докладчи эдим. Юморга бой эди. Адабиётимиз тарихида уч киши — Қозизода Румий, Ҳамза Ҳакимзода ва Мақсуд Шайхзода фамилиялари қофиядош эканлигини айтиб кулдиргани ёдимда.

Бўстонлик муаллимларининг кўпи Тошкент пединститутида Шайх акада ўқиган йигитлар экан. Шулардан бири уйида дастурхон ёзди, меҳмон кўп, ичкилик қўйилган, мезбоннинг оғзи қулоғида. Шайх ака Собир Абдулла билан ҳазил бошлашди.

— Собиржон, бу киши муаллим, номлари Абдурахмон, Абдурахмон Жомий.

Мезбон қўлидаги майи билан икки кўзи устозларда эди.

— Илгари Жомий эканлар, энди стаконий бўлибдилар, — деди Собир ака меҳмоннинг қўлига ишора қилиб.

Шайх аканинг суҳбатда ҳам гапи образли, образи эса оригинал бўларди. Пул реформаси яқин ўтган пайт бўлиб, яъни пулнинг қадри эскисидан ўн баробар ортиқ эди.

— Суҳбатимизни диққат билан эшитганингиз учун раҳмат. Сизга янги пул ҳисоби билан юз йил умр тилаймиз, — деб яқунлади Шайхзода.

Шайх аканинг севган ибораси «Ўзларидан сўрасак» деган сўзлар эди. Ҳар саломлашганда шу калима тилга олинар эди.

Бир кунги бир киши билан гаплашиб турган экан. Бериб мен ҳам қўшилдим. Домла зўр бериб мени у кишига таништира бошлади. У киши эса «Лазизхонни билан

ман»,— деб гапини давом эттираверди. Шайх ака бундай қилганини кейинроқ, у киши хайрлашиб кетиб, ўзимиз қолганимизда билдим. Домла у одамнинг исмини эслолмай турган экан. «Таништирсам айтармикан, дедим айтмади»,— деб кулиб қўйди Шайх ака.

1958 йилда мен Самарқанд университетига ГЭЖка раис эдим. Шайх ака ҳам шу ерда экан.

— Нима қилиб юрисиз, домла?— дедим.

— Улуғбек образи устида ишлаяпман.

— Ҳамма материаллар ахир Тошкентда-ку.

— Йўқ, илмий материални ўрганиб чиқдим, энди бадний материал керак,— деб жавоб берди домла.

Билсам, у мадрасаларга кириб Улуғбекнинг чиқишини, эл таъзимини, ўша давр воқеалари қай шаклда рўй беришини тасаввур қилиб олар экан. Бу ишини артистлар образга ёки ҳолатга кириш деб атайдилар. Шундан ўйлайманки, артист бир образга кирса, драматург ўнлаб ҳолатларга кириб чиқади.

Улуғбекни ёзаётганда Москвада ҳам кўришганмиз. Театрларни кўриб юрибман, Шекспирни, яқинда «Мария Стюарт»ни яна бир бор кўрдим дедилар. Ўзи лирик бўлгани учун «Мирзо Улуғбек» асари фалсафий умумлашмаларга бой.

1962 йилда мен «Ўзбекистон маданияти» газетасига муҳаррир бўлдим. Шайх ака энг фаол авторларимиздан бири эди. Биринчи бор Бокуга кетаётганимда нималарни кўриш кераклигини маслаҳат қилган эди.

Шу йиллари менинг бир мақоламни кўриб мақтади. Унда тўрт тема бўлиб, мақола ҳам тўрт қисмдан иборат эди. Бундан кейин фикрларни учта-учтадан айтинг, композицияси чиройли бўлади деб маслаҳат берди. Данте ёдимга тушди. Кейинги ишларимнинг композициясини белгилашда домланинг маслаҳатини эътиборга олганман.

Кўп бирга бўлганмиз. Пабло Неруда билан учрашув (1965) «Юлдуз онлари» ҳикоямга мавзу бўлган. Шайх ака учрашувда Неруда ҳақидаги шеърини ўқиганини ўша ҳикояда ёзганман.

1966 йил ёзида, зилзиладан сўнг бир неча онла Ёзувчилар союзининг ижодхонасида яшаб жон сақладик. Шайх акам ҳам Сокина опа билан шу ерда эди. Зерикканда карта ўйнаганмиз. Мен Сокина опам билан, домла эса рафиқаси билан шерик бўларди. Карта ўйи-

нига домла жуда уста бўлиб, ютганида мени «дурак» эмас дониш деб атарди. Терминологияси ҳам қизиқ эди. Козирни зот дерди, олтилик картани темир йўл (чунки белгилар икки қаторга учтадан терилган).

— Турғуной, сиз «Сабъан сайёра»ни ўқиганмисиз? «Хафт манзар» ҳам кўп яхши асар-да, а?— (Еттиликни юринг дегани).

Бир куни Москвада Ленин кутубхонасида кўришдик. Навоий ҳақидаги докторлик диссертациясини ёзиб тугаётганини айтди. Афсуски, уни ниҳоясига етказишга улгурмади.

Шайхзода ижоди энг гуллаган пайтда, ширага тўлган вақтда оламдан кетди. Унинг сўнгги давр поэзияси, Усмон Юсупов хотирасига бағишланган, Фафур Гулом ҳақидаги шеърлари, охириги шеърлар цикли жуда бақувват, баралла хазина деса арзигулик шеърлар эди.

Шундай бўлдики, ўзимнинг ҳафсаласизлигим туфайли мен у киши ҳақида жуда кам ёзганман. Шунинг учун «Замондошлар» китобига у киши ҳақидаги кузатишларим кирмай қолган. Фақат ўлимидан сўнг шоирнинг русча китобига рецензия ёзиб «Дружба народов» журналида чиқардим. «Современник» китобига шу мақола кирди.

Унинг «Тошкентнома»си энг яхши асарларидан бири эди. Мен уни шу мавзудаги мукамал асар деб биламан. Тошкент ҳақида мен марказий Телевидение закази билан тўла метражли ҳужжатли фильм сценарийсини ёзганман. Узоқ вақт сарлавҳа тополмадим. Устознинг руҳи йўқолмасин деб уни «Тошкентнома»— «Поэма о Ташкенте» деб атадим. Шайхзода 19 февралда вафот этди. Ун кун аввал Комил Яшин билан кўргани бордик. Дарди оғир бўлса керагу, аммо ҳеч зорланмади. Яшин ака Москвадан доктор чақирайликми?— деб сўраса, йўқ, доктор яхши, малакаси баланду, аммо юрак заиф,— деди.

Сокина опа дори ичмайди, тинч ётмайди деган маънода Яшин акага зорланди. Яшин ака хотиннинг гапига кириш керак,— деб насиҳат қилса, бир қиссани мисол қилиб (худо пашшани ҳайдама деса, сен худо оламни бошқарасану мен пашшага ҳам хўжайинлик қилолмайманму деган бир одам ҳақида), энди эркалигимизни хотинимизга қиламиз-да,— деб гапни ҳазилга бурди.

12 ёки 13 февраль бўлса керак А. Навоийнинг анъанавий конференциясига қатнашгани келган озарбайжон

академиги Ҳамид Орасли (акамнинг, ўзимнинг устозларимдан бири)ни илтимосига мувофиқ докторхонага олиб бордик. Уларнинг суҳбати ширин, бамаъни эди.

19 февраль якшанба эди. Эртасига Осиё ва Африка ёзувчилари ассоциациясининг Тошкентда мажлиси бўлиши керак эди. Эрталаб ёзувчилар союзининг ўша йиллардаги секретари Раҳмат Файзий уйга телефон қилди.

— Шайх акамни бериб қўйдик.

Кун бўйи кўпчилик бўлиб некролог ёздик.

Эртасига мотам маросими пайтида мен Қозоғистон ёзувчилари Габит Мусрепов, Анвар Олимжоновни аэропортда кутиб олишим керак эди. Улар трапдан тушиши билан кайфиятни изоҳлаб дафн маросими кетаётганини айтдим. Дўстлар таъзия изҳор қилишди ва дарҳол уларни шоир билан видолашишга олиб боришни илтимос қилишди. Чигатойга етиб келиб, биргаликда охириги марта ҳурмат бажо қилдик...

Умрлар бўладики, тиригида ўликдир.

Ўлимлар бўладики, мангуликча тирикдир.

Назаримда бу сўзлар авторнинг ўзига ҳам бевосита тааллуқли.

ХАЛҚ ШОИРИ

60-йилларнинг бошлари — Шайхзодани биринчи марта кўрган пайтларим ёдимга тушди. Ушанда нашриётда шоирнинг янги шеърлар китоби эндигина босмадан чиққанди. Ун чоғли шоир, ношир, адабиётчилар Баландмачитдаги шинам ва тинч чойхонага йиғилган эдилар. Даврада Шайхзода ҳам бор эди. Мен оддийгина одам бу қадар ширинсухан ва закий, топқир ва донишманд бўлишини биринчи марта ўшанда кўрганман. Шайх ака ўшанда менга буюк бир ромчидек бўлиб туюлганди. Йўқ, ромчи ромини совуққонлик билан кўради. Шайхзода эса ҳамманинг юрагига самимий бир нигоҳ билан кириб боради. Ҳамма фақат уни тингларди, ҳамма фақат унинг сўзлашини истарди. Ҳамма фақат унинг оғзига қарарди. Шайхзода ҳаммани кулдириб ўтирар, лекин бу кулги шундай пок, шундай беғубор, шундай тоза эдики... У бировни ерга уриш, камситиш ҳисобига кулги тугдирмасди. Бировга озор бериб, шу ҳисобдан бошқа бировнинг кўнглини чоғламасди. Йўқ! Унинг сўзлари кишига беҳад тиниқ завқ берарди. Шу завқдан киши ўзини яшарган, тозарган, сарафрозликка етган деб тасаввур этарди.

Шайх ака дам узоқ тарихнинг ғаройиб воқеаларидан, дам замоннинг зўр ишларидан, дам ўз бошидан кечирганларидан сўзлаб ўтирар, форсча, туркча, ўзбекча, озарбайжонча, русча ғаройиб байтлар ўқир, уларни нозик ва ғаятда дақиқ таҳлил қилар эди.

Мен ўшанда яна икки нарсага қойил қолганман. Шайх ака, ким бўлмасин, одамнинг жуда ҳам нозик, гўзал томонларини кўра билар ва агарда улар яшириниб ётган бўлса, юзага чиқара олар эди. У ким ҳақида, нима ҳақда сўзламасин, кишида гўзал тасаввур ҳосил қиларди. Унинг сўзларида нарсалар, ҳодисалар, одамлар, латифалар зарофатдан ҳафиф либос кийиб кўри-

нарди. Шайхзода ўз даврасида ўтирган суҳбатдошларининг ҳар бири ҳақида сўз айта олар, айтган сўзлари албатта ёдда қолар эди. Бу сўзлардан одам ўз юрагида яхшиликнинг аллақандай сеҳрли чироғи ёна бошлаганлигини ва энди бу чироқ умр бўйи ўчмаслигини сезгандай бўлар эди.

Шайхзода бор даврада қўполлик, дағалликдан номнишон бўлмасди. Ногаҳон шундай ҳодиса рўй бериб қолса, Шайхзода назокат билан унинг олдини олар, дарҳол латиф бир ҳикоя айтиб, давранинг эътиборини тортар эди.

Шоир сиймоси менинг хотирамда мана шундай ўрнашиб қолган. Уни эсласам, бировнинг эғнида қил бўлса кўриб, юзга соладиган, ўз кўзидаги чўпни кўрмайдиган одамлар ҳақида ўйлаб кетаман.

Шайхзода Нозим Ҳикматнинг жуда кўп шеърларини таржима қилган. Бу таржималарда уларнинг бир-бирларига жуда яқин томонлари, бир-бирларига жўр янграган оҳанглари яққол кўрниниб туради. Нозим Ҳикмат «Умр дафтаридан» деган шеърида ўз алғов-далғов умридан хулоса чиқариб, «Мен инсондай яшадим», деган эди. Шу учтагина сўзнинг нақадар теранлигидан ҳайратга тушаман. Бу сўзлар Нозим Ҳикматга, унинг ҳаётига, унинг келажак хаёли билан битилган мард шеърятига қанчалар ярашади! Ернинг юраги олов экан. Назаримда, «Мен инсондай яшадим», деган иборада инсон умрининг асл мазмуни ва моҳиятини белгилайдиган шундай олов яшириниб ётганга ўхшайди. Ҳа, Нозим Ҳикмат шундай деб айтишга ҳақли эди. Унинг бутун ҳаёти шу сўзлар замиридаги жуда катта мазмунга монанддир. Шу сўзлар Мақсуд Шайхзода ҳаёти, ижоди, шахсиятига ҳам тўла мос келади.

Мен бу сўзларни хотира учун ёзаётганим йўқ. Балки шоир ижодининг моҳиятини унинг шахсияти орқали тушунтиришга уринмоқдаман, холос. Яъни, донишманд адибнинг ижодида учраган баъзи ноаниқликларни бўрттириш ўрнига бошқа муҳимроқ нарсаларни қайд қилмоқчиман.

Шайхзода дунёни ва инсон ҳаётини самимий қалб билан англаган, чуқур идрок билан тушунган шоир. Унинг бутун ижоди саҳифаларини варақлаганда, рангбаранг товланган лирикасининг оҳангга бой тўлқинларига эргашганда, «Тошкентнома»нинг тарих ва замон

нафаси билан тўлиқ, тарихийлик ва замонавийлик ажиб-бир тарзда уйғун бўлиб кетган боблари ичра завқланиб кезганда, «Мирзо Улугбек»нинг бадиий тўқималари ичига чуқурроқ кириб борганда, Ленин, партия, ленинчилар ҳақида айтилган оташин дostonлар, қасидалар, манзумалар, рубойларнинг пўлатдай ярқироқ ва соф сатрларидан ҳайратланганда, фалсафий ўйчан, интеллектуал, қамрови кенг лирикасининг салмоқли, босиқ садолари устида ҳаялга толганда, жанговар мақолаларининг мантиқ кучидан завқланганда, адабий ўйлари, рисоалари, тақризларининг ғоятда ҳалоллиги ва чинакам олимона руҳ билан суғорилганидан қувонганда тасаввуримизда шоирнинг катта қалби янада олижаноброқ, инсонийроқ бўла борганлигини аён сезиб турамыз. Ва шунда, беихтиёр, Мақсуд Шайхзодани Гўзаллик куйчиси, Поклик куйчиси, баркамол коммунистик Идеаллар куйчиси деб таърифлагимиз келади. Ва таърифимизда заррача муболаға йўқлигидан, бу таърифлар шоир ижодининг моҳияти баробарида айтилганидан қувониб қўямиз.

Мақсуд Шайхзода Ганжа боғларида дунё юзини кўриб, Сирдарё бўйларида вояга етиб, ўзбек элининг шаън-шукуҳидан илҳомга тўлиб, шу серфайз ўлканнинг атоқли шоири бўлиб, қалбларимизга сарин сабо каби дилрабо оҳанглар билан кириб келди:

Мен шу халқнинг шоириман... Шу

учун гўё

Ҳар саломда эҳтиром бор ва бир оз

даъво...

Кўп хаёллар гоҳо равшан, гоҳо

нажмурда,

Тахланмаган варақлардай турар

фикрда...

Қумриларнинг «ху-ху»лари,

гулларнинг иси

Шабнамларда ҳали ўчмай қолган ой

нури,

Тунов кунги зиёфатда қизлар

кулгиси,

Лола ранги, най оҳанги, шийповлик

сўри,

Марҳумларнинг хотираси, тирик

васият,

ШОИРНИНГ БОЛАЛИК ИЗЛАРИ

Улкан сўз санъаткори Мақсуд Шайхзоданинг 70 йиллик юбилеи аввал Тошкентда, сўнгра Бокуда икки қардош халқ адабиёти ва маданиятининг катта байрами сифатида нишонланди. Озарбайжон пойтахтида ўтган тантаналардан кейин биз шоир туғилиб ўсган, болалик йиллари кечган қутлуғ юрт — Оғдошга йўл олдик. Шаҳарга кираверишдаёқ кўзга ташланадиган биринчи манзил — Мақсуд Шайхзода номидаги кўчада қад кўтарган, шоирнинг табаррук номи билан аталган интернат мактабининг муҳташам биноси эди. Бино олдидаги хиёбонда дўстлик куйчисининг ҳайкали ўрнатилган. Устоз ёдгорлиги пойига гулчамбар қўйдик. Шинам, озода ўқув корпуси, дархона ва ётоқхоналар, бой кутубхона ва энг муҳими — Мақсуд Шайхзода музейи бизда катта таассурот қолдирди. Уқувчилар билан ўтказилган адабий учрашувда шоирнинг энг яхши шеърлари ўзбек ва озарбайжон тилларида янгради. Уқитувчи ва ўқувчиларнинг сўзларида атоқли ҳамюртлари билан ифтихор ҳисси яққол сезилиб турарди.

Шаҳар партия комитетидаги суҳбатда шоир ҳайкали ва гулзор қутлуғ қадамжойга айланиб қолганини айтдилар. Шаҳар ва теваракдаги қишлоқ ёшлари Совет Армияси сафига ҳарбий хизматга жўнаб кетишдан олдин ёки никоҳ маросимларида бу ерга келиб шоирни ёд этадилар, ҳайкал пойига гулчамбарлар қўядилар.

Биз Мақсуд Шайхзода уй-музейини ҳам зиёрат қилдик. Икки қаватли чоғроққина бу уйда 1908 йилнинг 7 ноябрида ҳаким Маъсумбек билан Фотимахоним оиласида тўнғич фарзанд — бўлажак шоир Мақсудбек дунёга келган. Шоирнинг энагаси, тўқсон ёшга яқинлашиб қолган муҳтарама Сабохоним ўз оиласи билан ҳали ҳам шу ерда истиқомат қилади.

Аввал Оғдош шаҳар жамоатчилиги билан учрашув, жейин эса Оғдош қишлоқ хўжалик техникумида Мақсуд Шайхзода ижодига бағишланган мароқли адабий кечалар бўлиб ўтди. Бу тантаналарда шаҳар партия комитетининг биринчи секретари Халфа Иброҳим ўғли ва бошқа раҳбарлар, ишчилар, зиёлилар актив иштирок этдилар. Учрашувларда Шайхзоданинг ажойиб асарлари ҳақида қизғин фикр юритилди, шоирнинг ҳозир барҳаёт сабоқдош дўстлари сўзлаган ёрқин хотиралар иштирокчиларда айниқса катта қизиқиш уйғотди. Йиғинлардан бирида мен ўртоқ Идрис Алиев билан танишдим. Бу муҳтарам маориф ветерани ёшлигида Шайхзода билан бир синфда сабоқ олган, аynи кунда эса кексалигига қарамай, ҳамон ўша ўзи ўқиган мактабда директорлик лавозимида ишлар экан. Қизғин суҳбат бошланиб кетди.

— Биз — Мақсуд, Саид (атоқли озарбайжон бастакори, озарбайжон халқ артисти Саид Рустам), Шоҳид (озарбайжон халқ рассоми) бир синфда ўқир эдик, — дея ҳикоя қилди Идрис муаллим. — Оғдошда биз таълим олган билим даргоҳи инқилобдан анча аввал Мақсуднинг отаси Маъсумбекнинг саъй ҳаракати туфайли ташкил топган янги усулдаги ягона мактаб бўлган. Маъсумбек мактаб ва ўқувчилар аҳволидан тез-тез хабар олиб турарди. Петербург университетининг тиббиёт факультетини тугатган бу маърифатпарвар зот шаҳарнинг энг баобрў кишиларидан эди. Инқилобдан сўнг мазкур ўқув маскани илк совет мактабига айлантирилди. Бу борада ҳам Маъсумбек муаллимнинг фаол иштироки бор. Ўрни келганда айтай: Мақсуднинг онаси Фотима-бегим дугоналари билан биргаликда Оғдошда хотин-қизлар шуъбаси ташкил этиб, аёллар озодлиги йўлида кураш бошлаган биринчи онахонларимиздан эди. Халқ уларни «Қўш Фотима ва бир озода», дея меҳр билан тилга оларди.

Мақсуд ёшлигида ўзи ҳам тиниб-тинчимас, бизларга ҳам тинчлик бермас эди. Зийрак, синчков, шижоатли, бир ишни бошладими, охирига етказмай қўймайдиган йигит эди. Мен, Мақсуд, Саид ва Шоҳид биринчилардан бўлиб комсомол сафига кирдик. Ячейка тузилди. Ячейкамизнинг котиблигига ҳам Мақсудни сайладик.

Мақсуд ёшлигидан адабиётга жуда ҳавасманд эди. Эсимда, мактабда ўқиб юрган кезларимизда у кичик бир пьеса ёзди. Мен, Мақсуд, Саид, Шоҳид ва бир неча ўқувчилар иштирокида «28 апрель инқилоби» деган шу пьесани саҳнага қўйдик. Томошага ўқувчиларгина эмас, кўпчилик ота-оналар ҳам йиғилиб, бизни қизғин олқишлаганлари ҳали-ҳали ёдимда.

Мактабимизда бўлган бир тарихий воқеа ҳақуз кўз ўнгимда: 1920 йилнинг охирлари эди шекилли, шаҳримизга Наримон Наримонов келиб қолди. Халқни мактабга тўплаб, катта йиғин ўтказди. Шунда Мақсуд минбарга чиқиб шеър ўқиди. Бағоят таъсирланган Наримон Наримонов Мақсудни бағрига босиб, пешонасидан ўпди. «Қизил аскар қўшиғи» деган ўша шеърни олиб кетиб, Боку газетасида нашр эттирди.

Мақсуд билан сўнгги бор 1961 йили кўришдик. У Оғдошга келган эди. Мактабга бордик, соясида ёшлигимиз ўтган азим чинор тагида ўтириб, болалигимизни эсладик. Мен Мақсудга, унинг ўқувчилик йилларида ёзган шеърларини ҳали ҳам сақлаб юрганганини айтдим. Хотирасидан кўтарилган шекилли, «Қайси шеърларим?»—деб сўради. «Инқилобнинг отаси — Ленин», «Инқилобга», «Афғонистон истиқболи», «Қишлоқда қиш кечаси», «Оймомо», «Етим бола», «Қоринбой», «Азмойиш», «Ғарб жаллодларига» каби шеърларини эслатдим. У мендан нусха кўчириб юборишимни илтимос қилди. Ваъда бердим, дўстим барҳаётлигида сўзимнинг устидан чиқолмадим. Унинг вафоти ҳақидаги хабар мени ларзага солди... Тошкентдан, ўзбек адабиётининг вакили бўлиб келган бирор кишини учратсам, шу шеърларни тортиқ қилиш орзусида эдим».

Эртаси мазкур шеърлардан нусха кўчириб олдим. Янги ҳаёт, замон ва замин ишқи билан йўғрилган, жўшқин мурғак қалбнинг юрак салоси бўлмиш бу мисралар ёш шоирнинг зийрак зеҳни ва ёрқин истеъдодидан далолат беради, ёш Мақсуд Шайхзодани социалистик инқилобнинг жанговар курашчанлик ва сафарбарликка чорловчи руҳига, замон эҳтиёжларига жўр бўлишга интиганини ифодалайди. Оқгвардиячилар, мусовотчи ва дашноқларга қарши ўтли нафрат, коммунистлар партиясига, эл-юртга садоқат мазкур шеърларнинг етакчи руҳини белгилайди. Шоир ўша йилларда ёзилган бир шеърда:

Биз бадий сўз ротасига
аскармиз,
Енгил батареядан оташ билан
сўзлаймиз!—

деб хитоб қилар экан, ўз бадий муддаосини аниқ-равшан тасаввур этганлиги яққол англашилади.

«ТОШКЕНТНОМА»НИНГ ЯРАТИЛИШ ТАРИХИДАН...

ИЖОД ЖАРАЕНИ

Мен шоирнинг шеърят мухлислари орасида катта шуҳрат қозонган «Тошкентнома» достонининг ёзилиш тарихига оид айрим воқеаларнинг гувоҳи бўлганман.

Мақсуд Шайхзодада Тошкент ҳақида бадий асар яратиш нияти тахминан 1953 йилнинг охирларида пайдо бўлиб, бу нияти устида шоир 1955 йилдан эътиборан жиддий иш бошлаган эди. Худди шу йилларда Мақсуд Шайхзода ҳаминша Тошкент тарихига оид материаллар билан машғул бўлар, газета ва журналларни ахтариб, Тошкент шаҳрига оид бўлган барча характерли материалларни йиға бошлаган эди. Ундан ташқари шоир Тошкентнинг энг кекса кишилари билан кўп марта учрашган.

Аёнки, ҳали бу янги асар яратиш учун бошланган ижодий меҳнатнинг жузъий бир жараёни эди, холос. Асосий иш устида, яъни Тошкент ҳақида ўтмишда битилган қадимий хитой, эрон ва араб манбалари, шунингдек, халқ афсоналарини ўрганиш устида шоир кўп ўйларди. Иккинчи ва энг асосий нарса Тошкентнинг Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин касб этган ва этаётган янгича шаклу шамойилини мукамал билишга интилар эди. Мана шу асосий жиҳатларни чуқур ва ҳар томонлама синчиклаб ўрганган шоир дoston яратишдан ўз олдига қўйган асосий нияти — азамат социалистик шаҳар Тошкентнинг ҳозирги беқиёс шаклу жамолини тасвирлашдан иборат эди. Шоир ўз олдига қўйган улкан, мураккаб, айни вақтда шарафли вазифани бажариш борасида огир ва машаққатли ижодий меҳнатга қўл урди.

Шоир дoston ёзишдан олдин унинг режасига оид кўп ва хилма-хил фикрларни қоғозга туширган. Масалан, қўлёзмада шоирнинг мана бу дoston тарихига оид ёзган турли қайдларига кўзингиз тушади. Масалан, 1. Кириш ўрнида. Зиддият. Тақдир. 2. Қуёш қасидаси... 3. Бир оз тарих. Тошкент ўрни учун отахонлар танлаб олган жой. 4. Тошкент — пойтахт. 5. Саноат. Ишчи синфи. Мамлакат хўжалиги. 6. Биографик унсур. 7. Одатлар. 8. Дўстлар. Наслдошлар. Одамлар. Арбоблар. Шу қайдлар 22 рақамгача давом этади.

Қайдлардан кўриниб турибдики, Мақсуд Шайхзода Тошкентнинг таъриф ва тавсифига доир ҳар бир белги ва ҳодисани аниқ, жиддий ва чуқур ўрганиб, уни тобиға етказгач, дафтар саҳифаларига рақам қилади. Достоннинг кўпгина мисра ва ҳатто бобларни унинг иш столида эмас, балки йўлда, кузатиш ва ўрганишлари асосида туғилиб, гоҳ ёндафтарга, гоҳ газета четларига, ҳатто «Қазбек» папироси қутисига ҳам туширилади.

Мана бир лавҳа. Шоир Эски Жўва (ҳозирги Калинин майдони)дан Собир Раҳимов кўчаси бўйлаб ҳар жой-ҳар жойда қариялар билан гаплашиб Ишчилар шаҳарчасига қадар пиёда борар экан, йўл-йўлакай иккита машинани тўлдириб тўйга кетаётган ёш-яланг шоирнинг диққатини ўзига жалб этади. Ишчилар шаҳарчасига етиб келгач, Мақсуд Шайхзода қўлидаги бир даста газетанинг бир чеккасига, сўнг «Қазбек» қутисига нималарнидир қайд қилиб қўйди. Сўнг ўзинчи трамвайга ўтириб Навоий театри бекатига боргач, биздан узр сўраб, хайр-маъзур қилдилар. Лекин худди шу куннинг ўзида мени Мақсуд Шайхзоданинг йўқлатгани ажаблантирди. Кейинчалик билсам, шоир газетанинг чеккаларига қайд қилиб ёзганларини кепка билан шундоқ трамвайда қолдирган экан. Буни топишнинг иложи йўқмикин деган маънода менга мурожаат қилиб қолди. Ниҳоят уни шоирга топиб берганимизда домла жуда хурсанд бўлганидан газета чеккаларидаги айрим қайдларни бизга завқ билан ўқиб берди. Бир неча кун ўтгач у қайдлар қўйидаги мисралар шаклида тўлиқ намоён бўлган эди:

...Аҳли тўй шу чоқ
Улфат, хушчақчақ..
Оқ мусалласни,

Е май чаросни
Қўтарар дўстлар,
Айтишар тўстлар.
Куёвни сийлаб,
Елкасида силаб,
Келинга ёса
Ун фарзанд тилаб,
Қўярлар талаб,
Уйна ва суюн.

Бу мисралар кейинчалик дostonнинг ўн еттинчи бо-
бига киритилди. Шу тариқа домланинг иборалари бо-
лан айтганда дoston учун «хомашё жамлаш» тахминан
1956 йилдан то 1957 йилнинг биринчи ярмигача давом
эти. 1957 йил июль ойининг бошларида бизга шоирнинг
ўзи дostonнинг тайёр бобларидан айрим намуналарни
ўқиб берган эди. Шунда Мақсуд Шайхзода, «ҳозирча
поэманинг унвони ноаниқ. Бўлажак поэмани ўзимча
«Тошкент ҳақида қўшиқ», «Қуёш қасидаси», «Қуёш
шаҳри қўшиғи» атамоқни ўйлаб турибман. Бироқ, ҳали
буларнинг биронтаси ҳам қатъий эмас деб айтган эди.
Кейинчалик бизларга манзур бўлган дostonнинг номи
«Тошкентнома» деб эълон қилинди.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ИЗИДАН

Маълумки, Мақсуд Шайхзода Абу Райҳон Беруний
тўғрисида бадий асар яратиш борасида «Мирзо Улуғ-
бек» билан ёндош тарзда жиддий ижодий меҳнатга бел
боғлаганди. Ўзбек халқи, ўзи вояга етказган, жаҳон фа-
ни ва маданияти тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган
улуғ фарзандларининг оламшумул шон-шухрати бора-
сида дунёдаги ман-ман деган халқлар олдида ҳар қанча
ғурурланса, ҳар қанча фахрланса арзийди! Бадий қа-
лам эгаларининг яқин йиллардаги энг муҳим ва энг за-
рурий ижодий вазифаси. 1943 йил, февраль. Шоирнинг
худди шу паллада «Қизил Ўзбекистон» газетасида бо-
силган «Улуғбек ким?» мақоласининг дастхат нусхаси
охирига: «Улуғбек ким? Беруний ким?» Ўзбек юрти
вояга етказган бу икки улуғ зотнинг жаҳон фани тарақ-
қиётидаги буюк хизматларини бадий тарзда намойиш
қилиш, табаррук сиймосини тирилтириш — тарихий за-

урат, замонанинг маънавий эҳтиёжи бўлиб қолганлиги исбот талаб қилмас ҳақиқат» — дея битилган қайдини ўқиймиз.

Дарҳақиқат, бу қайд устозни икки тарихий драматик асар — «Мирзо Улуғбек» ва «Ал-Беруний» ёндош ижодий меҳнат билан банд бўлганлигини яна бир бор тасдиқ этади.

Энди, Беруний образини яратиш борасида Мақсуд Шайхзода бошлаган ижодий ишнинг тарихи билан қисқача бўлса-да, танишайлик.

1963 йил, куз ойлари. Домлани зиёрат қилгани бордик. Суҳбат асосида гап айланиб Беруний номи тилга олинди. Шунда: «Ҳа, айтганча, 1973 йилда улуғ ҳамюртимизнинг таваллудига 1000 йил тўлади. Шу табаррук айёмни Иттифоқ миқёсидагина эмас, ЮНЕСКО орқали жаҳон миқёсида нишонлаш масаласини расмийлаштиришни раҳбар ўртоқларга уқтирдик. Бу фикр уларга жуда маъқул бўлди. Бу масалада тахминий тадбир-чоралар планини тузиб чиқиш ҳақида ҳозирча норасмий комиссия тузилди. Комиссияда Қори ака (академик Қори-Ниёзий) ва камина ҳам бор», дедилар. Биз шу суҳбатда «Домла, Беруний ҳақидаги асарингиз қай аҳволда?» деб сўрадик. Домланинг жавобларидан шу нарса маълум бўлдики, бу борада жуда катта, мураккаб, сермашаққат илмий ва адабий-ижодий меҳнат давом этмоқда экан. Яъни: Берунийнинг ҳаёти ва илмий меросини ўрганиш соҳасида араб, форс, турк ва рус тилларида ёзилган энг муҳим манбаларни синчиклаб ўрганиш; Беруний асарларининг асосий қисмини бевосита ва билвосита ўрганиш; машҳур шарқшунос олимлар билан жуда фаол ёзишмалар; Беруний даврига оид Хоразм, Афғонистон ва Ҳиндистон тарихи билан ҳар жиҳатдан чуқур танишмоқ; Беруний ҳақида халқ орасида яратилган манбаларни — оғзаки ижод маҳсулини ўрганиш, ўша даврдаги фан тарихи билан яхши танишмоқ, Берунийнинг шахсий сифатларига доир замондошлари ва кичик замондошларининг фикр ва хотираларини излаш, топиш ва бу ҳақда маълум тасаввурга эга бўлиш; Ҳинд ва Ғазнага саёҳат.

Шундай қилиб Беруний ҳақида кўрилган маъхаз ва манбалар рўйхати юздан ошади. Олинган нақллар, шу ўқиш асосида туғилган фикрлар икки катта дафтар ва ўндан ортиқ микроплёнкани ташкил этган. Булар ора-

сида Мақсуд Шайхзода XI аср охирида ёзилган «Авроқи паришон» («Паришон варақлар»), Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола» («Тўрт суҳбат») асарларига (1156 йилда ёзилган), шунингдек, рус, ҳинд, форс ва турк олимларининг Беруний ҳақидаги асарларига ва айниқса олимнинг ўз асарларига алоҳида диққат-эътибор билан ёндашган.

Булардан ташқари Мақсуд Шайхзода Ҳиндистонга қилган сафари (1961 йил март ойи) мобайнида Беруний ва Бобирнинг ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ бўлган тарихий обидалар, битиклар, мадраса, қалъа ва қасрларнинг пештоқига ёзилган ҳикматлар, тарихларни, Деҳли, Бомбей, Калкутта, Агра ва Гужорат кутубхоналарида сақланаётган ва мазкур мавзуга тааллуқли нодир китоблар рўйхатини хотира дафтарига кўчириб ёзган. Чунки батафсил танишмоққа фурсат йўқ эди. Ана шу саёҳат даврида Шайхзода классик ҳинд рақсларининг номлари, ҳинд қуръандозларининг, мунажжимларининг айрим иш услуби, шу масалалар билан боғлиқ бўлган урф-одат, эътиқод ва турли нақлларнинг қисқача мазмунини ҳам хотиротга кўчириб олган. Хусусан адибнинг мўлжалича Беруний драмасида ҳинд саҳнаси марказий ўринлардан бирини эгаллаши керак эди.

Бироқ, устоз Ғазнага қилинмоқчи бўлган узоқ муддатли сафар ниятига (6—8 ойга мўлжалланган эди) муяссар бўлолмадилар. Хасталик бу ниятни рўёбга чиқаришга тўсқинлик қилди.

Бу ўрнида ёзувчининг ўз ижодига нисбатан бўлган қатъий талабчанликни кўрсатувчи яна бир кичик ҳолатни эслаб ўтишни лозим топдик. Тахминан 1965 йилнинг баҳор фасли эди. Устоз мендан «Қуръа китоби», «Фол китоби»ни топиш мумкин бўлармикин, деб суриштирдилар. Мен таниш саҳхоф — қадимий китоблар билимдонидан суриштириш кераклигини айтдим ва ниҳоят китобларни топиб келтирдим. Орадан яна бир оз вақт ўтгач, домла, Тошкентда қуръачилар топилармикин, деб сўрадилар. Қуръачини ҳам топдик. Унинг уйига бориб, қуръа ташлаш услубини кузатдилар. Сўнг фолбинга ҳам бир учрайлик дедилар. Уни ҳам топиб, фолбинининг фол очишини диққат билан кузатиб, уни рози қилиб қайтдилар. Ниҳоят менга, «ажабланманг, Беруний ҳақида ёзилажак пьесада олимнинг қуръачи-

лар, мунажжимлар ва фолбинлар билан бўладиган қиз-
ғин мунозара сахнаси бўлади. Мен буларни Ҳиндистон-
да ҳам кузатдим. Мусулмон қуръачи ва фолбинларни
ҳам ўз кўзим билан кўриб, улар иш услубини бир-бири-
га таққослаб, фарқи бор-йўқлигини аниқламоқчи эдим.
Бундан ташқари, олим яшаган давр қуръачиларининг
иш услуби билан (бу нарса «қуръа» ва «фол» китобда
муфассал тасвирланган) ҳозиргилари орасида қандай
ўзгариш борлигини билиш эди — фарқ унчалик катта
эмас экан. Шарқ — Шарқ-да. Айтганча, Берунийнинг ўзи
ҳам «Ҳиндистон» китобида бу урф-одат ва эътиқодлар-
нинг хилма-хил турларига алоҳида эътибор беради, ба-
тафсил баён қилади. Пьесада Берунийнинг материалист-
тик илмий қарашларини бўрттириш борасида, гарчанд
ғалат ва бидъат туюлса-да, бу урфий эътиқодларни чет-
лаб ўтиб бўлмайди, чамамда, шу туфайли мазкур ман-
зарани тасвирловчи махсус сахна киритиш ниятим ҳам
йўқ эмас» деб уқтирдилар. Шу йўсин, Беруний ҳақида
тарихий драма ёзиш борасидаги тайёргарлик ишлари
1965 йилнинг ўрталаридаёқ, ҳар жиҳатдан ўз маромига
етган эди.

Устознинг ижодий режалари бўйича, Беруний тўғ-
рисидаги асар беш парда, етти ёки тўққиз кўринишли
тарихий драма шаклида вужудга келмоғи лозим эди.
Суҳбатлардан бирида устоз пьесанинг композицион
қурилишини, тахминан, қуйидагича баён қилган эдилар.

Биринчи ва иккинчи пардалар Беруний илмий фа-
олиятининг Хоразм даври (олимини ўз ватанига қайти-
ши); унда Беруний ва ибн Сино муносабатлари; илмий
ҳамкорлик ва улар орасидаги илмий мунозаралар; Бе-
руний ва Шоҳ Маъмун; Берунийни улуг олим сифатида
донг таратиши; Султон Маҳмуднинг Хоразмга босқини;
Хоразм осмонида қора булутлар;

Учинчи парда — Ғазна. Беруний ва Султон Маҳмуд;
олим илмий фаолиятининг Ғазна даври;

Тўртинчи парда (энг катта пардалардан) — Беруний
Ҳиндистонда. Қадимий Гужорат; Беруний ва ҳинд
олимлари, «Ҳиндистон» китобининг бунёдга келиши;

Бешинчи парда — яна Ғазна. Олим ҳаётининг — ке-
йинги палласи; Беруний ва Султон Масъуд, «Қонуни
Масъуд» китобининг ёзилиши.

Эпилог (хотимада) устознинг ниятича — юлдузлар
порлаб турган кўк гумбази фонидида улуг олимнинг му-

жассам сиймоси, унинг нуруний сиймосидан ҳар тарафга заррин зиё таралиб кетган. У авлодларга мурожаат тарзида васият — монологини ўқийди. Парда бекилади. «Хоразм юлдузи», «Зулмат ичра нур», «Ал-Беруний юлдузлари» каби номлар берилган, бироқ, улардан биронтаси ҳали қатъийлашмаган эди. Устоз: «Асар қиёмига етса, унга сарлавҳа топмоқ машаққат эмас-ку, ахир», дея бир неча бор такрорлаган эдилар.

Шу йўсинда домла оғир хасталикларига қарамай, уйда ҳам, хастахонада ҳам асар устида тинимсиз иш олиб бордилар.

1967 йил, 16 февралда Луначарскийдаги ҳукумат касалхонасига домлани зиёрат қилгани бордик. Аҳволлари анча оғир-у, руҳ тетик. Гап ора домла тумбочка устида турган иккита катта дафтарга ишора қилиб: «Пьеса ҳам қораламада қиёмига етди деса бўлади. Мен 22 февралларда уйга қайтмоқчиман. Бир ҳафтача дам олгач, уни оққа кўчирсам деган ниятдаман. Биласиз-ку, мен жуда тез ишлайман. Узоғи билан апрелнинг охирларида машинкадан ҳам чиқиб қолар. Тўла Хўжаев («Ҳамза» театрининг собиқ бош режиссёри) жуда шошиллирпти. Ал-Беруний ҳазратлари ҳақидаги асарни эгаларига эсон-омон топширсак, сўнг навбат аъло ҳазратимиз Бобир Андижонийга-да!» дедилар. 19 февралда домла оламдан кўз юмди. Кейинроқ домла асарларининг кўп томлигини тайёрлашга киришилганда, ўша дафтарни тополмадик. Бошқа дафтарларда Беруний ҳақида ёзилажак тарихий драма борасида кўпгина қайд ва эслашларни топишга муваффақ бўлдик.

ТУШ

Хаёл — соҳилсиз бир уммондир.

Қайси бир хаёлпарастнинг фикрича, инсон овози янграб, ҳаво тўлқинларини бир дам тебратиши билангина абадий сукунат қаърига сингиб кетмайди, балки ҳаво тўлқинларида — беҳисоб товушлар оламида яшашда давом этади. Бу хаёлпарастнинг умид қилишича, шундай бир техник юксалиш даври келадики, истасангиз, А. С. Пушкиннинг тирик овозини чексиз товушлар салтанатидан мисқоллаб ажратиб олиш мумкин бўлади.

Борди-ю, бу баланд хаёл ҳақиқатга айланса, қанчадан-қанча буюк зотларни асл овозларини исталган лаҳзада эшитиш бахти туғилган бўларди!..

...Унинг овози ҳам ўзидек, бўлакча, беқиёс, беўхшаш эди. Унинг шеърларида ял-ял товланган ранглар гоҳ жўшқин, гоҳ майин овозининг паст ва баланд пардаларидан тўкилган эди. Унинг шеъридаги ҳаяжон, ҳарорат ва эҳтирос ҳам шу овознинг ички, шоир қалби оша ўтган акс-садоси эди.

Мана шу жўшқин ва ёқимтой овоз ёзилган пластинка бир маромда айланиб турибди. Хонада шоирнинг унутилмас овози ҳукмрон. Шайхона сатрлар шайхона овоз қанотида гоҳ юксакка учиб, гоҳ ер бағирлар экан, хонада шоирнинг тирик нафаси кезаётгандек бўлади:

Бир туш кўрдим.
Тушимда гўё
Ун саккиз яшар эканман,
Ешгина ўсмир...

Худди эртак сўйлаётгандек шеър ўқийди шоир. Сўнг унинг овози тетиклашади:

Сезишларим,
Кезишларим

Ўн саккизта баҳорни
Кўрган умр...
Ўн саккиз ёшимдаман, аммо ғалати.
Кўп кўрганман,
Кўп юрганман,
Кўплар билан учрашганман,
Қанча дўстдан ажрашганман.
Юрагим ўн саккиз яшар,
Аммо ғалати:
Эллик учда эканимни ақлим билади...

Шоир самимий равишда сирлашар экан, сиз ҳам ғалати бир кайфиятга кирасиз...

...Каминада сўз санъатига ҳавас уйғонган йилларда Ойбек домла союзнинг раиси эди. Шу даврда домланинг ўнг қўли бўлган Шайх ака союздаги аксар тадбирларга раҳбарлик қиларди. Адабий кечалар ва мунозаралар унинг оташин чиқишларисиз ўтмас, турли ижодий семинар ва машғулотлар эса унинг иштироки туфайли унутилмас ва серфайз воқеага айланар эди.

Шайх ака ўз таржимаи ҳолида беш ёшидаёқ шеър ёзганини айтади. Ўз даврининг илғор зиёлиси бўлган отаси фарзандларида шеъриятга нисбатан катта ҳавас уйғотган экан. Мурғак болалар у талаффуз этган сўзларга қофия топиб, шеърият алифбосини мактаб бўсағасига қадам қўймасдан олдин чиқарган эканлар.

Болалигиданоқ қофия санъати билан эш бўлган шоир ўша йиғилишларда кутилмаган қофиялар билан товланган ажойиб нутқлар сўзлар эди. Унинг нутқлари шеърга, шеърлари эса порлоқ нутққа ўхшаб кетарди. Бунинг сабаби Шайх аканинг ўз шеърларини газетхон ё китобхон эмас, балки тингловчи учун ёзганида бўлса керак.

Биз улғайиб борганимиз сайин Шайх акани фақат расмий мажлисларда эмас, тўйлар ва зиёфатлар, ёр-биродарлар ва қариндош-уруғларнинг оилавий байрамларида ҳам кўрадиган бўлдик. Бу маросимлар Шайх аканинг иштироки туфайли қўшалок байрамга, қўшалок шодиёнага айланар эди.

Амаким Обид Қаримий Бокуда таълим олган, ўзи математик олим бўлса ҳам, Ҳусайн Жовид сингари озарбайжон ёзувчиларини жондан севар эди. Унинг ўғли Рифъат Қаримов эса СССР Фанлар академиясининг

Шарқшунослик институтида таҳсил олиш чоғида кўпгина озарбайжон дўстларни орттирган ва қардош халқнинг маданияти билан яқиндан танишган эди. Бунинг устига амаким Шайх ака билан бирга Низомий номидаги Тошкент педагогика институтида хизмат қилар эди. Уларнинг хонадонларидаги бирорта катта-кичик маросим Шайх акаси ўтмас эди. Бундай маросимлар сийраклашиб қолганда, акам ёшулли дўсти — иқтисодчи олим Али Мамедовни, удчи Муродбейлини таклиф этар ва Шайх ака учун азиз бўлган бу даврага шоирнинг ўзи ҳам офтоб сингари кириб келар эди.

Шайх ака қатнашган бундай гурунгларида шеър ва куй янграр, ўзбек ва озарбайжон классикларининг руҳи ҳокимлик қилар, ижод чечаклари тол-тол сочилар эди.

1963 йилнинг 13 апрелида акамнинг ўғли — Нозимнинг таваллуд куни нишонланадиган бўлди. Шайх ака шу кезларда ҳукумат шифохонасида даволанаётган бўлса ҳам, машҳур турк шоирига ҳурмат юзасидан Нозим деб аталган жиянни, бир илож қилиб, қутлаб кетишга ваъда берди. Аммо муштоқ мезбон ва меҳмонлар қанча кутмасинлар, шоирдан дарак бўлмади. Ниҳоят, соат миллари ўнга яқинлашганда, бехосдан, телефон жириглаб, хонага Шайх аканинг ёқимли овози оқиб кирди. Унинг илтимоси билан қоғоз-қалам олиб, шоирнинг қалб сўзларини ёзиб олдилар. Бир зум ўтмай, «Телефоннома» сўзлари хонани ўктам туйғуларга тўлдириб юборди:

Азиз дўстлар, қадрлайман ҳурматингизни,
Ишонингиз, кўп соғиндим суҳбатингизни!
Узрим бордир, кўтармасам бу оқшом ҳамдам
Гулгун шароб пиёласин сиз билан баҳам.
Бир томонда — бу хасталик қийнади тоза,
Бир томонда — «золим» табиб бермас ижозат.
Аммо ҳамон боғчаларда сайрайди сувлар,
Ахир «золим» табиблар-да инсофга келар.
Вақт келарки, биз Обиджон акадан сўраб,
Рифъат ўғли Нозим билан ичармиз шароб.
Шодлигингиз баҳорларга мос, таққос бўлсин,
Али Маммад ўйин тушиб, ёш раққос бўлсин.
Уртангизда кимки ичса қадаҳин чала,
Жаримага айтиб берсин битта ашула.
Эвазимга Мурод ичсин иккинчи бода,
Деб сўрайди телефонда хаста Шайхзода.

Улкан шоир бетоб ҳолатида ҳам ўзининг қайноқ туйғулари билан ёр-дўстларининг қалбида жаннат очган эди.

У шоир ва инсон сифатида ҳаммага ҳам яхши сўз айтишга улгурди. Барҳаёт замондошларига ўз қалбини улашиб, марҳум дўстларининг хотирасини эъзозлаб юрди.

Ҳамид Олимжоннинг эллик йиллиги муносабати билан Тил ва адабиёт институтининг ўша вақтдаги директори Азизхон Қаюмов каминага шоир ҳақидаги хотиралар ва мақолалар тўпламини тайёрлашни топширди. Мен даставвал Шайх аканинг уйига қўнғироқ қилдим. Шоир Дубултида дам олаётган экан. Ёмғир ёғавериб, Шайх акани зериктириб юборган чоғи, Сокина опа хат орқали шоирга бевосита мурожаат этишимни маслаҳат берди. Орадан бир оз вақт ўтгач, унинг ўзи Тошкентга қайтиб келди. Шайх ака иш осон кўчсин учун бир пайтлар «Қизил Ўзбекистон» газетаси ва «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган «Ҳамиднинг сози», «Бизнинг Ҳамидимиз» ва «Ҳамиднинг овози» деган мақолаларини кўчириб беришимни илтимос қилди. Бу мақолалар аслида бир-бирининг давоми эди. Улар гарчанд соф мемуар адабиётининг намуналари бўлмаса-да, уларда Шайх аканинг бахт куйчиси ҳақидаги хотиралари айрим чизмалар ва бўёқлар оша ифода топган эди. Мен бу мақолаларни кўчириб ва кетма-кет машинкалатиб, ягона хотира-мақола шаклида шоирга элтдим. Шайх ака матнга бир-икки жузъий таҳрир ва учта катта-кичик қўшимча киритди.

Нима учундир Ҳамид Олимжон тўғрисидаги хотиралар китоби кейинчалик бошқа кишининг номидан нашр этилди ва нима учундир мазкур мақоланинг сўнги, кичик бир қисмигина бу китобга киритилди. Шайх ака ўз қўли билан ёзган ва менинг архивимда муқаддас битикдек сақланаётган мазкур қўшимчалар ақалли шоирнинг ўзига бағишланган хотиралар мажмуасида илк бор эълон этилишга ҳақли, деб ўйлайман.

Мана, ўша қўшимчалар.

Шайх ака Ҳамид Олимжоннинг «Ҳолбуки, тун...» шеърининг ижодий тарихини эслаб ўтгач, бундай сўзларни илова этган эди:

«Жануб кечасининг, яна конкретроқ қилиб айтганда, жонажон ўзбек диёрининг тоғли қисмига

хос бўлган бир манзаранинг эҳтиросли ранглар билан чизилган шу манзум лавҳаси Ҳамид Олимжоннинг эстетик завқи ва ижод фалсафаси учун программавий аҳамиятга эгадир, десак муболаға қилган бўлмаймиз. Ҳамид назарида уйқудан кўра бедорлик, турғунликдан кўра ҳаракат, сукутдан кўра бетинч гулгула, хулосаи калом, ўлимдан ҳаёт гўзалдир. Бу олижаноб фикр бутун шеър бўйи яққол бўртиб берилган. Қаранг: ўлкага тун чўккан. Гўё ҳамма нарса туннинг тақозоси билан ухлаши, беҳаракат қотиб қолиши керак. Аммо: дарё ҳам, жар ҳам, водийлар ҳам, даралар ҳам, осмон ҳам, ҳаво ҳам ҳамон шағирлайди. Дунё, коинот, ой ва осмондаги самолёт ухлаган эмас ва буларнинг гувоҳи «қўлларида қалам титраб турган» шоир ҳам уйғоқ бўлиб, бу «сайёр коинот олами»ни сайру томоша қилмоқда. Кундуз ўтиб, тун келганда ҳам, коинотда, дунёда ва демакки бизнинг Ватанда ҳаёт тўхтамайди, зероки, тириклик борлиқнинг мангу қонунидир — мана, Ҳамиднинг бу шеърида айтмоқчи бўлган чуқур муддаоси шундан иборат».

Шайх ака иккинчи қўшимчада ёзади:

«Умуман, Улуғ Ватан уруши йилларида Ҳамид Олимжоннинг публицистик шоир таланти, ташкилотчилик истеъдоди, партиявий ва сиёсий қараш доираси, ватанпарварлик ғайраги барқ уриб кенгайиб, юксалиб борди. Уша йилларда бизлар ҳаммамиз Ҳамид сиймосида биринчи даражали давлат арбобини кўрар, унга адабий ҳаракатчилигимизнинг муносиб пешвосидай чуқур эҳтиром билдирар эдик. Уша йилларда Тошкент Советлар Иттифоқининг энг катта ва сертараддуд марказларидан бирига айланган эди. Юзлаб рус, украин, белорус ёзувчилари, адабиётшунос олимлар, нашриётлар уруш туфайли Тошкентга кўчиб келган эдилар. Бутун бу катта кучни уйғунлаштириш, адабий, ижодий, сиёсий-тарбиявий ишларни планлаштириш, оғир шароитда ёзувчиларнинг маиший эҳтиёжларини (уй, овқат, кийим) қондириш ғоят зўр ташкилий ўткирлик, сабот, сабр ва фидокорликни талаб этар эди. Ҳамид Олимжоннинг бу вазифаларни шараф билан бажариши ҳаммамизни ҳайронликка ва унга нисбатан миннатдорчиликка

чулғар эди. У бир куннинг ўзида А. Толстойнинг сўнги ёзган мақоласининг музокарасини ёхуд Ойбек романининг муҳокамасини ўтказиш билан ён-ма-ён ёзувчиларга калош тақсимлаб бериш ёхуд ошхонага кўмир олиб келтириш масаласига ҳам аралашмоққа, ҳарбий қисмларда адабий кеча ўтказиш программасини кўздан кечиришга, газетага шеър ёзиб юборишга, айрим шокрлар билан суҳбат ўтказмоққа, муҳим ва зарур яна бирон кенгашда иштирок этмоққа мажбур эди. У бу ишларнинг ҳаммасини ижро этмоққа, одамларни навбатдаги иш атрофига уюштирмаққа, ҳар масалани тез ва тўғри ҳал қилиш йўлларини топмоққа қобил ва қодир эди. Ҳамиднинг лафзи муайян ва муқаррар бўладиган иш дегани бўлар эди. Тахминий гап ва бетайин ваъда унинг хулқига ёт эди. Бошқа кишилардаги бетайинлик, субутсизлик, лақмалик доимо Ҳамиднинг аччиқ таънасига, ҳажвий истеҳзосига дучор бўлар эди. Ҳамиднинг лафзи, мен айтганимдек, нақд иш билан тенг эди. Аммо бир нарсада у ўз ваъдасига вафо қилмади. Гарчи унинг бу «ваъдасизлиги», афсуски, унинг хоҳишига боғлиқ бўлмай, инсофсиз тақдирнинг бадхоҳлигидан келиб чиққан эди. Бу аччиқ ҳақиқатни мен хотирлаб кейинча ёзган бир асаримдаги («Тошкентнома»да) байтларда изҳор этган эдимки, уларни бу ерда қайтаришда узрликман.

Бу парчада урушнинг биринчи кунларида Ҳамид билан учрашув тасвирланади:

...Мен Лоҳутий кўчасида
 Тўхтаб турдим ҳаяжонли
 Хиёбоннинг чеккасида
 Кўрдим Ҳамид Олимжонни.
 Ҳар галгидай хотири жам,
 Қиёфати жиж ва ихчам,
 Лекин ўзин одатидан
 Кўра шошқин ташлар қадам.
 Эсонлашдик. «Уруш!» деди,
 «Фашист қилди хуруж» деди,
 «Жанг бўлади кўп ҳайбатли,
 Ёв ғаламис, қув, шиддатли
 Восиб кўрган еримидага.

Қасос дея қўзғалган эл,
 Кел, биродар, шеъримизга
 Қийғизайлик биз ҳам шинель!
 Қурбон-ку кўп бўлур ё Шайх,
 Пироварди биз енгамиз,
 Истайманки кўп йил яшай,
 Эришамиз, бил, бунга биз!»
 Асл шоир эди Ҳамид,
 Шеъри — кураш, бахт ва умид!
 ...Биз Тошкентни илгаридан
 Авайлаган туғма бўғин,
 Бироқ уруш йилларидан
 Сўнг меҳримиз ортди тағин.
 Чин граждан эди Ҳамид,
 Сўзи билан феъли яхлит.
 Айтганидек, жангда енгдик,
 Голиб чиқдик, кўп севиндик.
 Аммо, ҳайҳот, бажармади
 У иккинчи ўз ваъдасин,
 Ҳалок бўлди ва кўрмади
 Беш йилликлар тантанасин.
 Ҳалок бўлди... Фронтлардан
 Кўп йироқда, ногаҳоний,
 Бироқ офат еб хатардан
 У ҳам бўлди... жанг қурбони».

Мана, ниҳоят, мақола сўнгига илова этилган учинчи шеърий қўшимча:

«Жарангли авж пардасида
 Синди Ҳамид қўлида соз,
 Янги авлод ўртасида
 У нағмага қўйиб ихлос
 Қўшиқчилар қўшар овоз...»

Бу парчаларда Шайх акага хос жўшқинлик ва шаф-фофлик, самимийлик ва фидойилик, нафосат ва теранлик, кўтаринкилик ва нозиклик мавжуд. Унинг бирорта жумласини бошқа бир адибнинг сўзлари билан адаштириш мумкин эмас.

Умунан шундай кунлар келадики, унинг ҳар бир сўзи, ҳар бир хати халқнинг табаррук бир мероси ўлароқ ардоқланади.

Шайх ака Болтиқ бўйларида ўз мўлжалидаги ишларни бажаролмаган бўлса керак, вақти тигиз эди. Шу-

нинг учун ҳам у Ҳамид Олимжон ҳақида кейинчалик, бафуржа ҳолатда, каттароқ хотира ёзиб беришни ваъда қилди.

Орадан бирон йил ўтгач, менинг кандидатлик ишим тайёр бўлди. Мен расмий оппонент бўлишликни сўраб, Шайх аканинг ҳузурига бордим. Лекин ташриф боиси нозик масала бўлгани важдан мен ҳам муддаони айтмадим, у ҳам сўрамади.

Шайх ака йил оралатиб Бокуга — она юртига борарди. Жўралари ва яқин қариндошлари бисёр бўлса ҳам у одатда меҳмонхонада тўхтаб, шу ердан қайтиб келар эди. Унинг Бокудан янгигина қайтган кунлари экан. Сокина опа суҳбатга аралашиб:

— Атайин Бокуга дам олгани боради-ю, бир ҳафта ҳам туролмай қайтиб келади,— деди.

Ҳаётининг бахтли ва бахтсиз кунлари ўзбек тупроғи билан боғлиқ шоир Бокуда қанчалик дўстлари кафтида юрмасин, Тошкентни қўмсар экан. Шу важдан, бир ойга мўлжаллаган сафарини қоқ ярмида узиб Тошкентга қайтибди. Аммо қадрдон хонадон ўз соҳибини нохуш хабар билан кутиб олибди бу сафар. Унинг уйида хизмат қилиб юрган аёл қимматбаҳо буюмларни бир тугунга солиб, ғойиб бўлган экан.

Шайх аканинг кайфияти зилдек оғир эди. Аллама-ҳалгача унинг чиройи ёришмади. Суҳбат мавзудан мавзуга кўчиб, «Улугбек юлдузи»га қўнди. Фильм сценарийси тайёр бўлган, кинорежиссёр Латиф Файзиев уни экранга кўчиришга тараддуд кўраётган экан. Латиф Файзиевнинг шу вақтга қадар яратган асарлари бизда катта таассурот қолдирмаган эди. Улугбек мавзуини олиб чиқа олармикан, деган андиша пайдо бўлди бизда. Лекин Шайх ака у билан бирга ишлаш жараёнида унинг имкониятлари, кучи ва ғайратига ишонган экан, фильмнинг яхши чиқишига шубҳа қилмади.

Мавзу гардиши тинмай айланар экан, у, ниҳоят, биздан муддаони сўради. Мен айтдим. «Ҳамид Олимжон маҳорати» деган мавзуим унга жуда ёқди. Биринчи оппонентим билан қизиқди. Сўнг: «Биз ҳар иккимиз бир-биримиздан қолишмайдиган одамлармиз. Шундай бўлгач, у зот биринчи оппонент бўлганлари ҳолда менинг иккинчи оппонент бўлишим ва, аксинча, мен биринчи оппонент бўлган тақдирда у зотнинг иккинчи оппонент бўлишлари ноқулайлик туғдиради», деди. Бу гап-

да катта маъно бор эди. Ҳар ким — қанчалик камтарин бўлмасин — ўз даражасида тура олиши керак. Улуғ шоир ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ўзининг улуғворлигига муносиб ҳолда яшаши ва ижод қилиши лозим.

Халқни, юртни, ҳаётни севиш ва ардоқлашда Шайх ака билан тенглашадиган шоирлар кўп бўлмаса керак. Замондошлари ҳаётини нафақат шеърининг пурвиқор мусиқаси, балки ўзининг ўтли нафаси билан ҳам безаган шоирлар эса умуман оз бўлса керак. Шайх ака ана шу ноёб силсиладан эди. Назаримда, бизнинг авлод унга замондош ва нафасдош бўлolgани билан ўзини яна бир бор бахтли, деб ҳисоблаши мумкин.

...Пластинка ҳамон айланмоқда. Шайх аканинг қадрдон ва азиз овози ҳамон жарангламоқда:

Беш йилларни қуришларда,
Ватан учун урушларда
Этдим иштирок...

Шайх аканинг беш йилликларга, юртга, халққа, адабиётга фидойи бўлган ҳаёти бир нафасда, чақмоқдек чақнаб ўтди. Назаримда, у ўз тушида кўрганидек, ўн саккиз йилгина яшади, холос...

ФАЙЛАСУФ ШОИР

1938 йилнинг баҳор фасли. Адабиёт кафедрасига янги, жуда билимдон ўқитувчи келибди, деган овоза институтга бирданига тарқалди. Кўп ўтмай овозанинг сабабчиси билан иш устида бевосита танишиш шарафига муяссар бўлдим.

Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик кетаётган бир пайт эди. Шу муносабат билан адабиёт кафедрасининг кенгайтирилган мажлисида унинг мудир, машҳур адабиётшунос олим, Ўзбекистон Фанлар академиясининг бўлажак мухбир аъзоси Олим Шарафутдинов «Навоийнинг адабий меросини ўрганиш» мавзуида ажойиб доклад қилиб берди. Сўнг, унинг доклади қизғин муҳокама қилинди. Муҳокамада қатнашганлар орасида айниқса бир ёш олимнинг нутқи мажлис аҳлининг диққат-эътиборини ўзига тортди. Чиндан ҳам унинг ёрқин нутқи ўзининг назарий жиҳатдан асосланганлиги, бой фактик материалларнинг теран илмий талқини, фикрни аниқ ва раvon ифода қила олишлиги билан ажралиб турар эди. Бу олим ўзбек адабиёти кафедрасининг янги аъзоси Мақсуд Шайхзода эди.

Уни Фанлар Комитетида, Ёзувчилар союзида, адабий кечаларда, хусусан, Ойбек, Фафур Гулом, Уйғун, Ҳамид Олимжон каби қаламкашлар даврасида тез-тез учратиб юрар эдим. Унинг шоирлигидан ҳам хабарим бор эди. Бироқ у билан шахсан таниш эмас эдим, суҳбатида ҳам бўлмагандим.

Бугунги учрашув менинг учун алоҳида аҳамият касб этди. Шайхзоданинг Навоий ҳақидаги ўйлари, хусусан, Навоий шеърятининг поэтикаси борасидаги кишини тўлқинлантирувчи ажойиб фикрлари ҳаммани ҳайратда қолдирди. Мен кўпгина навоийшуносларнинг суҳбатида бўлганман, уларнинг сўзларини эшитганман. Лекин Шайхзода Навоий лирикаси мисолида менинг учун

бутун бир нафосат оламини очди. Шу-шу бўлди-ю, мен Шайхзоданинг содиқ мухлиси бўлиб қолдим. Узоқ йиллар давомида биз институтда бирга ишладик. Педагогик иш жараёнида ҳам Шайхзода мен учун ёрқин бир намуна бўлиб қолди.

Шайхзода чиндан ҳам билимдон, адабиёт ва адабий тилга оид мураккаб масалаларни моҳирлик билан ҳал қила олувчи ҳассос олим эди. Фанга, ўз мутахассислигига юзаки муносабатда бўлувчиларни хуш кўрмас эди. У ҳаётда қандай ҳалол бўлса, фанда, ўз мутахассислигида ҳам шундай ҳалол эди.

Шайхзода билимдонлигининг сирини — мутолаасининг зўрлиги, кенг кўламлиги ва теранлигида эди. У кўп тилларни мукамал билар, араб ва форс тилларидаги нодир қўлёмаларни тинмай ўқир эди. Шайхзода моҳир педагог эди. Унинг ўқитувчилик касбига қизиқиши дастлаб, ўрта мактабдан бошланган. Лекин унинг кўпқиррали педагогик фаолияти, олий мактабда, айтиш мумкинки, институтимиз доирасида шаклланди ва ривож топди.

Шайхзода ўқитиш ишини, ўз шогирдларининг фикрини жонлантириш, унга ижобий таъсир кўрсатишни, яъни, уларнинг фикрлаш қобилиятини қунт билан тарбиялаш, ўстириш, фикрлаш мазмунини бойитиш ва чуқурлаштириш ишини чин кўнгилдан севар эди.

«Фан истиқболи ёшлар қўлида. Шунинг учун ёшларнинг, айтиш ўринда, изланувчи студентларнинг мустақил фикрлаш қобилиятини тарбиялаш ва ўстириш педагогикнинг бош вазифаси»,— деб қайта-қайта таъкидлар эди устоз Шайхзода.

Шайхзода ўқитувчиликни бошлаган чоғида олий мактаблар учун адабиёт назарияси, ўзбек адабиёти тарихидан тузилган махсус программа, дарслик ва қўлланмалар ҳали йўқ эди. Шундай пайтларда адабиётшунослик циклига кирган фанлардан таълим беришлик жиддий тайёргарлик, кенг савиядаги билимдонликни, катта тадқиқот ишларини, юксак педагогик маҳоратни талаб қилар эди. Ўқитиш жараёнида Шайхзода ўзининг назарий билимининг теранлигини, илмий тадқиқотчилик истеъдодини ва педагогик маҳоратини кенг намойиш қилди. Таълим ва тарбия Шайхзода лекцияларида яхлит бир жараён эди.

МАҚСУД МУАЛЛИМ

«АМРИ МАЪРУФ»

Институт кўпнусахали газетаси «Совет педагоги»нинг юмуши билан устозимиз Шарифа опани қидириб ўзбек адабиёти кафедрасига кирсам, бир ёш шоир ўтирган экан. Салом-алиқдан сўнг:

— Келинг, оғайни, қайси шамол учирди?— дедим.

— Узим, шундай. Бир Мақсуд муаллимни кўриб келай дедим,— жавоб берди у.

Ўқишдан, ижоддан суҳбатлашиб ўтирдик. Шу орада Мақсуд муаллим ҳам кириб келдилар. (Шоир Шайхзодани барча зиёлилар донишманд устод сифатида шундай аташарди.) Ҳамма билан самимий кўришгач, ёш шоирга озарчасига мутойиба қилдилар.

— Ўзларидан сўрасак, мулла Абдулҳамид? Ўқишлар қалай?

— Раҳмат, муаллим, дуруст,— ийманиб жавоб бердим.

— Хайриддин Салоҳни кўриб турибсизми?!

— Ҳа, ўқишга келяпти.

— Айтмоқчи, бугун амри маъруф ўтказмоқчимиз.

Марҳамат қилсинлар,— таъкидладилар хонадан чиқиб кетаётиб.

Кечқурун факультетдаги адабиёт ихлосмандлари йиғилдик. Қудрат Ҳикмат, Хайриддин Салоҳ, Юсуф Шомансур, Пирмат Шермуҳамедов каби ёш ижодкорлар ўз машқларидан ўқиб беришди. Мақсуд муаллим уларнинг ютуқ ва камчиликларини айтиб, қалам-кашларга йўл-йўриқ кўрсатдилар, ёшларнинг чинакам ғамхўр устози сифатида бадий ижод тўғрисида суҳбат ўтказдилар. Биз олам-олам завқ, билим билан қайтдик.

Уша кезлари Мақсуд Шайхзода Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида адабиёт тарихидан дарс берардилар. Филология факультетининг кеч-

ки бўлими қошидаги адабиёт тўғарагига раҳбарлик қилардилар. Тўғаракнинг ҳар бир машғулоти чинакам ижод баҳсига, устознинг билим бериш, сабоқ айтиш онларига — амри маъруфга айланарди.

Мен Мақсуд муаллим суҳбатидан, ўғит ва маслаҳатларидан кўп файз топганман. У кишининг нузли қиёфаси ҳамиша кўз ўнгимда. Домланинг Натан Маллаев, Абдулла Бобохонов, Малик Муродов каби адабиётшунос шогирдлари, Шарифа Абдуллаева, Теша Салимов, Ҳаким Ҳомидий сингари касбдошлари даврасида бўлганимда уларнинг устоз ҳақидаги хотираларини жондиллим билан тинглайман. Мақсуд муаллимнинг аспирантлар билан ўтказган ҳар бир суҳбати ҳам, ёр-дўстлар билан бўлган меҳмондорчилиги ҳам ҳақиқий амри маъруфга айланарди. Атоқли химик ва биолог олимларимиз Ҳамдам Усмонов ва Ёрқин Тўрақуловлар ҳам муаллимнинг ана шундай гурунглиридан баҳра топганлар.

Мақсуд муаллим барчага бир хил, дилкаш муомалада бўлардилар. Ҳар қандай касб соҳиби билан ҳам тез тил топишиб, илиқ суҳбатлашиб кетардилар. «Бирон нотаниш киши Сиз билан кўришса, асло дабдурустдан, «мен сизни танимаяпман», деманг, томдан тараша тушгандай бўлади», дея насиҳат қилардилар.

Домланинг сўзга бойлиги, ҳамиша халқ жонли тилига меҳр билан қараши ҳақида кўп нақллар бор. Кунлардан бир куни Шайхзода чўпонлар ҳузурисида меҳмон бўлади. Ҳамма ўтовда давра қуриб ўтиришарди. Мақсуд муаллим пойгаҳроқда — эшик олдида ўтирган экан, мезбон «домла, ичкарироққа ўтинг, у ер елвизак» деб тўрга ўтқазибди. Одатда ўтов эшиги рўпарасида дарча бўлади. Ғувиллаб эсанг шамол хона ҳавосини тозалаб туради. Мақсуд муаллим бу кашфиёт учун чўпонга кўп ташаккур айтибдилар. Шоир шеърларида қўлланиладиган «елвизак» сўзининг тарихи ана шундай.

«ЧИТКА»

— Улуғ Ватан уруши йиллари, кеч куз кунларидан бирида,— деб ҳикоя қилади таниқли адабиётшунос Ҳаким Ҳомидий,— Мақсуд муаллим:

— Бугун «Ромео ва Жульетта»нинг читкаси бўлади, вақтингиз бўлса, бирга борсак,—дедилар.

Мен бажону дил қабул қилдим. Кечқурун Ҳамза номидаги театрға бордик. Театр Шекспирнинг машҳур асарини Шайхзода таржимасида саҳналаштираётган экан. Театршунослар, шоир ва адабиётшунослар жам бўлишганди. Спектакль зўр муваффақият билан ўйналди. Сўнг мунозара, музокара бўлди. Ҳамма таржимонни ҳам, ижрони ҳам бир овоздан маъқуллашди.

Залдан чиққанимизда вақт алламаҳал бўлиб қолган, барча транспорт воситалари тўхтаган эди. Маслаҳат билан Себзор маҳалласидаги бизнинг уйга боришга қарор қилдик. Яна асар ҳақидаги таассуротларни ўртоқлашиб пиёда юриб борардик. Қоратут кўчасига етганимизда олдимиздан елкасига чопон ташлаб олган Ғафур ака чиқиб қолди.

— Хўш, жўралар, йўл бўлсин,— сўради Ғафур ака.

— Читкадан қайтйпмиз. Ҳаким акани бир туширай деб кетяпман,— ҳазиллашди Мақсуд ака.

— Заб учрадинглар-да, уйқу келмай айланиб юрүвдим, бизникига кетдик,— деди Ғафур ака ва қўлтиқлаб уйи томон етаклади. Ҳовлига кириб боришимиз билан Муҳаррам опа ошга уннаб кетдилар. Яна шеър баҳси, илм жумбоғи хусусидаги суҳбат давом этди,— дея ўз ҳикоясини тугатди домла.

Бу икки улкан санъаткор дилбанд дўст эди. Шайхзоданинг «Ғафурга мактуб» шеъриси мана шу биродарлик руҳи фоятда ҳароратли ифодаланган.

«РУСТАМИ ДОСТОН МАДАДКОР БУЛСИН»

Аспирантлик йилларим эди. Ўзбек адабиёти кафедрасига кириб борсам, тўрдаги столда Мақсуд муаллим оғизларида папиросу «Қазбек»нинг орқасига алланима ёзиб ўтирган эканлар. Стол устида эса газетага ўроғлик бир нарса. Салом-аликдан сўнг:

— Ўзларидан сўрасак, мулло Абдулҳамид?! «Шоҳнома» нима бўляпти, Натанни кўряпсизми?— дея сўраб қолдилар.

— Раҳмат, муаллим. «Шоҳнома»нинг дастхати катта экан, ўқияпман. Кеча Натан Муродовнинг ҳузурларида бўлувдим.

— Фирдавсий буюк зот. Яхшилаб уқиб олинг. Бизнинг ҳам яна бир кўргимиз бор. Дарвоқе Москвадаги

«Наука» матбааси Рудакий асарларининг янги таржима-сини асли билан нашр этибди. «Шоирлар одам атоси»-нинг маҳорати ҳақида И. С. Брагинскийнинг дурустгина тадқиқоти ҳам бор эмиш.

— Ҳа, шундай, муаллим. Мен у китобни харид қилганман. Лозим бўлса, келтираман.

— Албатта, албатта!

Суҳбат орасида устоднинг бетоқатланаётганликлари сезилиб турарди. Аниқланишича, домлалардан бири соат 2 да кафедрада учрашишга ваъда берган экан. Вақт бўлса, бешга яқинлашмоқда эди.

— Мақсуд муаллим, қандай юмуш бор эди, биз бажара олмаймизми?— тортиниб сўрадим.

— Мана шу ҳужжатларни (стол устидаги ўроғлик қорозга ишора қилиб) ВАҚка жўнатиш лозим экан. Қизиқ бу, оламнинг ишлари.

Мен тугунни олиб, устоз билан Бешёғоч бозори томон пиёда суҳбатлашиб кетдик. Бозордан қути сотиб олиб, илмий асарларнинг айрим нусхалари бўлмиш ҳалиги дастани унга жойлаб, жўнатдик. Устоз алоқа ходимлари билан ўзларига хос ҳазил-мутойиба қилдилар. Почтадан чиқиб кўчалари томон суҳбатлашиб борарканмиз:

— Муаллим, Баҳромжонни боқчадан бугун мен олишим лозим эди,— дедим изн сўрагандек.

— Э, шундаймиди? Рустами дoston Сизга мададкор бўлсин.

Мақсуд муаллим билан хайр-хўшлашиб, боқчага йўл олдим.

Мен устознинг турмушдаги аччиқ-чучуклардан, айрим мунофиқ кимсалару ҳамкасблардан етган азиятлардан асло шикоят қилмасликларини, умуман, бадхоҳларни ва бадхоҳликни тилга олмасликка интилишлари ҳақида кўп эшитганман. Мана бугун ҳам, «фалончи ваъда бериб келмади-я, деган фикрни ҳатто юзларидан ҳам уқолмадим.

Институтда Мақсуд Шайхзода туғилган кунни ҳар йили нишонлаш анъанага айланган. Бешинчи қаватдаги Алишер Навоий ўқув музейи институт талабалари, Шайхзода шогирдлари билан лиқ тўла. Бир томонда шоир асарларининг турли нашрлари қўйилган кўрғазма. Тўрда эса, нуроний Мақсуд муаллим кўзойнак остидан майин табассум билан нигоҳ ташлаб турибдилар...

ДАСТХАТЛАРДА МУҲРЛАНГАН ҲАҚИҚАТ

(Шайхзодани кўрган китобларни варақлаганда...)

Мақсуд Шайхзода кутубхонасига (ҳозирда у Ўзбекистон Фанлар академияси Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёмалар институтининг ўзбек совет ёзувчилари архивида 47-фонд остида сақланмоқда. Кутубхона 1972 йили олинган. Улар 931 та китобдан иборатдир) назар ташласак: кутубхонанинг асосий хазинасини доҳийларимиз Карл Маркс, Фридрих Энгельс, Владимир Ильич Лениннинг тўла асарлар тўплами, жаҳон адабиёти, совет адабиёти, қардош халқлар адабиёти, энциклопедия ва луғатлар ташкил этади. Ана шу бўлимларни ишғол этган китоблар аввало, ноёб бўлса, иккинчидан, улар шоир ижодига бадиий ва табиий тарзда сингиб кетганлиги билан катта аҳамиятга молик. Масалан, доҳийларимизнинг тўла асарларини олайлик. Китоблардаги қайдларнинг гувоҳлик беришича, марксизм-ленинизм руҳи билан суғорилган қатор доклад, мақолалар тўплами ва Шайхзода ижодидаги сеvimли қаҳрамон В. И. Ленин образининг яратилишида, шубҳасиз, асосий манба — шу китоблар, шоир уларни севиб қайта-қайта мутолаа қилган. Жумладан, Шайхзоданинг ўзи бир шеърда «Мен Лениннинг китобхониман» деган эди. Мақсуд Шайхзода кутубхонасидаги китобларнинг ҳар бири тарихий бир воқеага шохидлик қилади. Улар Шайхзоданинг «умр йўлдоши» бўлганлиги учун ҳам, унинг шахсий ҳаёти, илмий оламидан сўзловчи мангу «гувоҳлар»дир.

Мисол учун 10х13 ҳажмдаги бежиримгина чўнтақбоп китобни олайлик. «Совет поэзияси кутубхонаси» сериясида чоп этилган бу тўпلامда машҳур совет шоири Константин Симоновнинг энг сара шеърлари жамланган. Тўпلامни меҳр билан қўлга олиб, китоб жилдини очишингиз заҳоти, кўзингизга ярқ этиб форзацдаги сўзлар тушади:

«Дорогому товаришу Максуду Шайхзаде на добрую память с уважением Ваш Константин Симонов. 29. XI. 1958». («Қадрли ўртоқ Мақсуд Шайхзодага. Порлоқ хотира бўлсин деб сизнинг Константин Симоновингиз. 1958 йил 29 ноябрь».)

Мирзо Али Акбар Собирнинг «Хўб-хўбнома»си эса бошқа киши томонидан совға қилинган. Бу китобни ҳам қўлга олсангиз, олдинги ҳолат қайта намоён бўлади. Китобни Шайхзодага Акрам Жаъфар совға қилар экан, ёзади:

«Буюк бир шоиримизнинг китобини суюмли бир шоиримизга ҳада гўндирмакдан завқ олирам. У буюк шоир — Собир. У суюмли шоир — Шайх Мақсудимиздир. 4. VII. 65. Акрам».

Биринчи китоб рус совет ёзувчиси, жамоат арбоби, СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари, «Новый мир» журналининг бош редактори Константин Симонов томонидан берилган бўлса, кейингиси машҳур озарбайжон арузшунос олими, филология фанлари доктори, проф. Акрам Жаъфардир. Бу ўз навбатида адабий алоқаларда Мақсуд Шайхзоданинг ўрнини кўрсатувчи ноёб факт ҳамдир.

Қўлига эндигина қалам олган ҳаваскор ёшлар ҳам «Устоз» дея мурожаат этишарди.

«Отахон домламиз Мақсуд акага арзимас армуфон. Эҳтиром билан кичик шогирдингиз Х. Салоҳ. 18. I. 66 йил». (Х. Салоҳ. Ишқим ва рашким. Шеърлар, «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти, 1965.)

«Бизнинг қимматли Мақсуд муаллимимизга. Содиқ шогирдларингиздан бири Азиз Абдураззоқ ўғли. 22. 2. 66. Тошкент». (А. Абдураззоқ. Бодом гуллади. Шеърлар. Ўзбекистон ЛКСМнинг «Ёш гвардия» нашриёти, Т.—1965).

«Мўътабар устоз Шайхзода ака! Илмий ишга қўл уришдан аввалги ижод тажрибам. Бу ишларни рўёбга чиқишда ҳиссангиз улуғ. Илмингиз, ижодингиз ва одамийлигингиз қаршисида бир умрга тиз чўкувчи муридингиз — Муҳсин. 8. XI. 64 й.» (Муҳсин Алиев, Лутфихоним Саримсоқова, ЎзССР Давлат бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент — 1963.)

Яна бир муҳим ва қизиқарли факт. 189 қутида 834 тартиб номери остида сақланаётган М. Сальенинг «Илм-фан классиклари» сериясида чоп этилган «Хоразм-

лик улуғ олим Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал Беруний» (ижодий ҳаёт йўлини ёритишдаги тажриба) номли брошюрадир. Китоб аслида Ўзбекистон ФАнинг марҳум президенти, Ленин мукофоти лауреати, академик Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаев кутубхонасига оид. Китоб титул листининг тепадаги ўнг бурчагида фикримизни исбот этувчи муҳр ҳам бор. Шундай экан ўқувчида, қандай қилиб китоб Шайхзода қўлига келиб қолди, деган савол туғилиши табиий ҳол. Бунга Шайхзоданинг ўзидан бошқа ҳеч ким жавоб бера олмайди. У шу китобнинг титул листига араб графикасида қуйидаги сўзларни ёзиб қолдирган.

«Бу китобни марҳум Ҳабиб Абдуллаев 1961 йилда шахсан менга ҳадя қилиб, «Шайх, шу буюк олимнинг образини яратишни сиздан кутамиз!» деган эди. Раҳматулло алайҳ, 1965. Январь. Тошкент».

Қаранг, масалани ечишимизда Шайхзоданинг ўзи иштирок этмоқда. Демак, кутубхонани «жонли адабий жараён» деб аташ мумкин. Шайхзоданинг бу дастхати жуда кўп масалаларни ойдилаштирмоқда.

Маълумки, Шайхзода улуғ ўзбек олими Абу Райҳон Беруний ҳақида драматик асар яратишга киришган эди. Шайхзоданинг ҳозирги маълумотига қараганда, шоирдаги бу ижодий ниятнинг туғилишида жаҳонга машҳур ўзбек олими, академик Ҳабиб Абдуллаев туртки берган экан. Бу фактнинг ноёблиги яна шундаки, у икки буюк ўзбек олимнинг қиёфасини очиб бермоқда. Академик Ҳабиб Абдуллаев Беруний ҳақида асар ёзилишини орзу қилар экан, ҳеч иккиланмай Шайхзодага: сиздан шу драмани кутамиз, дейди. Бу ўз навбатида Шайхзоданинг драматурглик қобилиятига берилган баҳо эди. Шундай буюк тарихий шахснинг образини Шайхзода ярата олар эди. Шайхзода ҳам олимнинг ишончини оқлашга ҳаракат қилади. Беруний ҳаёти ва ижодини чуқур ўргана бошлайди. Буни исботловчи далилларни ҳам шу китобдан кўрамиз.

Китобнинг 40-бетидан бошлаб (бу бетларда олимнинг илмий мероси ёритилган), жуда кўп жойлари чизилган ва қайд этилган. Шайхзода бу жойларни қайта-қайта ўқиган бўлса керакки, китобдаги чизиқ ва қайдлар ҳар хил сиёҳ ва қаламда чизилган. Сиёҳларнинг ҳар хиллиги шундан далолат беради.

Бу факт ёзувчи ижодий лабораторияси учун ниҳоят-

да қимматлидир. Бундан ташқари бу китобнинг Шайхзодага тақдим этилиши нафақат Шайхзода учун, балки академик Ҳабиб Абдуллаев шахси учун ҳам қимматли ҳужжатдир. Зеро йирик олимлар учун фан соҳалари чегара билмайди.

Ноёб ҳужжатлардан яна бири 47-фонд, 189-қутида 320-тартиб номери остида сақланаётган Фафур Гуломнинг Иосиф Сталинга бағишланган одасидир. Китоб титул листининг орқа томонида қуйидагича сўзлар ёзилган:

Азиз биродарим Мирзо Мақсудга.

Бизнинг дўстлигимиз боқий қолажак
Жомий, Навоийнинг мисоли бўлиб,
Иккимиз ёзолган ўн-ўн беш китоб
Асрдош умримиз тимсоли бўлиб.

Фафур Гулом. 3. 1. 50. Тошкент.

Китоб қаерда ва қай ҳолатда топширилганини тасаввур эта олмасак ҳам, шунга аминмизки, қўлга олинган ручка, «Азиз биродарим Мирзо Мақсудга» жумлаларини ёзиб унга нуқта қўйгану, бир дақиқа тин олган ва ундан сўнг бирдан келиб қолган шу тўртликни Фафур Гулом қалбидан Шайхзода қалбига етиб боришини таъмин этган.

Бу — академик шоир Фафур Гулом истеъдодини яна бир қиррасини намоён этиувчи ноёб далилдир. Шу ўринда — шоир Фафур Гуломнинг янги бир асари топилди, десак янглишмаган бўламиз: чунки бу шеър шу пайтгача, Фафур Гулом ва Шайхзодалардан бошқа, ҳеч кимга маълум эмасди, сабаби асар китоб титул варағида автограф ҳолича сақланиб келинарди. Партия ва ҳукуратимизнинг ёзувчиларимиз меросига бўлган чексиз ҳамхўрлиги туфайли бу шеър бизга ҳам маълум бўлди.

Китобларнинг Мақсуд Шайхзода бадий олами, эстетик диди, дунёқараш ва билим доираси, қардош халқлар адабиётида тутган ўрни, баъзи асарларнинг яратилиш тарихидан берган бу қисқагина маълумоти дарёдан томчидек гап. Аминмизки, улар ҳали келажак авлодларга шоир ҳаёти ва ижодидан кўп «хотиралар сўзлайди!»

КАМТАРИН ВА ДОНИШМАНД ИНСОН

Менинг назаримда Мақсуд ака, энг аввало, катта ҳарф билан ёзилишга ҳақли инсон эди. Инсон бўлганда ҳам ноёб фазилатли — камтаринлик ва донишмандликни ўзида мужассамлаштирган, ҳамиша кишилар кўнглидагини топиб, малҳам бўладиган сўзлар айтувчи ҳикматпараст эди десам оширмаган бўламан.

Ажойиб шоирнинг сифатларини саҳнамизда «Жалолиддин Мангуберди» спектакли саҳнага қўйилган уруш йилларида пайқаб олганман. Шайхзода инсон сифатида қанчалик улуғланишга лойиқ бўлса, ёзувчи сифатида шунчалик иззат-икромга муносиб эди.

1944 йил... Улуғ Ватан уруши фронтларида ғалаба чақмоқлари чақнай бошлаган, ҳамма ғалаба муқаррарлигига ишониб, фидокорона меҳнат қилаётган пайтлар эди. Уйғур оға Фарғонадан хушхабар келтирди: Мақсуд Шайхзода ўзбек халқи тарихидан қаҳрамонлик трагедиясини ёзганлигини, Водил қишлоғидаги Усмон Юсупов қурдирган ижодкорлар боғида Уйғур, Ойбек, Усмон акалар қатнашувида шу асар ўқилиб асосан маъқулланганини айтди. Биз шу асарни интиқлик билан кутдик. Чунки шеърий драма ҳаммавақт ҳам томошабоп, ҳам артистлар маҳорати учун бир мактаб бўлишини «Рустам», «Баҳодир», «Муқанна», «Ромео ва Жульетта»лардан билардик. Театримизнинг залга туташ фойесига тўпландик.

Артистларимиз жуда билимдон, тажрибали. Шеърий драмани Мақсуд Шайхзоданинг ўзи ўқиб берди. Тўпланган санъаткорлар ҳар бир образнинг характерини, сўзини, диалогларни синчковлик билан эшитиб, дилларида таҳлил қилиб боришди. Романтика, лирика, қаҳрамонлик, жўшқин ҳиссиёт, эҳтиросга кўпроқ мойил бўлган ҳамзачилар учун бу тарихий драма янги бир кашфиёт бўлди. Шеър тилининг фалсафийлиги, ҳикмат-

ли сўзларга бойлиги ва соддалиги, ҳар бир образнинг яхлитлиги ва мукамаллиги, унинг устига хореография, якка қўшиқларни киритиб ажойиб қуюлма яратиш нияти — асарнинг барча фазилатлари театрнинг «катта оғиз» артистларидан тортиб, сахна ишчиларигача маъқул тушди. Ҳаммани ўзига шайдо қилиб қўйди асар. «Жалололдин Мангуберди» асосан Мақсуд аканинг биринчи сахна асари бўлишига қарамай ҳам ўқишли, ҳам томошабоп эди. Ҳар бир артист ўз роли устида қаттиқ изланди, заргардек заҳмат чекди. Театрда бирор асар бунчалик иштиёқ, бунчалик сафарбарлик билан репетиция қилинганмас. Бу — ёзувчининг катта омади эди. Қолаверса, асарни тезроқ халққа кўрсатиб, уларга маънавий мадад беришга эришиш эди. Артистлар, театр цехлари кеча-кундуз ишлади. Тўйга, катта байрамга ҳозирлик кўраётгандай ҳамма ҳаракатда, кайфиятлари кўтаринки... Ушанда деярли ҳар куни Мақсуд Шайхзода репетицияга келиб ўтирар, Маннон Уйғур талаб қилган жойда сўзларни алмаштириб берар, композитор Манас Левиев билан баҳслашар, артистларнинг эзилиб ишлаганини кўриб, раҳми келиб, «Оға, кўп қийнаманг буларни!» деб мурожаат қилганида: «Жалололдин сизчалик кўнгли юмшоқ бўлганида, Чингиз сарбозларини қийқирагиб қуволмай қоларди. Сиз ўз ишингизни билиб, буёғини бизга қўйиб беринг!» — деб жавоб қайтарарди Маннон оға.

Мақсуд ака ҳар кўрганларида, йиғинларда «Ўзингиздан сўрасак?» деб иссиқ кўришарди, руҳиятингизни дарров пайқаб олиб, юракларни чироқ қилиб борар, йўлингни ёритиб берардилар. Актёрларнинг, Ҳамза театри коллективининг ҳақиқий дўсти эди. Янги асарлар муҳокамасига келиб қатнашар, ажойиб фалсафий мулоҳазалари билан ҳамманинг эътиборини қозонарди.

Ажойиб инсон, олим Шайхзоданинг ёрқин хотираси дилларда абадий яшайди.

МАФТУН ЭТГАН ҚАЛБЛАРНИ...

Ҳаммамиз учун азиз бўлган атоқли шоир, истеъдодли олим ва ажойиб инсон Мақсуд Шайхзода билан мен биринчи марта 1934 йилда «Қизил Ўзбекистон» редакциясида танишдим. Жингалак соч, кўзойнакли хушмуомала зиёли йигит доно нигоҳи, илиқ табассуми билан бир кўришдаёқ кишини ўзига жалб этар эди. Мен, ёш рассом, ўшанда эндигина Самарқанддан келиб «Ёш ленинчи» редакциясида иш бошлаган эдим. Уша кезлари Шайхзода билан тез-тез учрашар, суҳбатлашиб турардик. Шеърятдан, тасвирий санъатдан баҳслашардик. Ҳар бир суҳбат олам-олам маърифат, янги фикр ва ўй бағишлар эди. Қанчалик заковатли, аллома, хушсуҳбат, самимий ва камтарин эди у.

Йиллар ўтди. Кейинчалик мен домла Шайхзода билан ижодий ҳамкорлик қила бошладим. Унинг ижодининг чўққиси «Мирзо Улугбек» мени ҳам янги ижодий режа ва янги асарлар сари бошлади. Бир куни Ўзбекистон давлат нашриётининг директори каминани чақиртириб, Шайхзоданинг янги асари «Мирзо Улугбек» трагедиясига суратлар ишлашни илтимос қилди. Шунингдек, ана шу асар асосида ишланаётган фильмнинг режиссёри Латиф Файзиев фильм учун эскизлар чизишни таклиф этди. Суратларни ишлаш жараёнида Шайх ака билан кўп марта учрашиб, анча қимматли маслаҳатлар олдим. Шарқ тарихини, классик адабиётини Шайх ака пухта билгани учун, эскизларимни у киши маъқулламагунча қайта-қайта ишладим. Асардаги Улугбек, Феруза, Абдулатиф образларининг Шайх ака танлаган эскизлари китоб учун нашриётга ҳамда фильм учун режиссёрга топширилди. Эсимда, Феруза образини яратишда мен ўнлаб эскизлар ишлаганман. Улардан баъзилари сарой хонимларига хосроқ, баъзилари халққа яқин руҳда соддароқ қилиб ишланган эди. Шайх ака халқчил руҳда ишланган суратларни танлаб олди.

Минг афсус, нима учундир мен у кишининг ҳаёт чоғида суратларини ишламаган эканман. Аммо Шайхзоданинг нуроний сиймоси доимо кўз олдимда. Бир куни Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг доценти А. Бобохонов институт учун Шайхзода домланинг портретини ишлаб беришни илтимос қилиб келди. Сафар олдида эдим, вақт тиқилинч, бунинг устига домланинг бирорта фотоси қўлимда йўқ. Аммо илтимосни бажариш керак. Ёддан у кишининг портретини ишлашга қарор қилдим. Ихтиёримда бир неча соат вақт бор эди, холос. Узр билан портретни топширдим. Айтишларича, портрет ёмон чиқмапти...

Шайх ака билан суҳбатларда одам ўзини маънавий жиҳатдан яна ҳам бойганини ҳис қилар, санъат, адабиётни яна ҳам чуқурроқ тушунар эди. Шу фазилатлар учун ҳам Шайхзодани санъатнинг барча соҳаларида ижод қилувчи кишилар ғоят қадрлаб, ардоқлайдилар. У доимо биз билан, бизнинг илҳомимиз ва ижодхонамизда мангу барҳаётдир.

ДИЛКАШЛИК

Мен кўп йиллар мобайнида радиода, нашриётларда, газета ва журнал редакцияларида хизмат қилиб, Мақсуд Шайхзода билан кўп марта учрашиб, унинг ширин суҳбати, ибратомуз гаплари, ҳикматлари, беғубор ҳазил-мутойибаларини эшитиш шарафига муяссар бўлганларданман. М. Шайхзода билан бирор дафъа бўлсин, кўришган, сўзлашган киши бу воқеага лоқайд қаролмайди, у одамлар дилида, хотирасида чуқур из қолдирадиган, уни янги фикрлар, режалар устида ўйлашга, олам ва жамият тўғрисида, авлодлар тўғрисида чуқур мулоҳазалар юритишга ундайдиган, унга янги қанот бағишлайдиган сиймолардан эди.

1962 йил июнь ойининг ўрталари. Мен Г. Серебрякованинг Карл Маркс ва Фридрих Энгельснинг ҳаёт йўли, фаолиятига бағишланган «Прометей» трилогияси биринчи китобининг таржимасини давом эттириш учун бир ҳафтага Езувчилар союзининг Дўрмондаги ижод уйи — боғига чиқдим. Бахтимга Шайх ака ҳам бирмунча ижодий режалар билан шу боғга чиққан экан. Бу ҳол менинг боғда ўтган бутун кунларимга ажойиб файз киритди, завқ бағишлади, уни сермазмун қилди.

Гарчанд мен у киши билан бунга қадар ҳам кўп марта кўришган, суҳбатлашган бўлсам-да, бу ҳол менга ажойиб инсоннинг жозибасини яна ҳам чуқур ҳис қилишга, унинг табиатидаги такрорланмас қирраларни пайқашга, унинг нақадар дилкашлигига ишонч ҳосил қилишга имкон берди.

Уша кезларда Миртемир ака, тарихчи олим М. Ф. Ваҳобов, ҳиндшунос Наби Муҳаммедов, композитор ва дирижёр Борис Бровцин ҳамда Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётидан бир неча ўртоқлар ҳам боғда эдилар. Шайх ака иш ва уйқу соатларидан бўлак бирор дамни бизларсиз ўтказмасди. У хонасида ишлаб

чарчагач, биз билан боғни сайр этар, бильярд ёки қарта ўйнар, сайр вақтида ҳам, ўйин вақтида ҳам ажойиб гаплар, воқеалар, саргузаштларни айтиб бизларни кулдирадди. Биз ссатлаб вақтимизнинг қандай ўтганини билмай қолардик. Ҳар қанча вақтимиз кетмасин, ҳеч биримиз унга ачинмасдик (ҳаммамиз ҳам боғга маълум бир ижодий режа билан чиққан бўлишимизга қарамай), негаки, Шайх аканинг суҳбатидан китобларда, ҳужжатларда учрамайдиган воқеаларни, ҳикматли гапларни, ўтмиш маданиятимизга, буюк аждодларимизга доир маълумотларни эшитиб олардик. Буларнинг аксарияти биз учун кашфиёт даражасида эди.

Бир кун чинор тагидаги доира стол атрофида М. Ғ. Ваҳобов ва мен Шайх ака билан чой ичишиб узоқ суҳбатлашиб қолдик. Суҳбат «Мирзо Улуғбек» трагедияси устида бориб, шу муносабат билан Шайх ака Улуғбек замонаси, унинг салтанати, астраномия илмига қўшган ҳиссаси, унинг инсон, султон, олим сифатидаги фазилатлари тўғрисида ажойиб гапларни айтди. Унинг Улуғбек ҳақида билганлари ҳатто каттакон тарихчи олимни ҳам ҳанг-манг қилиб қўйганди. Шарқнинг буюк мунажжими за маърифатпарвар султони тўғрисида бутун Шарқ ва Ғарб оламидаги фикрлар, ҳужжатлар, илмий рисоалар, солномаларни М. Шайхзода зўр ҳафсала ва қунт билан титкилаб чиққани, халқ орасидаги ривоятлар ва ҳикоятларни тирак тадқиқотчи сингари миридан-сиригача ўргангани шундоққина сезилиб турарди. Биз суҳбатга шу қадар берилиб кетибмизки, тушки овқат маҳали бўлиб қолганини ҳам билмай қолибмиз. Бизни овқатланишга таклиф қилишганида суҳбатимиз бўлиниб қолди. Мен фурсатдан фойдаланиб, ана шу суҳбат давомида кўнглимга тукқан бир гапни айтдим:

— Шайх ака, «Мирзо Улуғбек» ҳар қанча мукамал асар бўлмасин, Сиз билган, тўплаган фактларни ўндан бир қисми ҳам драма рамкасига сиғмаган экан. Сиз бутун бир романга арзигулик нарса гапириб бердингиз. Яна бир ҳафсала қилсангиз бўлар экан.

— Дарҳақиқат, гапингизда жон бор, Улуғбекнинг ҳаёти катта монументал асарларга ҳам етарли материал бера олади. Ҳа, айтганингизча, ҳафсала қилиш керак, ҳолос.

Шайх ака ҳар қандай гапдан ҳам ҳазил ясай оларди.

— Демакки, мулла Ҳибзиддин, фожиа Сизни қаноат-

лантирмаган бўлса, романга қарздормиз, лекин бу қарзни биз узолмасак, бошқалар узишади, бунга аминман.

Шу кунни таомга қовурилган товуқ гўшти тортишди. Шайх ака бунни кўриб, чеҳраси ёришиб, ёнидаги ҳамдастурхонларига:— Товуқни еганлар раҳматини бизга айтишсин,— деди.

Бу гапнинг маъносини баъзилар тушунди, баъзилар тушунмай ҳайрон бўлишди. Гапнинг тагида гап бер эди. Бундан бир неча кун бурун эрталабки нонуштага устутига тухум берганларида, Шайх ака тухумни егиси келмай, ўтирган ерида ўчоқ бошидаги хизматчи аёлларга қарата:— Ахир бунинг мамашасидан ҳам бўладими?— дегани ёдимда.

— Мамашаси ҳам бўлиб қолади, лекин ҳозир товуқлар жўжа очишяпти,— деб аёллар ҳазилга ҳазил билан жавоб беришди.

Бу гап кор қилиб, боғ раҳбарлари тездан товуқ ахтариб, топиб келишган экан.

Дўрмон қишлоғи шаҳардан бир неча ўн километр олисда бўлишига қарамай, Шайх акани зиёрат қилгани деярли ҳар кунни одамлар келиб туришарди. Буларнинг бирон илннжи бўларди, албатта. Радио, телевидение, газета, журнал ходимлари бирор таклиф билан келишар, М. Шайхзоданинг ваъдасини олишар, ундан бирор нарса ундириб кетишарди.

Бир кунни чинор тагида суҳбатлашиб ўтирганимизда «Улуғбек юлдузи» фильмининг режиссёр постановкачиси Латиф Файзиев фильмининг рассомлари Э. Қаландаров ва Н. Раҳимбоевни, либослар рассоми Чингиз Ахмаровни бошлаб келиб қолди. Уларнинг қўлида «Улуғбек юлдузи» фильмига атаб ишланган бир даста эскизлар бор эди. Киночилар буларни сценарий муаллифига кўрсатиб, унинг маслаҳатини олгани келишганди. М. Шайхзода фильм персонажлари — Мирзо Улуғбек, Хўжа Аҳрор, Бобо Қайфий, Абдулатиф, Феруза хонимларга ишланган эскиз расмларни, айрим кадрларнинг манзараларини бирма-бир диққат билан кўриб, персонажларнинг қиёфаси, либослари, тақинчоқлари, яроқлари ва қолаверса Улуғбек замони муҳитига доир, ўша замонга хос рангларга доир шу қадар аниқ мулоҳазалар айтдики, биз Мақсуд аканинг билимдонлигига яна бир карра қойил қолдик. У ҳар бир персонажнинг наинки, маслаги, характери, табиатини, балки унинг ташқи қиёфаси, қи-

лиқлари, кийиниш тарзини ҳам шу қадар жонли, яққол тасаввур этар эди.

М. Шайхзода рус классик поэзиясининг даҳолари — А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтовнинг, буюк совет шоири В. В. Маяковский ва бошқа машҳур шоирларнинг моҳир таржимони экани ҳаммага маълум. Бир куни мен «Прометей» китобида учраб қолган Лермонтовнинг бир банд шеърини ўзбек тилига ағдариб бериш тўғрисидаги илтимос билан Шайх акага мурожаат қилдим. У киши одатдагича хушнудлик билан:— Лекин, қалам ҳақини насия қилмайдилар,— деб ҳазиллашди. Орадан бир неча соат ўтар-ўтмас Шайх ака қўлимга тўрт букланган бир варақ хат тутқаздилар. Бу шоирнинг бинафшаранг сиёҳда ёзилган, ҳар бир сўз ва ҳарф сарбаст жойлашган мена таниш дастхати эди:

«19. 15. VII. 62. Азиз укамиз мулла Ҳифзиддинга!»

А он мятежный, просит бури,
Как будто в бурях есть покой.

У эса довдираб бўронни излар,
Гўёки, бўронда топгудек ором.

Изоҳ: мятежный тушунчасини бу ерда сифат (исёнкор, тўпалончи) шаклида беришдан кўра ҳаракат феъли ҳолида берсак, образ яна яққолроқ бўлмасмикан?

Р. С. Шу таржимани ўзларига юбориш баҳонаси билан муҳтарама синглимиз Қомилахонга² алангали ҳам-сояворлик (21-хонадан) саломларни етказиб, ўзлари кеча буюк сабр ва матонат бирла мутолаа қилиб чиққан қучоқ-қучоқ замона рўзномаларида (Шайх ака саҳифа остида бу сўзга — эронча газета, деб изоҳ берганлар.— Ҳ. М.) ва мажмуаларида топиб олган янги хабарларни биздек дуогўйи холисоналарига қачон ва қаерда айтиб бермоқчи бўлганларини сўрамоққа ижозат беришларини ўйлаб ўтиришимизга имкон туғдириб беришларини рижо қилувчи деб —

¹ Исминини шундай ёзилиши аслида тўғри бўлади. (Ҳ. М.)

² Рафиқам Қомилахон ҳам дам олиш кунлари боғга келганида М. Шайхзоданинг суҳбатидан бир неча бор баҳраманд бўлган эди. (Ҳ. М.)

бандайн ҳақир, каминайн фақир, унутилган қўшни, соғинган доравор ва дархонсифат — М. Шайхзода».

Кўриниб турибдики, хатнинг мазмуни ортиқча изоҳга муҳтож эмас. У бошдан-охир М. Шайхзодага хос беғубор юмор билан йўғрилган бўлиб, унинг заршунослиги, зўр билимдонлиги, рус тилининг хилма-хил товланишларини теран ҳис қилганидан далолат беради.

М. Шайхзоданинг тагдор ҳазилсиз, маънодор киноларсиз, ҳикматли гапларсиз яшай олмагани кўпчиликка маълум. Лекин унинг ҳазиллари одамларга малол келмас, беғубор бўлар, одамларни хижолатга солмасди. Шoirнинг эллик йиллик юбилей арафасида Фарғона водийси бўйлаб қилган сафарида унга ҳамроҳ бўлган бир дўстим гапириб берган эди: М. Шайхзоданинг ўнлаб-юзлаб шогирдлари, мухлислари уни меҳмоннавозлик билан кутиб олганлар. Унга бир пиёла чой тутишни ўзлари учун катта бахт деб билганлар. Аммо М. Шайхзода уларнинг кўпчилигини элас-элас биларди. Ё унинг институтда таҳсил кўрган шогирди, ё унинг ижодига ихлос қўйган мухлиси, ёинки серзавқ китобхони. Меҳмон бўлатуриб, мезбоннинг исм-шарифини билмаслик ноқулай, албатта. Шайх ака хижолатдан чиқмоқлик учун мезбонга дер экан:— Афсуски, фамилиялари эсимда-ку, исмлари хотирамдан кўтарилибди.

Аслида у киши мезбоннинг на фамилиясини ва на исмини биларди. Бу гапни эшитган меҳмон шоша-пиша исмини ҳам, фамилиясини ҳам қўшиб айтиб юборади. Шайх унга раҳмат айтиб, ўзи хижолатдан қутулиб, суҳбатни давом эттираверади.

1960 йилнинг 20 январида Ўзбекистонда озарбайжон адабиёти ҳафталиги бошланди. Қардош озарбайжон адабиётининг машҳур намояндалари Ёзувчилар союзининг ўша вақтидаги биринчи секретари Меҳди Хусайн, Сулаймон Рустам, Мамед Раҳим, Усмон Соривали, Алиоға Велнев, Қобил Имомбердиев ва бир тўда озарбайжон санъаткорлари республикамизнинг шаҳар ва қишлоқларида меҳмон бўлдилар, минг-минглаб меҳнаткаш китобхонлар билан учрашдилар. Мақсуд Шайхзода учун бу алоҳида қувончли байрам эди. Алишер Навоий номли театр биносида озарбайжон адабиёти ҳафталигига бағишланган тантанали кечада М. Шайхзода қадимий қадрдон дўсти Сулаймон Рустамга бағишланган, ҳар сатрида самимий ҳазил барқ уриб турган «Эски дўстимни

«олқишлаб...» деб аталган шеърини ўқиб берди. Бутун зал шоирни олқишлади. Мен кеча охирида М. Шайхзодани топиб, шеърни босиш учун «Ўзбекистон маданияти»га беришларини илтимос қилдим (ўша йилларда мен шу газетада муҳаррир ўринбосари лавозимида хизмат қилардим). Шайх ака лутфан рози бўлдилар. Эртаси куни газета саҳифасига жойланган шеър корректурасини ўқиб беришни муаллифга таклиф қилдим. Шеърнинг остидаги изоҳда: ушбу шеър озарбайжон адабиёти ҳафталигига бағишланган тантанали кечада автор томонидан ўқиб берилганлиги айтилган эди. Корректurada бу изоҳ навбатчи муҳаррир томонидан негадир ўчириб қўйилган экан. Шайх ака дарҳол буни пайқаб, ҳайрон бўлди ва ранжиганлигини билдирмоқчи бўлиб:

— Афсуски, таҳрирни ким қилганини билса бўлади-ку, ўчирувчи ким эканини билиш қийин. Негаки ўчирувчиларнинг бари бир хилда чизиқ тортишади,— деди ва бу гапи бизларга қаттиқ тегмасин учун кулиб қўйди, лекин изоҳни қайта тиклашни талаб қилмади.

Унинг бутун ҳаётида шоирона сарбастлик билан биргачи интизом ва ўзига талабчанлик ҳам зўр эди. Мен буни боғда ўтган бир неча ҳафта давомида кўриб билдим. Сиртдан қараган киши у боғга ишлаш учун эмас, балки дам олиш, боғнинг тоза ҳавосидан баҳраманд бўлиш учунгина чиққан кўринарди-ку, аслида эса бирор кун йўқ эдики, у қўлига қалам олмасин. Ҳар куни бўлмаса-да, ҳар икки-уч кунда даста-даста шеър битиб, фурсат топиб бизларга ўқиб берар, ўқиётганида зимдан тингловчиларнинг авзойини кузатиб ҳам қўярди. Унинг 1962 йил ёз фаслида ижод қилган шеърларининг аксари биз тез-тез кўришиб турган ўша кезларда битилган эди. У ёзишдан, ижод қилишдан ҳам кўпроқ вақтини мутолаага сарфларди. Бир куни шаҳар телефони жиринглаб қолди, кимдир Шайх акани чақириб беришимни илтимос қилди. Бундан бир неча дақиқа аввал биз билан бемалол гаплашиб ўтирган шоир, хонасини «Қазбек» тутунига тўлдириб, илҳом оғушида экан. Мен унинг бу ҳолатини кўриб, бемаҳал кирганимга пушаймон бўлдим, ҳозиргина биз билан чақчақлашиб ўтирган шоирнинг илҳом оғушига шунчалар тез шўнғиши хаёлимга ҳам келмаган эди. Буни билганимда, телефонда шоирни йўқлаган киши ким бўлмасин, Шайх ака йўқлар, деб жавоб қилган бўлардим.

Шу кунни ҳам, бошқа кунларда ҳам Шайх аканинг хонасига кирганимда ажиб бир манзарага кўзим тушарди. Унинг иш столи устидагина эмас, балки ёстиғи устида ҳам, суҳбат столи, хонадаги креслолар устида ҳам ҳар хил китоблар, журналлар — кўпи очик ҳолда, баъзилари икки букилган ёки ёпиқ ҳолда сочилиб ётарди. Буларнинг орасида «Роман-газета»нинг янги сонларида тортиб марказий адабий журналлару рус ва Ғарбий Европа ёзувчиларининг асарларигача бор эди. Китоб ва журналларнинг ҳолатида шу нарса сезилиб турардики, Шайх ака бир вақтнинг ўзида уларнинг бир нечасини ўқиб борарди. Келган саҳифасини ахтариб юрмаслик, ёки адаштирмаслик учун бўлса керак, китоб ёки журнал бўлсин, уларни ёпиб қўймасдан, икки буклаб очик ҳолда ташлаб қўяди.

Шайх аканинг табиатидаги яна шу нарса ҳам диққатга сазоворки, у шаҳардан кундалик газеталарнинг етиб келишини сабрсизлик билан кутарди. Кечаси қай вақтда ётган бўлишига қарамай, биз уни эрталаб соат саккизда чинор тагидаги радиони бураб, Москвага тўғрилаб турганини кўрардик. У Москвадан эрталабки «Сўнгги ахборот»ни эшитишни бирор кун канда қилмас эди. Шоирнинг кўз илғамас бундай ички интизомга бўйсунганини ижодда ҳам кўриш мумкин эди. Акс ҳолда бу ёруғ дунёда ақалли олтмиш йил ҳам умр кўрмаган бир кишининг-минг сатр ажойиб шеърлар, қанчадан-қанча шеъррий драмалар, илмий асарлар, публицистик мақолалар ёзишга, таржималар қилишга, неча минг соатлаб лекциялар ўқишга, қанчадан-қанча илмий докладлар қилишга, тез-тез радио ва телевидение микрофонига ҳамда улкан минбарларга чиқиб туришга улгурмаган бўлар эди.

ГУЗАЛЛИК НАВКАРИ

Воқеа бундай бўлибди.

Ҳиндистонга борган бир гуруҳ совет сайёҳларини олиб юрган ўрта яшар бир ҳинд мамлакатининг тарихи, маданияти, унинг Тож Маҳалдек ажойиб ёдгорликлари ҳақида, Бобир ва бобирийлар тўғрисида кўп мароқли гаплар айтади-ю, лекин анчагина чалкашликларга ҳам йўл қўяди. Шунда сабри чидамаган сайёҳлардан бири ундан изн олиб, булар ҳақида эшитган ва билган нарсаларини гапириб беради. Меҳмоннинг ҳикояси шунчалик фактларга бой, шунчалик батафсил эдики, бундан ҳайратланган бояги ҳинди:

— Соҳиб, сиз илгари ҳам Ҳиндистонда бўлганга ўхшайсиз-а?—деб сўрайди.

— Йўқ, биринчи келишим.

— Бўлмаса бизнинг юртимизни қаердан бунчалик яхши биласиз?

— Мен Ўзбекистондан, шоир ва султон Бобир элидан бўламан.

Буни менга журналистлардан бири гапириб берди. Ҳиндистон ҳақида, унинг маданияти ва тарихи тўғрисида кўп нарсаларни билиши билан ҳиндларни ҳайрон қолдирган ўша сайёҳ Мақсуд Шайхзода эди.

...Шоир ёки ёзувчи тўғрисида бир нима дейиш гоят мушкул нарса. Негаки бу икки санъаткорнинг одатда мухлиси кўп бўлади, мухлис деган шинаванда, ўзи ёқтирган қалам соҳибининг таржимаи ҳолидан тортиб қайси асари қачон чиққангача — ҳаммасини яхши билади, қолаверса, адабиётшунос ёки танқидчилар буларнинг ижодини аллақачон таҳлил қилиб қўйган ва навбатдаги китобларига мунтазир турган бўлади. Бугунги «Маданиятимиз арбоблари»нинг қаҳрамонлари шоир ва драматург Мақсуд Шайхзода ҳам ушбу қоидадан асло мустасно эмас. Шунга кўра, ҳурматли шоиримизнинг ижодига эмас, ўзига сўз бериш мақбул кўринди.

— Ассалому алайкум, Шайх ака!

— Ваалайкум ассалом. Ўзларидан сўрасак!

Ҳар кимнинг дилига ёққан бир сўзи, ўзи суйган ибораси бўлади. Шайх аканинг кўпдан-кўп мухлислари-га, ёр-биродарлари ҳамда шогирдларига яхши таниш бўлган «Ўзларидан сўрасак!» ибораси у кишидаги камтарлик ва дилкашликнинг, руҳий тетиклик ва меҳрибонликнинг ажойиб синоними бўлиб қолган.

— Бу гал сўраш навбатини бизга берсангиз, домла.

— Бош устига, марҳамат.

Суҳбат асосан уч мавзуда борди. Шеърят, драматургия ва илмий фаолият. Бинобарин, Мақсуд Шайхзоданинг бутун истеъдоди тафаккурнинг мана шу уч соҳасида айниқса ёрқин намоён бўлган. Шеърятда у ажойиб образлар, фалсафий умумлашмалар, чиройли ташбеҳ ва тасвирлар топадиган шоир, драматургияда «Мирзо Улуғбек» сингари забардаст асарлар яратувчи муаллиф, илм-фан соҳасида эса ўнлаб истеъдодли шогирдлар етиштирган, айтиб бериш вақтида муваффақият билан фан ривожига ҳисса қўшаётган олим ва устоз сифатида кенг танилган.

— Шайх ака, ўқувчиларингиз шеърят оламида ўттиз беш йилдан бери қалам тебратаётганингизни яхши билишади, ёзган асарларингизни завқ билан ўқишади. Агар мумкин бўлса, биринчи шеърни қандай ёзганингизни ҳамда ўз тажрибангиз асосида қандай фикрларга келганингизни гапириб берсангиз.

— Отам Маъсумбек ўқимишли, адабиётни севадиган одам эди. Ҳали-ҳали эсимда, у бизга сўзлар айтиб, шуларга қофия топтирарди. Шарқ ва Ғарб классикларининг асарларидан намуналар ўқиб берарди. Шу отам туфайли жуда ёшлигимданоқ менда шеърга муҳаббат туғилди. Кейин ўзим ҳам машқ қила бошладим. «Қарга ва тулки» деган масални ёзганимда ўн яшар бола эдим. Ун уч ёшимда матбуотда биринчи шеърим чиқди. Булар ўргамчи нарсалар эди. Асосий нжодим 1929 йилдан, «Шарқ ҳақиқати» газетасида босилган «Трактор» шеъримдан бошланди, деб ҳисоблайман. Саволнинг иккинчи банди ҳақида шуни айтишим мумкинки, поэзия трафарет ва шаблонки, бир ерда қотиб қолишликни ёқтирмайди, у ҳамisha изланишни, янги-янги восита ва усуллар топишни талаб қилади. Бинобарин, санъат гоялари хизматкоридир. Шунинг учун гояни ўқувчиларга яхшироқ

етказиб бериш учун шеъриятнинг ҳамма нозик сирларини билиб олган ҳолда унинг формаларини кенг ривожлантиравериш керак. Бу жиҳатдан динамизмдек катта устунликка эга бўлган эркин шеърдан ҳам кенг фойдаланиш лозим. Қолаверса, ҳар бир ёзилган шеърда ўзига хос тароват бўлиши керак. Токи, ёзган шеъримиз ҳам ўқувчида завқ уйғотсин, уни гўзалликка ундасин, ҳам шоирни шоирдан ажратиб турадиган ихтирочиликдан ҳоли бўлмасин. Танқидчи ва адабиётшуносларимиз чинакам мисралар билан ёлғон мисраларни ажратиб олишда, трафарет ва сийқа нарсаларни йўқотишда ёрдамга келишлари керак, деб ўйлайман. Чунки бу ҳаммамизнинг шарафли ишимиздир. Қофия масаласида ҳам икки оғиз гапим бор эди. Ҳаммамизга маълумки, шеърни шеър қиладиган нарсалардан бири қофиядир. Чунки усталик билан топилган қофия ўқувчига эстетик завқ беради, унинг хотира кучини оширади. Тўғри, қофиясиз шеър ҳам яхши бўлиши мумкин (масалан, эркин шеър, оқ шеър). Лекин ижодкор қофияли шеър ёзишга жазм қилган экан у ишлатган қофияларнинг жарангдор ва тароватли, эса қоладиган ва ногаҳоний бўлишига эришмоқ керак. Биз қофияпарастлар эмасмиз, албатта. Лекин биз шеъриятда яхши, оҳангдор ва оригинал қофиялар бўлишининг тарафдоримиз. Чунки қофия поэтик маҳоратимизнинг энг муҳим қуролларидан биридир.

— Шайх ака, театр шинавандаларига яна нималар тортиқ қилмоқчисиз?

— Дастлаб шуни айтишим керакки, биз тарихни тарих учун эмас, балки замонамиз учун ўрганамиз. Утмишда юз берган воқеалардан хулоса чиқариш, ижтимоий тараққиёт қонунларини ўрганиш, адолат ва адолатсизлик, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашни очиб бериш бизнинг вазифамиздир. Шу вайдан ҳам ўтмишда яшаган ва маълум даражада даврнинг зиддиятларини ўзида акс эттирган монументал инсонлар, улкан характерлар ҳамда даҳшатли фожиалар ҳамини мени қизиқтириб келган. Шу вақтгача ёзган икки асаримнинг темаси ҳам шу билан изоҳланади. Ҳозир мен улуғ олим ва мутафаккир Беруний ҳақида бир нима ёзиш ниятида юрибман, шунга материаллар тўплаяпман. Бошқа бир мақсадим ҳам йўқ эмас: ажойиб интеллигенциямиз ҳаётидан ҳам бирор пьеса ёзмоқчиман. Лекин буларнинг ҳаммаси ҳозирча фақат режалар, холос.

Суҳбатимиз ҳам тугаб қолди. Учинчи мавзу — домланинг илмий фаолияти ва ўқитувчилик иши. Бу соҳа ҳам унинг ижоди билан чамбарчас боғланган. Мақсуд Шайхзода қарийб 25 йилдан бери Тошкент педагогика институтида адабиёт тарихидан дарс бериб келади. Шу давр ичида у жуда-кўп шогирдлар тарбиялади. Айни бир вақтда ўзи ҳам илм соҳасида самарали иш олиб борди. 1958 йилда «Алишер Навоийнинг лирик қаҳрамони» деган мавзуда кандидатлик диссертациясини ёқлади. Ҳозир эса шу буюк шоирнинг поэтик маҳорати устида докторлик ишини тамомляпти.

— Мен бу асаримда классик поэзиямизнинг ва унинг қуёши Алишер Навоийнинг ижод сирларини очиб беришга ҳаракат қилдим. Мақсадим — ўтмиш шеъриятидаги ранг-баранг усулларни, бадий приёмларни тўла-роқ очиб бериш, ҳозир учун фойдалиларини аниқлаш эди. Бу ниятимга қай даражада эришганимни билмайману, лекин шеъриятимизнинг ривожига ёрдам берадиган бирор нарса қилган бўлсам ўзимни бахтиёр ҳисоблардим.

...Инсон ҳамиша гўзаллик билан нафосатнинг ошиғи бўлиб келган. Шунинг учун ҳам у ҳамиша табиатни безашга, унга ранго-ранг безаклар тақиб, латофатидан завқ олишга интилади. Инсон қалбидаги ана шу нафосат ташналигининг мадҳияси шеърятдир. Мақсуд Шайхзода эса бу шеъриятимизнинг ажойиб вакили, чинакам гўзаллик навкардир.

1964

БУЮК ВА КАМТАРИН ИНСОН

Пурвиқор адабиётимизнинг улкан зоти шарифлари орасида Мақсуд Шайхзодага бўлган ихлосмандлигининг анча узоқ тарихи бор. Улуғ Ватан урушининг қизгин йиллари мен фронтда ҳарбий врач бўлиб ишладим. Урушнинг учинчи йили охирларида бўлса керак Тошкентга командировкага келдим. Орадан 4 йилча вақт ўтгандан сўнг қадрдон шаҳарга келишим. Кўп нарсалар билан қизиқасан, янгиликларни суриштирасан. Уша паллада Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди» пьесаси саҳнада ўйналмоқда эди. Кўпчиликнинг тилида «Жалолиддин!» «Жалолиддин!» Мен ҳам кўп фронтчилар қатори спектаклни бориб кўрдим. Эртасига яна бордик. Нега? Негаки, эл оғзида бу спектакль борасида дув-дув гап бўлганига борасан. Саҳнада Чингиз ёвуз лашкарларининг ваҳшийлигини кўрарканман, кўз ўнгимдан немис-фашист босқинчиларининг Ватан ва халқимиз бошига ёғдирган даҳшатли кулфатлари худди кинолентасидагидек кўз ўнгимдан бирмабир ўтаверди. Жалолиддин, Темур Маликларнинг Чингизхон галаларига қарши элу юрт озодлиги учун олиб борган мардонавор кураши ва тилларда дoston шавкатли жасорати бир менигина эмас, бутун зални ларзага солиб, қалбларни мавжлантириб юборди десам, муболага бўлмас. Негаки, узлуксиз бўлиб турган гулдурос олқишлар бу фикримнинг гувоҳи эди. Ҳали-ҳали ёдимда, фронтга қайтгач, бир-икки ҳафтагача ҳамшаҳар жангчиларга ҳам, санитария бўлимидагиларга ҳам спектакль ҳақида, Жалолиддин ва сафдошларининг босқинчиларга қарши олиб борган жасурина курашлари ҳақида тўлиб-тошиб сўзлардим. Шу-шу бўлди-ю, Мақсуд Шайхзоданинг ижоди билан ошно бўлдим ва бир умрга унинг мухлиси бўлиб қолдим.

Жангу жадаллар битди. Галаба қилдик. Зафар билан юртга қайтдик. Орадан анча йиллар ўтди. Шоир билан шахсан танишиш орзусига фақат 50-йилларнинг ўрталаридагина муяссар бўлдим. Ҳозир аниқ ёдимда йўқ, фан арбобларимиздан машҳур бир кишининг юбилейи тантанасида мен тасодифан домла Шайхзода билан ёнма-ён ўтириб қолибман. Орадаги гап-сўзлардан англадимки, ёнимда ўтирган киши — шоир Шайхзода. Аввалига йиманибгина домла билан сўзлаша бошладим. Уруш йилларида у кишининг ижодига ихлосманд бўлганим, бунинг сабабчиси «Жалолиддин» эканлигини эсладим. Домла ўшанда: «О, ҳали ҳам Жалолиддин эсингизда бор экан-да, офарин» дедилар. Шу баҳона бўлди-ю, суҳбатимиз қуюқлашиб кетди. Ҳеч сония ўтмай қадимги қадронлардай очилишиб гаплашиб ўтирдик. Мазкур воқеадан сўнг мен Мақсуд Шайхзода домла билан жуда кўп марта турлича шароит ва кайфиятларда мулоқотда бўлдим.

Дарвоқе, ҳар гал учрашганда мен у зоти шариф сиймосига хос бўлган бирон янги фазилатни кашф этгандек бўлардим. Агар мендан Мақсуд Шайхзоданинг энг аъло фазилатлари борасида сўраб қолсалар, мен Мақсуд Шайхзода буюк, лекин ўта камтарин инсон; шоир сифатида — замон шоирларининг энг мутафаккир сиймоларидан; олим сифатида — беқиёс донишманд, билимдон, бутун бошли бир хазина; муаллим сифатида — мунис, мушфиқ, гамхўр мураббий дея жавоб қилардим! Мен Мақсуд Шайхзодани шоирлар сардори, алломаи замон деб таърифлашни истардим. Бу ҳақ гап. Биргина лавҳа. 1966 йилги зилзиладан кейин кўчада тасодифан учрашиб қолдим. (Бу сўнгги учрашувимиз эди.) У ёқдан-бу ёққа юриб ижодий режалари ҳақида гап очдим. У киши нуроний табассум билан: «Мана, биродари азиз, улуг ҳамюртимиз Беруний ҳазратларининг илмий фаолияти ҳақида битилмоқда бўлган пьеса ҳам ниҳоятсига етай деб қолди. Бу асарда бошқа илмий масалалар қатори тиббиётимиз тарихи борасида ҳам анчагина гаплар бўлиб ўтгуси, насиб бўлса, пьесани саҳнада кўриб ва ўқиб чиқиб, фикру мулоҳазаларингизни биз билан баҳам кўрарсиз деган умиддамиз», — деди. Мен ҳам тезда кўриш ва ё ўқишдан умидворман дея жавоб қилдим.

Мақсуд Шайхзодани буюк, лекин ўта камтарин сиймо дедим, ҳақ гап. Мен ўз иш фаолиятим жараёнида

мамлакатимизда ва чет элларда жуда хилма-хил аҳли
илм ва ё адиблар билан мулоқотда бўлдим. Сир эмас,
улар орасида Мақсуд Шайхзода каби самимий ва ўта
камтарларини учратмадим. Уларнинг баъзилари изҳори
фазилат билан банд бўлсалар, баъзилари эса ҳамсух-
батлари андак хатога йўл қўйгудек бўлса, дарҳол бета-
каллуф унинг сўзини бўлиб, дағаллик билан тузатишга
интилардилар. Бироқ Мақсуд Шайхзода ўзидаги шунча
билим ва донишга қарамай, ўзини ғоятда камтар тутар,
ҳақиқий фозилона такаллуф ва назокатга қатъий риоя
қиларди. Бу алломалар учун жуда бебаҳо фазилат. У
хато гапирган кимсанинг нуқсонини мулойимлик билан,
унинг иззати нафсига тегмасдан, ўзига сездирмасдан
тўғрилашга эришарди. Ҳа, бундай алломи замон сий-
молар асло ўлмайди. Тасаввуримизда ҳамиша тирик.
Чиндан ҳам Мақсуд Шайхзода азиз ва табаррук алло-
ма эди.

БИР МАКТУБ ТАРИХИ

Апрель ойнинг бошларида домла Мақсуд Шайхзодадан бир мактубча олдим. Мана ўша форсча ёзилган мактубнинг ўзбек тилига қилинган таржимаси:

«Олий мақом Рустам ибн Комил!

Алқисса, сўзбошини ёзиб тугатдим. Албатта Сиз мақола кечиккани учун ортиқ хафа бўлмагайсиз! Мабодо мақолага тузатиш киритиш ва иловалар қилиш лозим бўлса, ўзингизга ҳавола, лекин сиздан илтимос этаманки, киритиладиган ҳар бир ўзгариш мен билан бамаслаҳат қилинса.

Камоли эҳтиром билан дуоғўйингиз

Мирзо Мақсуд Шайхзода,

Тошкент шаҳри, 1381 йил (ҳижрий),

муҳаррам ойи».

Менга келган мазкур мактубчанинг тарихи бундай:

1964 йил эрта баҳор кунларидан бирида устод Ғафур Ғулом нашриётимизга келдилар. Уртоқлар билан суҳбатлашгач, кетишга отланар эканлар, менга: «Бу ёққа юр» дегандай ишора қилдилар. Ташқарига чиққач, «Бугун кечқурун Порсоҳон (Шамсиев) домлани олиб бизни кига боринглар, сизларга ўз қўлим билан зигир мойида палов дамлаб бераман» дедилар. Кечқурун Порсоҳон домла билан устознинг уйларига кириб бордик. Чой ичиб чақчақлашиб ўтирар эканмиз, Порсоҳон домла, бугунги чақирилишимизнинг боисини билмай гарангман, деб ҳазиллашдилар.

Устоз бунга жавобан:

— Набира кўрдим, уни буюк шоиримиз Дурбек номи билан атадим,— дедилар.

Биз устозни ва рафиқалари Муҳаррамхон опани қутладик. Дурбекка узоқ умр тиладик.

Шу маҳал эшикдан домла Мақсуд Шайхзода, у кишининг рафиқалари Сокинабону ҳамда Ғафур Ғулом

оиласининг дўсти, домла Шайхзоданинг қариндоши Пошшо Ғаниев кириб келдилар. Суҳбат асносида гапдан гап чиқиб Республика ҳукумати устоз Ғафур Ғуломнинг беш томлик асарлар мажмуасини нашр этиш ҳақида қарор қабул қилгани устига бориб тақалди. Шунда устоз:

— Шайх (у киши Мақсуд Шайхзодани шундай деб атар эдилар), шу асарларим мажмуасини тузувчиси мана Порсоҳон акам, муҳаррири укам Рустам, ҳўп, сен бу ишда нима билан иштирок этасан?— деб сўраб қолдилар.

— Менга фақат бир иш, яъни асарларнинг мажмуасига сўзбоши ёзиш қолибди. Ижозат берсангиз, шу фахрли вазифани ўз зиммамга олай,— дедилар устоз Мақсуд Шайхзода.

Бу фикр ҳаммага маъқул тушди. Биринчи том тўпланиб тартибга солинган эди. Таҳрир ишида Ғафур аканинг ўзлари фаол иштирок этдилар. Устоз Шайхзодадан сўзбошини имкон борича тез ёзириб олиш вазифаси менинг зиммамга тушди. Сўзбоши тайёр бўлгани ҳақида юқорида келтирилган мактубчани олдим.

Устоз Шайхзода ёзган сўзбошиларидан парча келтирамиз. Бу парчада Низомий Ғанжавий номидаги педагогика институти ҳақида ҳам гап боради:

«Бу даврда (яъни Улуғ Ватан уруши даврида — Р. К.) ёзилган шеърлар орасида айниқса уч шеърни алоҳида қайд қилиб ўтишни истар эдим. Булар: 1941 йилда, урушнинг биринчи кунларидаёқ ёзилган «Кузатиш», 1942 йил 16 майда ёзилган «Соғиниш» ва 1945 йил 5 ноябрда ёзилган «Ғолиблар байрами» шеърларидир. Мукаммал бир шеърый салоса (трилогия) ташкил қилган бу учликни англаш шоиримиз қалбининг уруш йилларидаги ўз дафтарини ўқимоқ демакдир. Бу учлик — салосанинг биринчи шеъри шоир ўз ўғли Жўраҳонни фронтга жўнатган кунда ёзилган. Бу бақувват ва ғоят самимий шеърда ота — шоирнинг қалби нечоғли умидвор ва амин бўлса-да, ўғли тақдири учун хавотирга лиқ тўлган албатта, аммо у ўз кўз ёшларини тия олмайди ва соқит, вазмин, сипо насиҳатлар билан ўз оиласининг аънъаналарини эслаш орқали ва ҳатто баъзи мутойибалар билан ўзини тинчитмоқчи бўлади. Иккинчи шеърда шоир ўғлини соғинганини унутилмас мисраларда тараннум этганки, менингча, бу ҳасратнома Ғафур

Гуломнинг шоҳ ғазали дейилишга лойиқдир. Қаранг, нақадар мукамал хаёл, порлоқ тасаввур; нақадар мардлик ва шу билан бирга юрак йиғиси оғушта бу байтларда:

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш,
Энг кичик заррадан Юпитергача
Ўзинг мураббийсан, хабар бер, қуёш!

Узилган бир киприк абад йўқолмас,
Шунчалар мустаҳкам хонаи хуршид,
Бугун сабза бўлди қишдаги нафас,
Ҳозир қонда кезар эртаги умид.

...Не қилса отаман, мерос ҳиссиёт...
Жондан соғинишга унинг ҳаққи бор.
Кутаман узоқдан кўринса бир от,
Келяпти, дейман кўринса ғубор.

Фавқулодда миқёслар ва кенг қанот хаёл билан тўқилган мисралар!!! Қелгуси ғалабанинг катта қурбонлар ва машаққатлари билан қўлга киритилажагини ашглаган шоир бир байтда нақадар мумтоз манзара ярата олган!

Бугун сабза бўлди қишдаги нафас,
Ҳозир қонда кезар эртаги умид...

Ҳақиқатан, совет поэзиясидаги классиканинг нафис намунаси бўлган бу камёб истиора шоир истеъдодининг авж даражасига етганига далилат қилади.

Бу учлик — салосанинг учинчи шеърини «Ғолиблар байрами» сарлавҳали асардир, дедик. Лекин, шунинг қайд қилиш керакки, автор ўзи бу уч шеърни ҳеч қаерда трилогия деб атаган эмас. Лекин воқеаларнинг боғланиши ва ҳар учала шеърнинг мантиқий бир бутунлик ташкил қилиши, бу уч шеърни бир туркум қилиб баҳолашимизга ҳуқуқ беради. Чунки, ўғлини аскарликка жўнатиш, қонли жабҳаларда Ватан йўлида уришаётган фарзандни соғиниш ва кутиш, урушдан қайтган ғолибона аскарларни кутиб олиш айтиб бир процесснинг уч босқичини ташкил қилади. Аммо... Бу ердаги аламли

«аммо»нинг маъноси шундаки, душманни тор-мор келтириб зафар билан уйга қайтган шоввозлар ўртасида шоирнинг ўз ўғли йўқ эди. «Кузатиш» шеърида пединститут талабаси бўлмиш ўғли Жўраҳонга «сенга дарс бергувчи муаллимларинг» деб эслатган ўқитувчилардан биттаси бўлганим учун мен шу закий ва ғоят одобли йигитни яхши билар эдим ва унинг мардона ҳалок бўлиши бу оилага қандай мусибат келтирганига ўзим шоҳид бўлганман. Бироқ, дили хунобга тўлган шоир зўр гражданлик гайрати билан ўз мотамини умумхалқ шодиёнасида эритмоқчи, кўнглини овутмоқчи бўлади:

Орада кимлардир кўринмас. Тингла,
Большевик юракнинг шу тасаллисин:
Ватав озодлиги учун жон берган
Эрларга абадий шон-шараф бўлсин!»

Шуни ҳам қайд этиш керакки, устоз Фафур Фуломнинг беш томлик асарлар мажмуаларига домла Шайхзода томонларидан ёзилган бу сўзбоши устоз ҳақида жуда кўп илмий мақолалар ичида энг ихчам, лекин энг сермазмун, энг бадий, энг мукамалларидан бири ҳисобланади.

МУНДАРИЖА

<i>Мақсуд Шайхзода. Мактублар</i>	5
<i>Мирза Иброҳимов. Сўз ҳикмати</i>	11
<i>Ойбек. «Шайхзода шеърларининг...»</i>	19
<i>Шухрат. Ҳақгўй ва нескбин</i>	20
<i>Собир Абдулла. Мавлоно Мақсудга мактуб</i>	28
<i>Мамарасул Бобоев. Ҳурматли устозни эслаб</i>	33
<i>Мирзакалон Исмоилий. О, ўзларидан сўрасак!</i>	40
<i>Туроб. Тўла. Иккинчи дераза. («Дўрмон дафтари»дан)</i>	42
Учинчи ўғил	49
«Яквужуд» баҳси	54
<i>Жуманиёз Жабборов. Қомусий билим, илҳом</i>	57
<i>Мақсуд Қориев. У гўзалликни севарди</i>	69
<i>Шукрулло. Ибрат</i>	75
<i>Азиз Абдураззоқ. Мақсуд муаллим</i>	83
<i>Сайёр. Устознинг меҳригиёси</i>	91
<i>Юсуф Шомансур. Устоз Шайхзода сабоқлари</i>	95
<i>Эътибор Охунова. Икки буюк қоя</i>	102
<i>Омон Мухторов. Хиёбон</i>	104
<i>Абдуқаҳҳор Иброҳимов. Бир мактуб тарихи</i>	109
Образ ва тасаввур	110
<i>Отаёр. Зийнатли умр</i>	112
<i>Воҳид Зоҳидов. Сен ҳаминша қалбимизда</i>	119
<i>Тошмухаммад Саримсоқов. Табаррук аллома эди</i>	122
<i>Ш. Ш. Шоабдураҳмонов. Шайхзода ҳақидаги хотиралардан</i> кичик бир лавҳа	124
<i>Ҳомил Ёқубов. Оташнафас шоир</i>	128
<i>А. П. Қаюмов. Устоз ижодкор</i>	131
<i>Лазиз Қаюмов. Умрлар бўладики</i>	138
<i>Иброҳим Гафуров. Халқ шоири</i>	143
<i>Мухсин Зокиров. Шоирнинг болалик излари</i>	147
«Тошкентнома»нинг яратилиш тарихидан	150
Абу Райҳон Беруний изидан	152
<i>Наим Қаримов. Туш</i>	157
<i>Т. Салимов. Файласуф шоир</i>	167
<i>Ҳамиджон Ҳамидов. Мақсуд муаллим</i>	169
«Амри маъруф»	169
«Читка»	170
«Рустами дoston мададкор бўлсин»	171
<i>Темур Тўрабоев. Дастхатларда муҳрланган ҳақиқат</i>	173
<i>Сора Эшонтўраева. Камтарин ва донишманд инсон</i>	177
<i>Чингиз Аҳмаров. Мафтун этган қалбларни</i>	179
<i>Ҳибзиддин Муҳамедхонов. Дилкашлик</i>	181
<i>Миад Ҳакимов. Гўзаллик навкари</i>	188
<i>Маҳаммаджон Комилов. Буюк ва камтарин инсон.</i>	192
<i>Рустам Комилов. Бир мактуб тарихи</i>	195

На ўзбекском языке

Максуд Шайхзаде
В воспоминаниях современников

Редактор *А. Шаропов*

Рассом *Г. Ким*

Расмлар редактори *В. Немировский*

Техн. редактор *Е. Поталова*

Корректор *М. Қудратова*

ИБ № 1839

Босмахонага берилди 05.02.82. Босишга рухсат этилди 21.01.83
Р 03711 Формати 34x108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 3 Адабий
гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л 10,50 Нашр л.
9,61. Тиражи 5000. Заказ № 70 Баҳоси 1 с. Ғафур
Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тош-
кент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича
Ўз ССР Давлат Комитети Тошкент полиграфия ишлаб
чиқариш бирлашмасининг Бош қорхонаси. Янгийўл,
Самарқанд кўчаси, 44.